

O'zbekistan Respublikasi Xalq Bilimlendiriw Ministrliqi
A'jiniyaz ati'ndag'i No'kis ma'mleketlik pedagogikaliq instituti

Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati fakulteti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrasi

«Tu'rkiy tillerinin sali'sti'rma grammatikasi» pa'ninen

WOQI'W METODIKALI'Q QOLLANBA

5111300 – Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati qa'nigeliginin 4-kursi ushi'n

Woqi'ti'wshi:

f.i.k. M.Qurbanov

No'kis-2015

MAZMUNI

1. U`lgi woqi`w bag`darlamasi`.....	3
2. Isshi da`stu`ri.....	9
3. Ta`lim texnologiyasi`.....	15
4. Shi`ni`g`i`wlar toplami`.....	25
5. Testler.....	31
6. Qadag`alaw ushi`n sorawlar (KB, JB).....	41
7. Uli`wma sorawlar.....	51
8. Tarqatpa materiallar.....	55
9. Glossariy.....	61
10. A`debiyatlar dizimi.....	65
11. Tayani`sh konspekt.....	67
12. Woqi`w materiallari` (lektsiya teksti, oqi`w qollanbalar).....	69
13. Shet el derekleri.....	97
14. Annotatsiyalar.....	99
15. Avtor haqqi`nda mag`li`wmat.....	101
16. Normativ hu`jjetler.....	103
17. Paydali` ma`sla`ha`tler.....	103
18. Bahalaw kreteriyalari`.....	117

O'ZBEKSTAN RESPUBLİKASI XALIQ BİLİMLENDİRİW MİNİSTRLİGİ
A'JİNİYAZ ATINDAG'I NO'KİS MA'MLEKETLİK PEDAGOGİKALIQ
İNSTITUTI

«Tasdiqlayman»
NMPI rektori w.w.atqariwshi
M.Q.Saribaev

« _____ » 2012 jil

TU'RKIY TİLLERİNİN' SALISTIRMALI GRAMMATİKASI
pa'ni boyınsha

U'LGİ BAG'DARLAMASI

5111300-Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatı bakalavr ta'lim bag'darı ushın

Bilim tarawı: 100000-ta'lim

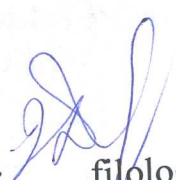
Ta'lim tarawı: 140000-oqıtıwshılar tayarlaw ha'm pedagogika pa'ni

Ta'lim bag'darı: 5111300-Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatı

No'kis-2012

U'lgı bag'darlama A`jiniyaz atındag'ı No`kis ma`mleketlik pedagogikalıq institutında islep shıg'ıldı .

Du`ziwshi:  filologiya ilimlerinin` kandidatı, dotsent A.Aymurzaeva

Pikir bildiriwshiler: filologiya ilimlerinin` doktorı, prof..O.Dospanov

 filologiya ilimlerinin` kandidatı Sh.Qudyarova

Pa`nnin` u'lgı bag'darlaması A`jiniyaz atındag'ı No`kis ma`mleketlik pedagogikalıq institutının` İlimiy-metodikalıq ken`esinde tastıyqlang`an
(2012-jıl «___» _____ «___» - sanlı protokol).

I. Kirisiw.

Tu`rkiy tillerinin` salıstırma grammatikası joqarg`ı oqıw orınlarının` bakalavriat bag`darı ushın du`zilgen oqıw rejesinen orın alg`an tiykarg`ı pa`nlerdin` biri. Qaraqalpaq tili boyınsha qa`nige bolıwga tayarlanıp atırg`an talabalar tu`rkiy tillerinin` tariyxın, tu`rkiy tillerinin` tarqalıw shegaraların, tu`rkiy tillerdegi fonetikalıq, morfologiyalıq ha`m sintaksislik birliklerdin` tipologiyasın biliwleri sha`rt. Bul o`z gezeginde qaraqalpaq tilinin` basqa tu`rkiy tilleri arasında tutqan ornın` anıqlap alıwga ja`rdem beredi.

Pa`nnin` maqseti ha`m wazıypaları

Tu`rkiy tillerinin` salıstırmalı grammatikası pa`nin oqıw watanımızdag`ı tiykarg`ı maqsetimiz. Tu`rkiy tillerinin` bir topardan payda bolg`anlıg`ı, olardın` tariyxıy kelip shıg`ıwındag`ı uqsashlıq haqqında tolıq mag`lıwmat alıwdan ibarat. Sonlıqtan da bul pa`ndi u`yreniwimiz ushın bizin` aldımızg`a to`mendegidey wazıypalardı ju`kleydi.

- bakalavr basqışında ta`lim alg`an talabalardı tu`rkiy tiller sem`yasının` izertleniw ha`m u`yreniliw tariyxı, kelip shıg`ıw derekleri menen tanıstırıw;
- tu`rkiy tiller, sol sıyaqlı qaraqalpaq tilinin` buring`ı jag`dayı haqqında mag`lıwmat beriw;
- tu`rkiy tillerindegi dawıslı ha`m dawıssız sesler, fonetikalıq nızamlılıqlar haqqında tolıq tu`sinik alıw;
- tu`rkiy tillerinin` morfologiyalıq qurılısının` rawajlanıw jolların salıstırıp u`yretiw.

Pa`n boyınsha bilim, ko`nlikpe ha`m qa`nigelikke qoyılatug`ın talaplar

- salıstırma metod ha`m onın` izertlew ob`ekti ha`m payda bolıwı;
- a`yyemgi ha`m ha`zirgi tu`rkiy tillerinin` izertleniw, u`yreniliw o`zgeshelikleri;
- tu`rkiy tiller sem`yası;
- tu`rkiy tillerindegi dawıslı ha`m dawıssız seslerdin` du`zilisi ha`m olardın` qollanıw o`zgesheligin ko`rsetiw;
- tu`rkiy tillerdegi fonetikalıq nızamlılıqlardı u`yreniw;
- so`z formaların` qurılıshlıq o`zgesheliklerin u`yreniw;
- co`z shaqapları ha`m olardın` so`z jasaw usılı menen baylanısı;

Pa`nnin` oqıw rejedegi basqa pa`nler menen o`z-ara baylanısı ha`m a`meliy jaqtan izbe-izligi

Pa`nin tiykarg`ı maqseti ha`zirgi tu`rkiy tillerin grammatikasın salıstırmalı u`yreniw bolg`anlıqtan onı tek g`ana bir til materiallarına g`ana tiykarlanbay, ilimnin` basqa da tarawları menen baylanıslı izertlense jemisli boladı. Sebebi, tu`rkiy tillerinin` tariyxıy etnografiyası, iskustvosı ha`m ruwxıy turmısı bir-biri menen de tıg`ız baylanıslı. Ha`r bir xalıq tilinin` tariyxın u`yrengende sol xalıqtın` tariyxı, etnografiyası, geografiyalıq jaylasıw ornı ha`m basqa da materiallarsız mu`mkin

emes. Sonın` ushın da tu`rkiy tillerinin` salıstırmalı grammatikası en` aldı menen tariyx, etnografiya, dialektologiya ilimleri menen tıg`ız baylanısta boladı.

Pa`nnin` ilim ha`m o`ndiristegi ornı

Tu`rkiy tillerinin` salıstırmalı grammatikası pa`nin oqıtıwda onı ilimnin` teoriyalıq ta`repleri menen baylanıstırıp o`tiw za`ru`r. A`sirese, o`ndiriste kolledj, litsey, mekteplerde usı pa`ndi oqıtıwda milliy ideologiya ha`m ideyanın` sa`wleleniwi. Oqıw jobası ha`m bag`darlamaları. Oqıtıwdın` induktiv, deduktiv, mashqalalı oqıtıw tu`ri. Ta`lim standartları. Teoriya ha`m a`meliyat arasındag`ı baylanıstın` ta`miyinleniwi. Joqarı oqıw orınlarında ta`limnin` ilimiy o`zgeshelikleri. Oqıw jobası, bag`darlamaları ha`m oqıw qurallarına qoyılatug`ın talaplar. Oqıtıw usılları, maqset ha`m wazıypaların` o`z-ara baylanısı. Oqıtıw usıllarınan paydalanıw o`zgeshelikleri. Oqıtıwdın` ma`nisi ha`m funktsiyası. Didaktikalıq oyn usılı. Oqıtıwda texnikalıq qurallardan paydalanıw.

Pa`ndi oqıtıwda paydalanılatug`ın zamanago`y xabar ha`m pedagogikalıq texnologiyalar

Ta`limnin` joqarg`ı basqışında tu`rkiy tillerinin` salıstırmalı grammatikası oqıtıwdın` mazmunın ja`ne de teren`lestiredi. Tu`rkiy tillerinin` salıstırmalı grammatikası pa`ninin` mazmunın talabalardıń so`ylew sawatlılıg`ın, grammatikanı oqıtıw arqalı emes, turmıs ha`m miynet iskerligindegi so`ylesiwıdın` shegarasın ja`ne de ken`eytiw, qa`nigelikke sa`ykeslestirilgen sawatlı jazıw ha`m so`ylew ko`nlikpelerin ulıwmalastırıp u`yretiw menen ajralıp turadı. Bunda ilimiy ko`rkem a`debiyatlarda oqıp, tu`siniwi, qa`nigeligi boyınsha tekst du`ziw, xu`jjetler du`ziw, forması ha`m mazmunı jag`ınan o`zgertiw, basqa so`ylew uslubına ko`shire alıw sıyaqlı quramalı talaplar qoyıladı. Bulardıń barlıg`ı ta`limnin` joqarı basqışında tu`rkiy tillerinin` salıstırmalı grammatikasınan beriletug`ın bilimnin` ku`ndelikli turmısqa baylanıslılıg`ı, ken`ligi ha`m qızıqlılıg`ı, oqıtıw usılının` zamanago`yligi, audio-vizual` quralların` na`tiyjeli qollanıluwı menen ta`miyinlenedi.

Tiykarg`ı bo`lim

Lektsiyalar

1. Fonetika

1.1. Tu`rkiy tillerinin` fonetikalıq sisteması. Fonetikalıq birlikler. Ha`zirgi tu`rkiy tillerindegi so`ylew seslerine ulıwma xarakteristika. Dawıslı ha`m dawıssızlar, olardıń bir-birine jaqın ha`m ayırılatusın ta`repleri;

1.2. Tu`rkiy tilleri vokalizmına ulıwma xarakteristika. Ha`zirgi tu`rkiy tillerinde dawıslılardıń sa`ykesligi;

1.3. Tu`rkiy tillerindegi konsonantizmin` rawajlanıw jolları, o`zgesheligi. Dawıssızlardıń unlesiw jag`dayları. Ha`zirgi tu`rkiy tillerinde dawıssızlardıń sa`ykesligi. Tu`rkiy tillerdegi so`zlerdin` o`zgeriwi menen olardıń ses qurılısında ju`z beretug`ın o`zgerisler;

1.4. Buwın payda etetug`ın ha`m buwın payda etpeytug`ın sesler. Tu`rkiy tillerdegi buwın tu`rleri. Tu`rkiy tillerde ashıq ha`m qısıq buwınga o`tiw nızamlılıg`ı;

1.5. Pa't. So'zlik pa't. Tu'rkiy tillerinde so'zlik pa'ttin` xarakteri. Ha'zirgi tu'rkiy tillerdegi dawıslılar ha'm pa't meselelerinin` sheshimi;

1.6. Ha'zirgi tu'rkiy tillerindegi singarmonizm. Pa't ha'm singarmonizmnin` o`z-ara qatnası.

2. Morfologiya

2.1. So'zdin` morfologiyalıq strukturası. Tu'rkiy tillerindegi so'z formalarının` tipologiyalıq belgisi. Tu'rkiy tillerinde tu`bir ha'm do`rendi so'z, qospa so'z, jup so'z, ta`kirar so'z. So'z jasaw strukturasında ju'z beretug`ın o`zgerisler, so'zlerdin` morfologiyalıq du`zilisi.

2.2. Atlıq. Tu'rkiy tillerdegi atlıqtın` ma`nisi, tiykarg`ı morfologiyalıq belgileri ha'm sintaksislik wazıypaları. Atlıqlardın` semantikalıq klassifikatsiyası.

Atlıqlarg`a tiyisli grammatikalıq kategoriyalar. San kategoriyası. Atlıqlardın` birlik ha'm ko`plik sanda qollanıwı, a`yyemgi tu'rkiy tillerde ha'm ha'zirgi tu'rkiy tillerde ko`plik jalg`awın bildiriwshi affiksler ha'm olardın` rawajlanıwı. Betlik jalg`awlarınin` ma`nileri. Seplik kategoriyası. Tu'rkiy tillerindegi seplik jalg`awlarına ulıwma xarakteristika ha'm olardın` sintaksislik xızmetleri.

2.3. Kelbetlik. Kelbetliklerdin` ma`nisine qaray tu`rleri. Tiykarg`ı ha'm do`rendi kelbetlikler. Tu'rkiy tillerindegi kelbetliktin` da`rejeleri.

2.4. Sanlıq. Tu'rkiy tillerindegi mug`dar ma`nisin an`latıw ushın xızmet etetug`ın tiykarg`ı sanlıq leksemaları. Olardın` tu'rkiy tillerdegi variantları. Tu'rkiy tillerindegi qospa sanlıqlar ha'm olardın` tu`rleri (tipleri). Sanlıqtın` ma`nisi boyınsha tu`rleri ha'm onın` rawajlanıwı.

2.5. Almasık. Tu'rkiy tillerde almasıktın` tu`rleri.

2.6. Feyil. Tu'rkiy tillerdegi feyillerdin` tiykarg`ı grammatikalıq kategoriyaları, olardın` qollanıw usılları. Feyillerdin` da`reje kategoriyası. Ma`ha'l kategoriyası. Bet-san kategoriyası. Feyildin` funktsional` formaları. Kelbetlik feyil, hal feyil, ha`reket atı feyilleri, olardın` payda bolıw jolları, atkaratug`ın xızmetleri ha'm tariyxıy rawajlanıw jolları.

2.7. Ra`wish. Tu'rkiy tillerde ra`wishlerdin` jasalıwı, ma`nisi boyınsha tu`rleri, da`rejeleri.

2.8. Tu'rkiy tillerdegi ko`mekshi so`zler. Da`nekerler. Olardın` semantikalıq tu`rleri (dizbeklewshi ha'm bag`ındırıwshi da`nekerler). Tirkewishler. Tirkewishlerdin` semantikalıq ma`nileri ha'm sintaksislik o`zgesheligi. Tu'rkiy tillerindegi tu`bir ha'm funktsional` tirkewishler. Janapaylar, olardın` o`zinshe o`zgeshelikleri. Janapaylardın` tu`rleri ha'm ma`nileri.

2.9. Tan`lak so`zler. Tu'rkiy tillerdegi tan`lak so`zlerdin` tiykarg`ı tipleri ha'm ma`nileri.

2.10. Eliklewish so`zler. Eliklewish so`zlerdin` tu`rleri ha'm o`zinshelik o`zgeshelikleri.

2.11. Modal` so`zler. Tu'rkiy tillerdegi modal` so`zlerdin` ma`nileri ha'm tu`rleri. Modal` so`zlerdin` tiykargı ha'm ko`mekshi so'z shaqaplarına qatnası.

A`meliy jumıslar

1. Ayyemgi tu'rkiy tilinde vokalizm sistemasının` qollanıw o`zgeshelikleri.
2. O`zbek, qazaq, qaraqalpaq, tu`rkmen tillerindegi dawıslılardın` salıstırması.
3. Tu'rkiy tillerinde dawıssızlardın` qollanıw o`zgesheligi.

4. Tu`rkiy tillerde singarmonizm ha`m onin` ko`rinisleri.
5. Tu`rkiy tillerinde seplew jalg`awları.
6. Tu`rkiy tillerinde tartım kategoriyasının` qollanılıw o`zgeshelikleri.
6. Tu`rkiy tillerindegi ko`plik jalg`awlarının` qollanılıw o`zgesheligi.
7. Tu`rkiy tillerde so`z jasaw usılları ha`m onin` qollanılıwı.
8. Tu`rkiy tillerde kelbetliktin` da`rejelerinin` qollanılıw o`zgesheligi.
10. Tu`rkiy tillerde sanlıqlardıń du`zilisi ha`m qollanılıw o`zgeshelikleri.
11. Almasıklardıń o`zinshelik o`zgeshelikleri.
12. Ra`wish so`zlerdin` payda bolıwı ha`m tu`rkiy tillerdegi onin` qollanılıw o`zgeshelikleri.
13. Feyildin` ma`ha`l kategoriyası
14. Tu`rkiy tillerde feyildin` funktsional` formaları: kelbetlik feyil, hal feyil, atawısh feyillerdin` qollanılıw da`rejelerin tekstten talqı islew.
15. Tu`rkiy tillerdegi ko`mekshi so`zlerdin` qollanılıwın talqı islew.
16. Tu`rkiy tillerdegi tan`lak, eliklewish, modal` so`zlerdin` qollanılıwı ha`m olardıń ma`nilerin anıqlawshı shınıg`ırlar islew, kartoteka jıynaw.

O`z betinshe jumıslar

Talabalar tekstler u`stinde grammatikalıq tallawlar ha`m usı bag`darda o`z betinshe jumıslardı ilimiy teoriyalıq a`debiyatları paydalanıw menen iske asıradı. Usı tiykarda bayanat, referat, kurs jumısların orınlaydı ha`m ilimiy maqalalar jazadı.

İnformatsiyalıq-uslubiy ta`miyinleniw

A`debiyatlar

Tiykarg`ı a`debiyatlar

1. Baskakov N.A. İstoriko-tipologicheskaya morfologiya tyurkskix yazıkov. M., Nauka, 1979.
2. Abduraxmonov G., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. Tashkent, Wqituvchi, 1962.
3. Malov S.E. Pamyatniki drevnetyurkskoy pis`mennosti. M.-L., 1952.
4. Kononov A.N. İstoriya izucheniya tyurkskix yazıkov v Rosii. L., Nauka, 1982.
5. Meliev K. Hozirgi turkiy tillarda harakat nomlari. Toshkent, 1969.
6. Meliev K. Hozirgi tu`rkiy tillarda sifatdoshlar. Toshkent, Fan, 1974.
7. Serebrennikov B.A., Gadjieva N.Z. Sravnitel`no-istoricheskaya grammatika tyurkskix yazıkov. M., Nauka, 1986.

Qosımsha a`debiyatlar

1. Kuchkortoiev M., İsabekov B. Tu`rkiy filologiyasiga kirish. Toshkent, Wqituvchi, 1984.
2. Nurmaxanova A. Tu`rkiy tillerinin` salıstırmalı grammatikası. Alma-Ata, 1971.
3. Jamalxanov A. Hozirgi o`zbek adabiy tili (fonetika va fonologiya, grafika va orfografiya, orfoepiya) II kism. Toshkent, 2004.
4. Jamalxanov A., Yunusov R., Merzaeva E. Hozirgi o`zbek adabiy tilidan mustaqil ishlar. Toshkent, 2004.
5. Dawletova U. Oqıtıwshının` so`ylew ma`deniyatı. No`kis, KMU, 2005.
6. Jamalxonov A. Hozirgi o`zbek adabiy tili. Toshkent. 2005.

**O'ZBEKISTAN RESPUBLIKASI JOQARI HA'M ORTA ARNAWLI
BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI**

**A'JINIYAZ ATINDAG'I NO'KIS MA'MLEKETLIK PEDAGOGIKALIQ
INSTITUTI**

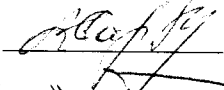
Dizimge alındı

№ _____

« ____ » _____ 2015-jıl

«Tastıyqlayman»

Oqıw isleri boyınsha prorektor

 M. Saribaev

« ____ » _____ 2015-jıl

**«TU'RKIY TILLERININ` SALISTIRMA GRAMMATİKASI»
PA'NINEN İSSHİ OQIW BAG'DARLAMASI**

Bilim tarawı:	100000 – Gumanitar
Ta`lim tarawı:	140000 – Oqıtıwshılar tayarlaw ha`m pedagogika pa`ni
Bakalavriat bag`darı:	5111300 – Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyatı

NO'KIS – 2015

Pa'nin' isshi oqıw bag'darlaması oqıw, isshi oqıw reje ha'm u'lgı bag'darlamag'a tiykarlanıp islep shıg'ıldı.

Du`ziwshiler: Qurbanov M.D. – «Qaraqalpaq til bilimi»
kafedrasının` oqıtıwshısı, filologiya ilimlerinin`
kandidatı`

Pikir bildiriwshiler: Dospanov O.D. – NMPI «Qaraqalpaq til bilimi»
kafedrasının` professorı, f.i.d.
Qudiyarova Sh. – NMPI «Qazaq tili ha`m a`debiyatı»
kafedrasının` u`lkenoqıtıwshısı, f.i.k.

Isshi oqıw bag'darlaması Qaraqalpaq til bilimi kafedrası ma`jilisinin` 2015-jıl 24-iyundag'ı 11-sanlı ma`jilisinde talqılawdan o'tken ha'm fakultet ken'esine talqılaw ushın usınıs etilgen.

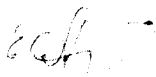
Kafedra baslıg'ı w.w.a.:

f.i.k. M.Qurbanov

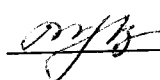
Isshi oqıw bag'darlaması Qaraqalpaq tili ha'm a`debiyatı fakulteti Ken'esinin` 2015-jıl 25-ıyyundag'ı 11-sanlı qararı menen tastıyıqlandı ham paydalanıwg'a usınıs etildi.

Fakultet Ken'esinin` baslıg'ı:

f.i.k.E.Allanazarov

Kelisildi:

Oqıw - metodikalıq bo`liminin` baslıg'ı: **Qunnazarov İ**

Kirisiw

Tu`rkiy tillerinin` salıstırma grammatikası joqarg`ı oqıw orınlarının` bakalavriat bag`darı ushın du`zilgen oqıw rejesinen orın alg`an tiykarg`ı pa`nlerdin` biri. Qaraqalpaq tili boyınsha qa`nige bolıwga tayarlanıp atırg`an talabalar tu`rkiy tillerinin` tariyxın, tu`rkiy tillerinin` tarqalıw shegaraların, tu`rkiy tillerdegi fonetikalıq, morfologiyalıq ha`m sintaksislik birliklerdin` tipologiyasın biliwleri sha`rt. Bul o`z gezeginde qaraqalpaq tilinin` basqa tu`rkiy tilleri arasında tutqan ornın` anıqlap alıwga ja`rdem beredi.

Pa`nnin` maqseti ha`m wazıypaları.

Pa`ndi oqıtılıwdag`ı maqset - bakalavriyat studentlerine Tu`rkiy tillerinin` salıstırma grammatikası pa`nin oqıw watanımızdag`ı tiykarg`ı maqsetimiz. Tu`rkiy tillerinin` bir topardan payda bolg`anlǵı, olardıń tariyxıy kelip shıg`ıwındag`ı uqsaslıq haqqında tolıq mag`lıwmat alıwdan ibarat.

Pa`nnin` tiykarg`ı wazıypası:

- bakalavr basqışında ta`lim alg`an talabalar dı tu`rkiy tiller sem`yasının` izertleniw ha`m u`yreniliw tariyxı, kelip shıg`ıw derekleri menen tanısıtıw;
- tu`rkiy tiller, sol sıyaqlı qaraqalpaq tilinin` buring`ı jag`dayı haqqında mag`lıwmat beriw;
- tu`rkiy tillerindegi dawısı ha`m dawıssız sesler, fonetikalıq nızamlılıqlar haqqında tolıq tu`sinik alıw;
- tu`rkiy tillerinin` morfologiyalıq qurılısının` rawajlanıw jolların salıstırıw u`yretiw.

Pa`ndi o`zlestiriwge qoyılatug`ın talaplar.

Qa`nigelikke qoyılatug`ın talaplar mınalardan ibarat:

- salıstırma metod ha`m onın` izertlew ob`ekti ha`m payda bolıwı;
- a`yyemgi ha`m ha`zirgi tu`rkiy tillerinin` izertleniw, u`yreniliw o`zgeshelikleri;
- tu`rkiy tiller sem`yası;
- tu`rkiy tillerindegi dawısı ha`m dawıssız seslerdin` du`zilisi ha`m olardıń qollanıw o`zgesheligin ko`rsetiw;
- tu`rkiy tillerdegi fonetikalıq nızamlılıqlardı u`yreniw;
- so`z formaların` qurılıslıq o`zgesheliklerin u`yreniw;
- co`z shaqapları ha`m olardıń so`z jasaw usılı menen baylanısı;
- co`z dizbegi ha`m ga`ptin` du`zilisi;
- ga`ptin` qurılısı ha`m mazmunı;
- jay ga`ptin` tu`rleri;
- qospa ga`ptin` jasalıw jolların u`yreniw ha`m ko`nlikpe payda etiw qusag`an ma`selelerdi u`yreniw talap etiledi.

Pa`nnin` basqa pa`nler menen baylanısı

“Tu`rkiy tillerinin` salıstırma grammatikası”pa`ni qosımsha pa`n bolıp, 1 semestr (VIII semestr) oqıtıladı. Bag`darlamanı a`melge asırıw oqıw rejesinde rejelestirilgen gumanitar (O`zbekistan tariyxı, Milliy ideya t.b.), til bilimi kursı (Til bilimi tiykarları, Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tili, Ulıwma til bilimi, Qaraqalpaq tilinin` tariyxı, Qaraqalpaq dialektologiyası) ha`m ulıwma ka`siplik pa`nler (Qaraqalpaq tilin ha`m a`debiyatın oqıtıw teoriyası ha`m metodikası t.b.) pa`nlerinen jeterli bilim ha`m ko`nlikpelerge iye bolıwdı talap etedi.

Pa`nnin` ko`lemi.

№	Shıng`ıw tu`rleri	Ajratılǵan saatlar	Semestr
1	Lektsiya	12	VIII
2	A`meliy	10	VIII
3	Seminar	-	-
4	O`z betinshe ta`lim	6	VIII
5	Kurs jumısı	-	-
6	Qadag`alawlar	-	-
Ja`mi		28	

Tiykarg`ı bo`lim
Teoriyalıq (lektsiya) materiallardın` temaları, maqset ha`m olarg`a ajratılğ`an saat
(Jami 12 saat)

№	Temalardın` mazmunı	Shınıg`ırlardıń` maqseti	Ajratılğ`an saat
1	Kirisiw. Tu`rkiy tillernin` fonetikalıq sisteması haqqında	Tu`rkiy tileri salıstırma grammatikası pa`ninin` maqseti ha`m wazıypaları; Fonetika. Tu`rkiy tillernin` fonetikalıq sisteması haqqında mag`lıwmatlar beriw.	2
2	Morfolgiya. Tu`rkiy tillernde atlıq.	Tu`rkiy tilleri morfolgiyası; Tu`rkiy tillerde atlıq; Tu`rkiy tillerdegi atlıqtın` ma`nisi, tiykarg`ı morfologiyalıq belgileri tuwralı mag`lıwmatlar beriw	2
3	Tu`rkiy tillernde kelbetlik.	Tu`rkiy tillerde kelbetliklerdin` ma`nisine qaray tu`rleri, kelbetliktin` da`rejeleri, wazıypaları; Tu`rkiy tillerindegi sanlıqlardıń` tu`rleri ha`m wazıypaları haqqında bilim ko`nlikpelerin beriw.	2
4	Tu`rkiy tillernde sanlıq, almasıq, feyil.	Tu`rkiy tillerdegi almasıqtın` tu`rleri, xızmetleri; Tu`rkiy tillerdegi feyil; Tu`rkiy tillerdegi feyillerdin` tiykarg`ı grammatikalıq kategoriyaları, da`rejeleri; Feyildin` funksional` formaları tuwralı mag`lıwmatlar beriw	2
5	Tu`rkiy tillernde ra`wish, ko`mekshi so`zler.	Tu`rkiy tillerdegi ra`wishlerdin` jasalıwı, ra`wishtin` da`rejeleri haqqında tu`sinikler beriw. Tu`rkiy tillerdegi ko`mekshi so`zler. Da`nekerler; Tirkewishler; Janapaylar.	2
6	Tu`rkiy tillernde tan`laq, eliklewish ha`m modal` so`zler.	Tu`rkiy tillerdegi tan`laq so`zler, eliklewish so`zler, modal` so`zler.	2

A`meliy shınıg`ırlardıń` temaları, maqset ha`m olarg`a ajratılğ`an saat
(Jami 8 saat)

№	Temalardın` mazmunı	Shınıg`ırlardıń` maqseti	Ajratılğ`an saat
1	Morfolgiya. Tu`rkiy tillernde atlıq.	Tu`rkiy tilleri morfolgiyası; Tu`rkiy tillerde atlıq; Tu`rkiy tillerdegi atlıqtın` ma`nisi, tiykarg`ı morfologiyalıq belgileri tuwralı mag`lıwmatlar beriw	2
2	Tu`rkiy tillernde kelbetlik.	Tu`rkiy tillerde kelbetliklerdin` ma`nisine qaray tu`rleri, kelbetliktin` da`rejeleri, wazıypaları; Tu`rkiy tillerindegi sanlıqlardıń` tu`rleri ha`m wazıypaları haqqında bilim ko`nlikpelerin beriw.	2

3	Tu`rkiy tillernde sanliq, almasiq, feyil.	Tu`rkiy tillerdegi almasiqtn` tu`rleri, xizmetleri; Tu`rkiy tillerdegi feyil; Tu`rkiy tillerdegi feyillerdin` tiykarg`ı grammatikalıq kategoriyaları, da`rejeleri; Feyildin` funksional` formaları tuwralı mag`lıwmatlar beriw	2
4	Tu`rkiy tillernde ra`wish, ko`mekshi so`zler.	Tu`rkiy tillerdegi ra`wishlerdin` jasalıwı, ra`wishtin` da`rejeleri haqqında tu`sinikler beriw. Tu`rkiy tillerdegi ko`mekshi so`zler. Da`nekerler; Tirkewishler; Janapaylar.	2
5	Tu`rkiy tillernde tan`laq, eliklewish ha`m modal` so`zler.	Tu`rkiy tillerdegi tan`laq so`zler, eliklewish so`zler, modal` so`zler.	2

Reje boyınsha bul oqıw pa`ni ushın kurs jumısına saatlar ajratılmag`an.

O`z betinshe ta`lim tapsırmaları boyınsha usınıslar

Sabaqlıq ha`m oqıw qollanbalarındın` (olar tolıq ta`miyinlengen jag`dayda) bapları ha`m temaların u`yreniw. Tarqatpa materiallar boyınsha lektsiya temalarının` mazmunın o`zlestiriw, pa`nnin` bapları ha`m temaları u`stinde islew, sonday-aq pa`ndi oqıtıw barısında tapsırilatug`ın o`z betinshe jumıs arqalı studentler pa`nge tiyisli tu`siniklerdi, ilimiy a`debiyatlar, pikirlerdi, ilimiy ha`m metodikalıq juwmaqlardı u`yrenedi ha`m olar tiykarında o`z betinshe izleniwdi u`yrenedi.

O`z betinshe ta`lim temaları

№	O`z betinshe ta`lim temaları mazmunı
1.	Tu`rkiy tillerdegi atlıqtın` ma`nisi, tiykarg`ı morfologiyalıq belgileri. Tu`rkiy tillerindegi kelbetliktin da`rejeleri. Tu`rkiy tillerinde sanliq
2.	Tu`rkiy tillerindegi almasiq, feyil ha`m rawish
3.	Tu`rkiy tillerdegi ko`mekshi so`zler, Tu`rkiy tillerdegi tan`laq ha`m eliklewish so`zler. Tu`rkiy tillerdegi modal` so`zler

Pa`ndi oqıtıw barısın sho`lkemlestiriw ha`m o`tkeriw boyınsha usınıslar

“Tu`rkiy tillerinin` salıstırmalı grammatikası” kursın oqıtıw lektsiya, a`meliy ha`m seminar sabaqlar formasında alıp barıladı. Lektsiya, a`meliy ha`m seminar jumıları modullı, sa`wbetlesiw ha`m basqa da texnologiyalardan paydalang`an halad o`tkeriledi. Oqıtıwda to`mendegi metodlar qollanıladı: awızeki, lektsiya, tu`sindiriw, mashqalalı bilim, klaster t.b.

Tematikalıq reje

№	Tema	Ajratılğ`an saat	Sabaq o`tiltug`ın ha`pte	Sabaq tu`ri	Pa`nler aralıq ha`m pa`n ishindegı baylanıslıq	Ta`lim metodları	Oqıtıw quralı	Paydalanılğ`an a`debiyatlar bidimi	O`z betinshe ta`lim tapsırmaları	Qadag`alaw balları
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	Kirisiw. Tu`rkiy tillerinin` fonetikalıq sisteması haqqında	2		Lekt siya, a`meliy	Til bilimi, ulıwma, til bilimi	Da`stu`rli sabaq	preekto ra, tarqatp a materia llar, tablitsal ar	(7) 4-8 b. (8) 5-12 b.	Tu`rkiy tillerdegi atlıqtın` ma`nisi, tiykarg`ı morfologiyalı q belgileri.	

2	Morfolgiya. Tu`rkiy tillernde atliq.	4		Lekt siya, a`m eliy	Til bilimi, ulıwma, qaraqalpaq tili tariyzi	Klaster usılı BBB.	preekto ra, tarqatp a materia llar, tablitsal ar	(7) 4-8b. (8) 5-12b.	Tu`rkiy tillerindegi kelbetliktin da`rejeleri. Tu`rkiy tillerinde sanlıq	
3	Tu`rkiy tillernde kelbetlik.	4		Lekt siya	Til bilimi, ulıwma, til bilimi	Awızeki, ko`rgizbeli qurallar	preekto ra, tarqatp a materia llar, tablitsal ar	(5) 16-24b. (7) 24-29 b. (8) 32-34b.	Tu`rkiy tillerindegi kelbetliktin da`rejeleri. Tu`rkiy tillerinde sanlıq	
4	Tu`rkiy tillernde sanlıq, almasıq, feyil.	4		Lekt siya, a`m eliy	Til bilimi, ulıwma, til bilimi	Klaster usılı BBB texnologiyası.	preekto ra, tarqatp a materia llar, tablitsal ar	(5) 16-24 b. (7) 24-29 b. (8) 32-34 b.	Tu`rkiy tillerindegi almasıq, feyil ha`m rawish	
5	Tu`rkiy tillernde ra`wish, ko`mekshi so`zler.	4		Lekt siya, a`m eliy	Til bilimi, ulıwma, til bilimi	Klaster usılı Ko`rgizbeli qurallar	preekto ra, tarqatp a materia llar, tablitsal ar	(5) 22-26 b. (7) 50-52 b. (8) 162-168 b.	Tu`rkiy tillerindegi almasıq, feyil ha`m rawish. Tu`rkiy tillerdegi ko`mekshi so`zler,	
6	Tu`rkiy tillernde tan`laq, eliklewish ha`m modal` so`zler.	4		Lekt siya	Til bilimi, ulıwma, til bilimi	Klaster usılı Ko`rgizbeli qurallar	preekto ra, tarqatp a materia llar, tablitsal ar	(5) 22-26 b. (7) 50-52 b. (8) 162-168 b.	Tu`rkiy tillerdegi tan`laq ha`m eliklewish so`zler.	

**Didaktikalıq a`spaplar.** (Didaktikalıq a`spaplardıń dizimi beriledi).

1. Taxta, por.

2. Kompyuter texnologiyaları: kompyuter, proektor.

Oqıw-metodikalıq a`debiyatlar ha`m elektron ta`lim resursları dizimi

Tiykarg`ı sabaqlıq ha`m oqıw qollanbalar

1. Nırxanov A`N. Tu`rki tilderinin` salıstırmalı grammatikası. A, 1971.
2. Romanov M. Tu`rki tilderinin` salıstırmalı grammatikası. A, 1992.
3. Serebrenikov. B.A., Gadjeva N.Z. Sravnitel`no-istoricheskaya grammatika tyurkskix yazıkov. M, 1986.
4. Dawletov A. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinin` fonetikasi`. No`kis, Qaraqalpaqstan, 2012.

Elektron ta`lim resursları

1. www.pedagog.uz
2. www.ziynet.uz

O'zbekistan Respublikasi Xalq Bilimlendiriw Ministrliqi
A'jiniyaz ati'ndag'i No'kis ma'mleketlik pedagogikaliq instituti

Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati fakulteti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası

«Tu'rkiy tillerinin sali'sti'rma grammatikasi» pa'ninen

TA'LIM TEXNOLOGIYASI

5111300 – Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati qa'nigeliginin 4-kursi ushi'n

Woqi'ti'wshi:

f.i.k. M.Qurbanov

No'kis-2015

MAZMUNI:

T. s	Pa`nnin` bo`limi ha`m temasi`	Saatlar
1	Kirisiw. Tu`rkiy tillernin` fonetikalıq sisteması haqqında	2
2	Morfolgiya. Tu`rkiy tillernde atlıq.	2
3	Tu`rkiy tillernde kelbetlik.	2
4	Tu`rkiy tillernde sanlıq, almasıq, feyil.	2
5	Tu`rkiy tillernde ra`wish, ko`mekshi so`zler.	2
6	Tu`rkiy tillernde tan`laq, eliklewish ha`m modal` so`zler.	2
JA`MI		12

1-lekciya sabag`inin` moduli`

Tema	Kirisiw. Tu`rkiy tillernin` fonetikalıq sisteması haqqında
-------------	---

Lekciyani Woqi`ti`w texnologiyası`

Talabalar sani:	Waqtı - 2 saat
Woqi`w sabag`inin` formasi`	lekciya- ko`rgizbeli
Lekciya jobasi	1.Tu`rkiy tillerinin` salıstırmalı fonetikasi haqqında tu`sinik. 2.Qaraqalpaq tilinin` fonetikasının` izertlewiboyınsha tu`sinik.
Woqi`w sabag`inin` maqseti:</b> Tu`rkiy tillerinin` fonetikasi`, wolardı`n` ulı`wma uqsaslı`g`i` ha`m ayı`rmashı`lı`g`i`, sesler haqqında tu`sinikke iye bolıwı wa`m islew ko`nlikpelerin qa`liplestiriw	
Woqi`ti`wshinin` wazıypası:</b> <ul style="list-style-type: none"> <li>Tu`rkiy tillerindegi dawı`slı`lar sisteması`;</li> <li>Tu`rkiy tillerindegi dawı`ssi`zlar sisteması`;</li> <li>Tu`rkiy tillerindegi fonetikani`n` izertleniw tariyxı` haqqı`nda mag`li`wmatlar - Tu`rkiy tillerinin` salıstırmalı fonetikasi haqqında izertlewlerge sholi`w jasaydı`	Woqi`w xızmetinin` juwmaq`i:</b> Talaba bilıwı kerek: <ul style="list-style-type: none"> <li>Tu`rkiy tillerindegi dawı`slı` seslerdi bir-biri menen salı`sti`rmalı` u`yreniwi; - Tu`rkiy tillerindegi dawı`ssi`z seslerdi bir-biri menen salı`sti`rmalı` u`yreniwi;</li> <li>A`debiyatlar diziminde ko`rsetilgen miynetlerden kerekli mag`li`wmatlardı` jazı`p alı`wlari` kerek.
Woqi`ti`w metodi ha`m texnikası:	Lekciya/ Insert/ kitap penen islesiw.
Woqi`ti`w quralı`:	Frontal/ja`ma`a`tlık/toparlarda islesiw
Woqi`ti`w forması`:	Tarqatpa materialları`, lekciya tekstleri, vizual material ha`m basqalar.
Woqi`ti`w jeri:	Arnawlı` texnika a`spablari` menen ta`miyinlengen auditoriyaları`

Texnologiyalı`q kartası`

Bo`limleri Waqtı	Iskerlik	
	Woqi`ti`wshi	Talaba
1 bo`lim Kirisiw (10 minut)	1.1.Temani`n` atı`n, maqseti ha`m ku`tiletu`g`i`n na`tiyjelerin jetkeredi. Temani`q jobası` ha`m o`zgeshelikleri menen tani`sti`radi`. 1.2.Tema boyı`nsha tiykarg`i` tu`siniklerdi, Wo`z betinshe islew ushi`n a`debiyatlar dizimin beredi (№1Qosi`msha)	1.1. Tin`laydi. 1.2. Jazı`p aladı`.
2 bo`lim Mag`liwmatlar (55 minut)	2.1. Blic –soraw, soraw-juwap, insert usi`li`n qollanı`w arqalı` bilimlerin aktivlestiriw. Sorawlar. - Shig`is tu`rkler tilinde qanday fonetikalı`q o`zgerisler bar? - Batis tu`rkler tilinde qanday o`zgeshelikler bar? - Tu`rkiy tillerinin` salı`sti`rmalı` fonetikasi haqqında qaysı izertlewlerde aytilg`an? 2.2 Lekciyani`n` rejesi ha`m du`zilisine muwapi`q oqi`w processin sholkemlestiriw boyı`nsha ha`reket ta`rtibin aytı`p o`tedi:	2.1. Toli`qtiradi, sorawlarg`a juwaplar beredi. 2.2. Tiykarg`ıların jazıp baradi.

3 bo`lim Juwmaqlawshi (15 minut)	3.1.Tema boyi`nsha juwmaqlar shi`g`aradi`, studentlerdin` di`qqati`n tiykarg`i` ma`selelerge ja`mleydi ) 3.2.Toparlardi`n` jumi`s`i`n bahalaydi`, oqi`w maqsetine erisiw da`rejesin analiz etedi. 3.3. WWo`z betinshe jumi`s ushi`n tapsi`rma beredi ha`m oni`n` bahalaw ko`rsetkishleri, kriteriyalari` menen tani`sti`radi`.	3.1. Wo`zin-wo`zi, wo`z ara bahalaydi`, 3.2. Sorawlar beredi, test sheshedi 3.3. Tapsi`rmalari`n jazadi`
--	--	--

№1Qosi`msha.

- 1.Sherbak A.M. Srabnitelnaya fonetika tyorskix yazikov. M 1970
- 2.Orinbaev Tu`rkiy filiologiyag'a kirish Samarqand 1989
- 3.Da`wletob A.Ha`zirgi qaraqalpa tili fonetikasi N 1984

2 -Lekciya sabag`inin` moduli`

Tema	Morfolgiya. Tu`rkiy tillernde atliq.
------	--------------------------------------

Lekciyani woqi`ti`w texnologiyasi`

Talabalar sani:		Waqti - 2 saat	
Woqi`w sabag`inin` formasi`		lekciya- ko`rgizbeli	
Lekciya jobasi		1.Tariyxiy morfologiyada. 2. Atli`q so`zlerdin` u`yretiliwi. 3. Atli`q ha`m onin` grammatikaloq kategoriyalar. 4.Tu`rkiy tillerdin` tariyxiy grammatikasinda atli`q so`zler boyinsha ilimiy miynetler.	
Woqi`w sabag`inin` maqseti: Talabalarg`a tu`rkiy tillerindegi atli`q so`zler, wolardi`n` uqsasli`q ha`m ayi`rmashi`li`q belgileri menen tani`sti`ri`w. Alg`an bilimlerin bekkemlew.			
Woqi`ti`wshinin` waziypasi: <ul style="list-style-type: none"><li>• Temanin` strukturali`q-logikalik`q sxemasi` menen tani`sti`ri`w • Temanin` ma`qsetin tu`sindiriw</li><li>• Temanin` wazi`ypasi`n ashi`p beriw</li><li>• Morfologiyani`n` tu`rkiy tillerdegi izertleniwi boyi`nsha ilimiy a`debiyatlardi`n` bibliografiyasi`n tani`sti`ri`w;		Woqi`w xizmetinin` juwmag`i: Talaba biliwi kerek: <ul style="list-style-type: none"><li>• Atli`qti`n` manisi boyi`nsha tu`rlerinin` har birine ayri`m tu`rde mi`sallar ji`ynaw</li><li>• Atli`q so`z shaqabi` boyi`nsha tu`rkiy tili grammatikasi`ndag`i` ilimpazlardi`n` pikirlerinen konspekt ali`w.	
Woqi`ti`w metodi ha`m texnikasi		Lekciya tu`rde, issi kartoshka shinig`iwi, Insert metodi; tiykarg`i sorawlar,	
Woqi`ti`w qurali`		Lazer proektori, vizual materiallar, por, taxta	
Woqi`ti`w formasi`		Toparda, kishi toparlarda	
Woqi`ti`w jeri		Auditoriya.	

Texnologiyali`q kartasi`

Bo`limleri Waqti	Iskerlik	
	Woqi`ti`wshi	Talaba
1 bo`lim Kirisiw (10 minut)	1.1. Tema, maqseti, juwmag`i ha`m lekciyani`n` o`tiw ta`rtibi menen tanistiradi.	1.1. Tin`laydi.

2 bo`lim. Bilimdi teren`lestiriv (55 minut)	2.1. Lekciyani`n` rejesi ha`m du`zilisine muwapi`q oqi`w processin sholkemlestiriv boyi`nsha ha`reket ta`rtibin ayti`p o`ted. A`debiyatlar dizimi menen tani`sti`radi`. <b>(1-qosi`msha): 2.2.Talabalar bilimin jedellestiriv maqsetinde qadag`alawshi sorawlar beredi: <b>I`ssi kartoshka shinig`iwi.</b> <b>Maqseti:</b> Ctudentlerdin` sabaqqa qatnasiwin jedellestiriv. Sorawlar: 1.Atli`q ha`m onin` grammatikali`q kategoryalarinin` tariyxiy qa`liplesiwi qanday? 2.Tu`kiy tiller lingvistikasinda atli`q so`zler kimler ta`repinen izertlenden? 2.3. Tema boyinsha uliwma tu`sinikler berip o`tedi. (slayd – №1,2,)	2.1. Ti`n`laydi`, jazi`p aladi`. 2.2. Sorawlarg`a juwap beredi. 2.3. Talqilaydi. Konspekt etedi.
3 bo`lim Juwmaqlawshi (15 minut)	3.1. Soraw beriledi: Juwmaq jasaw. 3.2. Wo`z betinshe jumis temasi`n u`yge tapsirma etip beriw.	3.1. Sorawlarg`a juwap beriw 3.2. Tin`laydi, jazip aladi.

1-qosi`msha.

- 1.Serebrennikov A.R. Tadgeieva Z. I`storisheskaya grammatika turkiskix yazikov M Baku 1979.
- 2.Mutallbov S.M. Morfologiya va leksika tariyxidan qisqasha osherk. T.1959.
- 3.Hamidov H.Qaraqalpaq tili tariyxinin` osherkleri.N.1934.

3. Lekciya sabag`inin` moduli`

Tema	Tu`rkiy tillernde kelbetlik.
------	------------------------------

Lekciyani woqi`ti`w texnologiyasi`

Talabalar sani:	Waqti - 2 saat
Woqi`w sabag`inin` formasi`	lekciya- ko`rgizbeli
Lekciya jobasi	1. Tu`rkiy tillerindegi kelbetlikler haqqi`nda uliwma tu`sinik. 2. Kelbetliklerdin` ma`nisine qaray tu`rleri, kelbetliktin` da`rejeleri, wazi`ypalari`
Woqi`w sabag`inin` maqseti:</b> Tu`rkiy tillerindegi kelbetlikler haqqi`nda uliwma tu`sinikke iye boladi	
Woqi`ti`wshinin` waziypasi:</b> <ul style="list-style-type: none"> <li>• <i>Temanin` strukturali`q-logikali`q sxemasi` menen tani`sti`ri`w</i> • <i>Temanin` ma`qsetin tu`sindiriw</i></li> <li>• <i>Temanin` wazi`ypasi`n ashi`p beriw</i></li> <li>• <i>Kelbetlik o`z shaqabi` haqqi`nda tu`sinik beriw;</i></li> <li>• <i>Tu`rkiy tilleri tariyxi`y grammatikasi`nda kelbetliklerdin` u`yreniliwi menen tani`sti`radi`;</i>	Woqi`w xizmetinin` juwmag`i:</b> Talaba biliwi kerek: <ul style="list-style-type: none"> <li>• <i>M.Qashqariydin` «Devonu lug`at it turk» shi`g`armasi`nda kelbetliklerdin` jasali`wi`n u`yreniw;</i> • <i>Qatnasli`q ha`m sapali`q kelbetliklerge ko`rkem shi`g`armalardan mi`sallar ji`ynaw ha`m tallaw</i></li> <li>• <i>Tu`rkiy tillerde kelbetliktin` izertleniwi boyi`nsha a`debiyatlardi` u`yreniw</i></li> <li>• <i>Kelbetlik da`rejeleri boyi`nsha mi`sallar tabi`w, da`rejenin` ha`r bir tu`rine mi`sallardi` lingvistikali`q tallaw</i>

Woqi`ti`w metodi ha`m texnikasi	Lekciya, BBB metodi, Soraw sizge shinig`iwi; tiykarg`i sorawlar,
Woqi`ti`w qurali`	Por, taxta, lazer proektor, vizual materiallar
Woqi`ti`w formasi`	Toparda, kishi toparlarda
Woqi`ti`w jeri	Auditoriya.

Texnologiyali`q kartasi`

Bo`limleri Waqti	Iskerlik	
	Woqi`ti`wshi	Talaba
1 bo`lim Kirisiw (10 minut)	1.1. Tema, maqseti, juwmag`i ha`m lekciyani`n` o`tiw ta`rtibi menen tanistiradi. Tema boyi`nsha tiykarg`i` tu`siniklerdi, Wo`z betinshe islew ushi`n a`debiyatlar dizimin beredi (№1Qosi`msha)	1.1. Tin`laydi.
2 bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (55 minut)	2.1. Talabalar bilimin jedellestiriw maqsetinde qadag`alawshi sorawlar beredi: <b>«Soraw sizge» usili.</b> <b>O`tkeriw usili: 🚩 Qag`az bo`leklerine temag`a say sorawlardi jazin` ha`m qag`azdi bo`klep vazag`a yaki paketke salin`. Qatnasiwshilarg`a paketten saylap aliwin ha`m sorawin qa`legen basqa adamg`a o`z qa`lewi menen beriwine boladi. Shinig`iw usilay dawam ete beredi. 2.2. Qadag`alaw sorawlari:</b> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Kelbetlik so`zlerdin` tillerde izertleniw jag`dayi qanday/ • Kelbetlik so`zler haqqinda uliwma tu`sinik. • Tu`rkiu tilinin` grammatikasinin` kategoryalari (kelbetlik da`rejeleri) kimler ta`repien izertlengen?</li> <li>• Kelbetlik da`rejeleri haqqinda qanday ilimiy ko`z-qaraslar menen tanissiz?</li> <li>• Ha`zirgi qaraqalpaq tili grammatikasinda kelbetlik da`rejeleri boyinsha qaysi ilimiy izertlewlir so`z etilgen? 2.2. Tema boyinsha uliwma tu`sinikler berip o`tedi.	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi. 2.2. Slayd mazmuni menen tanisadi. Talqilaydi. Konspekt etedi.
3 bo`lim Juwmaqlawshi (15 minut)	3.1. Juwmaq jasaw. 3.2. Wo`z betinshe jumis temasi`n u`yge tapsirma etip beriw.	3.1. Sorawlarg`a juwap beriw 3.2. Tin`laydi, jazip aladi.

№1Qosi`msha

1. Hamidov H. Qaraqalpaq tili tariyxinin` osherkleri. N.1934.
2. Qoshqarov M. Tu`rkiy filologiya kirish. T. 1984
3. Sizdiqova P. Qazaq tilinin` tariyx grammatikasi A.2005.

4. Lekciya sabag`inin` moduli`

Tema	Tu`rkiy tillerde sanliq, almasiq, feyil.
-------------	---

Lekciyani woqi`ti`w texnologiyasi`

Talabalar sani:	Waqti - 2 saat
Woqi`w sabag`inin` formasi`	lekciya- ko`rgizbeli

Lekciya jobasi	1. Tu`rkiy tillerindagi sanli`qlardi`n` tu`rleri ha`m wazi`ypalari`. 2. Tu`rkiy tillerdegisi almasi`qti`n` tu`rleri, xi`zmetleri. 3. Tu`rkiy tillerdegisi feyillerdin` tiykarg`i` gramatikali`q kategoriyalari`, da`rejeleri
Woqi`w sabag`inin` maqseti:</b> Tu`rkiy tillerindagi kelbetlikler haqqi`nda uliwma tu`sinikke iye boladi	
Woqi`ti`wshinin` waziypasi:</b> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Temanin` strukturali`q-logikali`q sxemasi` menen tani`sti`ri`w • Temanin` ma`qsetin tu`sindiriw</li> <li>• Temanin` wazi`ypasi`n ashi`p beriw</li> <li>• Kelbetlik o`z shaqabi` haqqi`nda tu`sinik beriw;</li> <li>• Tu`rkiy tilleri tariyx`y grammatikasi`nda kelbetliklerdin` u`yreniliwi menen tani`sti`radi`;	Woqi`w xizmetinin` juwmag`i:</b> Talaba biliwi kerek: <ul style="list-style-type: none"> <li>• M.Qashqariydin` «Devonu lug`at it turk» shi`g`armasi`nda sanli`qlardi`n` jasali`wi`n u`yreniw; • Tu`rkiy tillerde sanli`qlardi`n` izertleniwi boyi`nsha a`debiyatlarid` u`yreniw • Tu`rkiy jazba estelikler tilinen feyillerdin` qollaniliwi boyinsha tekstler jaqlap feyillerge tallaw jumisi. • Tu`rkiy tillerinin` jazba estelikleri tilinde feyil jasawshi affikslerdin` bildiriliwi boyinsha tallaw jumisi.
Woqi`ti`w metodi ha`m texnikasi	Lekciya, BBB metodi, Soraw sizge shinig`iwi; tiykarg`i sorawlar,
Woqi`ti`w qurali`	Por, taxta, lazer proeکتori, vizual materiallar
Woqi`ti`w formasi`	Toparda, kishi toparlarda
Woqi`ti`w jeri	Auditoriya.

Texnologiyali`q kartasi`

Bo`limleri Waqtı	Iskerlik	
	Woqi`ti`wshi	Talaba
1 bo`lim Kirisiw (10 minut)	1.1. Tema, maqseti, juwmag`i ha`m lekciyani`n` o`tiw ta`rtibi menen tanistiradi. Tema boyi`nsha tiykarg`i` tu`siniklerdi, Wo`z betinshe islew ushi`n a`debiyatlar dizimin beredi (№1Qosi`msha)	1.1. Tin`laydi.
2 bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (55 minut)	2.1. Talabalar bilimin jedellestiriw maqsetinde qadag`alawshi sorawlar beredi: <b>«Soraw sizge» usili.</b> <b>O`tkeriw usili: Qag`az bo`leklerine temag`a say sorawlardi jazin` ha`m qag`azdi bo`klep vazag`a yaki paketke salin`. Qatnasiwshilarg`a paketten saylap aliwin ha`m sorawin qa`legen basqa adamg`a o`z qa`lewi menen beriwine boladi. Shinig`iw usilay dawam ete beredi. 2.2. Qadag`alaw sorawlari:</b> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Kelbetlik so`zlerdin` tillerde izertleniw jag`dayi qanday/ • Kelbetlik so`zler haqqinda uliwma tu`sinik. • Tu`rkiu tilinin` grammatikasinin` kategoriyalari (kelbetlik da`rejeleri) kimler ta`repinen izertlengen?</li> <li>• Kelbetlik da`rejeleri haqqinda qanday ilimiy ko`z-qaraslar menen tanissiz?</li> <li>• Ha`zirgi qaraqalpaq tili grammatikasinda kelbetlik da`rejeleri boyinsha qaysi ilimiy izertlewler so`z etilgen? 2.2. Tema boyinsha uliwma tu`sinikler berip o`tedi.	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi. 2.2. Slayd mazmuni menen tanisadi. Talqilaydi. Konspekt etedi.

3 bo`lim Juwmaqlawshi (15 minut)	3.1. Juwmaq jasaw. 3.2. Wo`z betinshe jumis temasi`n u`yge tapsirma etip beriw.	3.1. Sorawlarg`a juwap beriw 3.2. Tin`laydi, jazip aladi.
--	--	--

№1 Qosi`msha

1. Mutallbov S.M. Morfologiya va leksika tariyxidan qisqasha osherk. T.1959.
2. Hamidov H. Qaraqalpaq tili tariyxinin' osherkleri. N.1934.
3. Qoshqarov M. Tu`rkiy filologiya kirish. T. 1984

5- Lekciya sabag`inin` moduli`

Tema	Tu`rkiy tillernde ra`wish, ko`mekshi so`zler.
-------------	--

1.1. Lekciyani woqi`ti`w texnologiyasi`

Talabalar sani:		Waqti - 2 saat
Woqi`w sabag`inin` formasi`	lekciya- ko`rgizbeli	
Lekciya jobasi	1. Tu`rkiy tillerdegi ra`wishlerdin` jasali`wi`, ra`wishtin` da`rejeleri. 2.Tu`rkiy tillerdegi ko`mekshi so`zler. 3.Tu`rkiy tillerdegi ko`mekshi so`zler. Tirkewishler 4. Tu`rkiy tillerdegi ko`mekshi so`zler. Janapaylar. 5. Tu`rkiy tillerdegi ko`mekshi so`zler. Da`nekerler	
Woqi`w sabag`inin` maqseti: Tu`rkiy tillerinde feyil so`z shaqabi`, woni`n` kategoriyalari` menen da`rejeleri, feyildin` funktsional formaları` haqqında uliwma tu`sinikke iye boladi ha`m tiykarg`i tu`siniklerdi qa`liplestiredi		
Woqi`ti`wshinin` waziypasi: <ul style="list-style-type: none"><li>• Tu`rkiy tilleri jazba esteliginde ko`mekshi so`zlerdin` qollaniliwinda misallar keltiriw;</li><li>• XI`X a`sirdin` rasmiy hu`jjet “Ahidnama ” tilinde ko`mekshi so`zlerdin` qollaniliw o`zgesheliklerin ko`rsetiw; • Tu`rkiy tillerde erte da`wirlerde ko`mekshi so`zler qanday o`zgerisler menen qollanilg`ani`na si`patlama beriw.	Woqi`w xizmetinin` juwmag`i: Talaba biliwi kerek: <ul style="list-style-type: none"><li>• Tu`rkiy tillerinde ko`mekshi so`zler haqqında tu`sinikke iye boli`wi`;</li><li>• Tu`rkiy tillerinde ko`mekshi so`zlerdin` izertleniwine baylani`slı` a`debiyatlar menen tani`si`wi`;</li><li>• Ko`mekshi so`zlerdin` tu`rleri: da`nekerler, tirkewishler ha`m janapaylarg`a tiyisli a`edbiyatlardan mi`sallar toplawdi` biliwi kerek.	
Woqi`ti`w metodi ha`m texnikasi	Lekciya tu`rde, ne ushin sxemasi; tiykarg`i sorawlar,	
Woqi`ti`w quralı`	Lazer proektorı, vizual materiallar	
Woqi`ti`w formasi`	Toparda, kishi toparlarda	
Woqi`ti`w jeri	Auditoriya.	

Tehnologiyalı`q kartası`

Bo`limleri Waqti	Iskerlik	
	Woqi`ti`wshi	Talaba
1 bo`lim Kirisiw (10 minut)	1.1. Sabaqtin` temasi`, maqset ha`m waziypalari menen tanistiradi. 1.2. Lekciya jobasin, problemalı`q sorawlardi ekrang`a shig`aradi. 1.3. Lekciya boyi`nsha tiyisli a`debiyatlar menen tani`sti`radi` (1-qosi`msha)	1.1. Tin`laydi, za`ru`rli mag`liwmatlar di jazip aladi. 1.2. I`tibar beredi

2 bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (55 minut)	<p>2.1 To`mendegi sorawlardi ortag`a taslaydi:</p> ➤ <i>Tu`rkiy tillerde (qazaq,o`zbek,tu`rkmen.h.t) feyiller qanday o`zgeshelikler menen ushirasadi.</i> ➤ <i>Tu`rkiy tillerde feyil so`z shaqabi boyinsha kimlerdin` izertlew jumislari bar?</i></li> <li>➤ <i>Tu`rkiy tiller grammatikasinda feyiller bir-birinen o`zgeshelikler menen qollanila ma?</i></li> <li>➤ <i>Feyiller biyinsha qanday ilimiy miynetler bar?</i></li> </ul> <p>2.2. Juwaplardi toli`qtiradi, naduris juwaplardi o`zgertedi,misallar menen tu`sindiredi</p>	2.1. Tiykarg`i belgilerin aytadi.</p> <p>2.2. So`z shaqaplarin misallar menen keltiredi.
3 bo`lim Juwmaqlawshi (15 minut)	3.1 Temag`a juwmaq jasaydi, belsene qatnasqanlardi xoshemetleydi.</p> <p>3.2. Wo`z betinshe jumislarg`a tapsirmalar beredi. Sinkveyn texnikasi ja`rdeminde ga`p ag`zalarin ta`riyplep beriwdi tapsiradi.	3.1.Tin`laydi, aniqlastiradi. 3.2. tapsirmalardi jazip aladi.

1-qosi`msha.

A`debiyatlar:

- 1.Sherbak osheriki po srabnitelniy morfologi tyorskix yazikov l-nawka 1977
- 2.Baskakov N.A. I`storika-tipologisheskaya morfologiyе tyorskix yazikov M. 1978.
- 3.Serebrenenov P.A. Tadjieva N.Z. I`storisheskaya grammatika tyorskix yazikov M 1988.

6- Lekciya sabag`inin` moduli`

Tema	Tu`rkiy tillernde tan`laq, eliklewish ha`m modal` so`zler.
-------------	---

Lekciyani woqi`ti`w texnologiyasi`

Talabalar sani: 120	Waqti - 2 saat
Woqi`w sabag`inin` formasi`	Lekciya- ko`rgizbeli
Lekciya jobasi	1.Tu`rkiy tillerdegi tan`laq so`zler</p> <p>2.Tu`rkiy tillerdegi eliklewish so`zler</p> <p>3.Tu`rkiy tillerdegi modal so`zler.
Woqi`w sabag`inin` maqseti:</b> <i>Tu`rkiy tillerinde ko`mekshi so`zler haqqi`nda, ko`mekshi so`zlerdin` tu`rleri, ko`mekshi so`zlerge tariyxi`y si`patlama beriw.</i>	
Woqi`ti`wshinin` waziypasi:</b> <ul style="list-style-type: none"> <li>• <i>Tu`rkiy tilleri jazba esteliginde ko`mekshi so`zlerdin` qollaniliwinda misallar keltiriw;</i></li> <li>• <i>XI`X a`sirdin` rasmiy hu`jjet "Ahidnama " tilinde ko`mekshi so`zlerdin` qollaniliw o`zgesheliklerin ko`rsetiw;</i> • <i>Tu`rkiy tillerde erte da`wirlerde ko`mekshi so`zler qanday o`zgerisler menen qollanilg`ani`na si`patlama beriw.</i>	Woqi`w xizmetinin` juwmag`i:</b> <b>Talaba biliwi kerek:</b> <ul style="list-style-type: none"> <li>• <i>Tu`rkiy tillerinde ko`mekshi so`zler haqqinda tu`sinikke iye boli`wi`;</i></li> <li>• <i>Tu`rkiy tillerinde ko`mekshi so`zlerdin` izertleniwine baylani`sli` a`debiyatlar menen tani`si`wi`;</i></li> <li>• <i>Ko`mekshi so`zlerdin` tu`rleri: da`nekerler, tirkewishler ha`m janapaylarg`a tiyisli a`edbiyatlardan mi`sallar toplawdi` biliwi kerek.</i>
Woqi`ti`w metodi ha`m texnikasi:	Lekciya, kishi toparlarda islew; BBB metodi tiykarg`i sorawlar,
Woqi`ti`w qurali`:	Proektor, informaciyali`q ta`miyinlew, marker, skotch, qag`az betleri, doska, por.
Woqi`ti`w formasi`:	Toparda, kishi toparlarda
Woqi`ti`w jeri:	Auditoriya.

Texnologiyali`q kartasi`

Bo`limlari Waqti	Iskerlik	
	Woqi`ti`wshi	Talaba
1 bo`lim Kirisiw (10 minut)	1.Sabaqtin` aldinda lekciya tekstleri, woqi`w tapsirmalari tarqatiladi. 1.2. Sabaqtin` temasi` aytip o`tedi ha`m ku`tilitug`in na`tiyjeni, sabaqti alip bariw ta`rtibi menen tanistiradi.	1.1.Tin`lawdi, lekciya tekstlerin aladi.
2 bo`lim Mag`liwmatlar (55 minut)	2.1. Toparlarg`a bo`liniwge tapsirma beredi. Lekciya teksti ha`m wo`zinin` ko`z-qarasinan tu`rkiy tillerindegi ko`mekshi so`zlerge pikirler bildiredi. Jupli`qlarda talqilawdi ha`m sorawlarg`a juwap beriwdi usinis etedi. Blic soraw wo`tkeredi. 2.2. Lekciya tekstinen kelip shiqqan walda to`mendegi sorawlardi woylap ko`riwdi usinis yetedi. <b>(1-qosi`msha) 2.3. «Ven» diagrammasi tiykarinda ko`mekshi so`zlerdin` ma`nili so`zlerden ayirmashili`qlarin ani`qlawdi` tpsi`radi`. 2.4. Tirkewishlerge tariyxı`y si`patlama. 2.5. Da`nekerlerge tariyxı`y si`patlama. 2.6. Janapaylarg`a si`patlama ha`m misallar keltiriwdi usinis etedi.	2.1. Tapsirmalardi wori`nlaydi, Jupli`qlarda talqi`laydi`. 2.2. Sorawlarg`a juwap beredi, Insert tabliciasin toltiradi. 2.3. Da`ptetine «Ven» diagrammasin si`zadi` ha`m tolti`radi`. 2.4. Tapsi`rmani` talqi`laydi` ha`m juwap beredi. 2.5. Misallar keltiredi. 2.6. Misallar keltiredi, si`patlama beredi.
3 bo`lim Juwmaqlawshi (15 minut)	3.1. BBB metodi yaki (B- biz neni bildik, B- biz biliwdi qa`leyimiz, B- bilip aldiq). Talabalar taxtada ha`r qaysisi o`z pikirlerin jazip o`tedi.Juwmaq jasaw. 3.2. Wo`z betinshe jumis temasi`n u`yge tapsirma etip beriw.	3.1. Sorawlarg`a juwap beriw 3.2. Tin`laydi, jazip aladi.

1-qosi`msha

Sorawlar:

- 1.Tu`rkiy tillerde ko`mekshi so`zler qanday o`zgerisler menen qollaniladi`?
- 2.Tu`rkiy tillerde ko`mekshi so`zler qaysi teoriyali`q dereklerde bayanlang`an?
3. Da`nekerlerdin` jasali`wi`.
4. Janapaylar ha`m oni`n` qollani`li`wi`.

Pa`n woqi`ti`wshisi: _____ **f.i.k. M.Qurbanov**

O'zbekistan Respublikasi Xalq Bilimlendiriw Ministrliqi

A'jiniyaz ati'ndag'i No'kis ma'mleketlik pedagogikaliq instituti

Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati fakulteti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası

«Tu'rkiy tillerinin sali'sti'rma grammatikasi» pa'ninen

A'MELIY SABAQLAR USHI'N SHI'NI'G'I'WLAR **TOPLAMI**

5111300 – Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati qanigeliginin 4-kursi ushi'n

Woqi'ti'wshi:

f.i.k. M.Qurbanov

No'kis-2015

1-tema. Morfolgiya. Tu`rkiy tillernde atliq.

Joba:

1. Atliq ha'm onin' grammatikaloq kategoriyalar.
2. Tu`rkiy tillerdin' tariyxiy grammatikasinda atli`q so'zler boyinsha ilimiy miynetler.

Shu`g'rlardın` maqseti

Tu`rkiy tilleri morfolgiyası;

Tu`rkiy tillerde atliq;

Tu`rkiy tillerdegi atliqtin` ma`nisi, tiykarg`ı morfologiyalıq belgileri tuwralı mag`lıwmatlar beriw

1-shi`ni`g`i`w. Berilgen qazaqsha tekstten kelbetlik so`zlerdi tabi`n`.

1. Халық маралды киелі деп санаған. Халықтың аңыз-ертегілерінде мерген оқынан жараланған алтын мүйізді ақ марал шипалы қайнарға келіп, күнде жарасын жуып, жазылып кеткен. 2. Мал баққан көшпелі халықтардың қысы-жазы отыратын баспанасы киіз үй болатын. 3. Кілемдер қосалқы белгілеріне байланысты шашақты және оқалы кілемдерге жіктеледі. 4. Жас жұбайлар ұлттық киімдерімен, үй іші сәнді жихазға толы ақ отау мен көрікті болған. 5. Қазақ әйелдері жібекпен тіккен, әлмекті, үзбелі белбеу тұтынған. 6. Қақтаған етті сорпалап пісіріп, одан майлы қуырдақ, сүт қуырдақ жасауға болады. 7. Ежегей тұздық -сүзілген құрт сүтке, сорпаға езіледі.

Sorawlar

1. Atli`q ha'm wonin' grammatikaliq kategoriyalarinin' tariyxiy qa'liplesiwi qanday?
2. Tu`kiy tiller lingvistikasında atli`q so'zler kimler ta'repinen izertlenden?

2-tema. Tu`rkiy tillernde kelbetlik.

Joba:

1. Kelbetlik so'z shaqabi haqqında uliwma tu'sinik.
2. Tu`rkiy tiller tariyxiy grammatikasinda kelbetliklerdin' u'yreniliwi
3. Kelbetlik ha'm onin' grammatikaliq kategoriyalari.
4. Tu`rkiy tillerde kelbetlik da'rejelerinin' u'yreniliwi.

Shu`g'rlardın` maqseti

Tu`rkiy tillerde kelbetliklerdin` ma`nisine qaray tu`rleri, kelbetliktin` da'rejeleri, wazıypaları;

Tu`rkiy tillerindegi sanlıqlardın` tu`rleri ha'm wazıypaları haqqında bilim ko`nlikpelerin beriw.

2-shi`ni`g`i`w. Berilgen qazaqsha tekstten sanli`qlardi` so`zlerdi tabi`n`.

1. Біреулер саптамасын мақтап жатқанда, екіншісі жайнамазын; «Құдірет күші иесі Бұхарадан шыққан» деп дәріптеп тұр. Үшінші біреу, шекпенді сілкілейді. Керкілдескендер бірін-бірі жұлқи тартып, шаппа-шап қол соғысып, қайта ажырасып, қайта табысады. Енді міне, екі әнші өзімен -өзі жеке отырып, мұңдарын шағысып, көп жайды ойлап, әрнеден түңіліп не замананы, не адамдарды жазғыраын білмей тұйыққа тіреледі. Екеуін де өмір қыспағы қинайды. (И.Ж.) 2. Бұл арада отбасында үш бұлжымас ереже орын алды. Біріншіден, егер бірдеңені жасауға болмайды екен, онда ол жасалмауға тиіс. Екіншіден, балалар неліктен істеуге болмайтынын түсінуге тиіс. Және үшіншіден, үлкендер де, кішілер де орнатылған

тәртіпті бірдей дәрежеде жақтауы керек.(И.П.) 3. Нәресте анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. Біреуі-ішсем,жесем, ұйықтасам- бұлар тән құмары.Екіншісі-білсем деген, не көрсем, соған талпынып....көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап тыныштық көрмейді-мұның бәрі жан құмары.(Абай).

Sorawlar

3. Atli`q ha`m wonin` grammatikalıq kategoryalarinin` tariyxiy qa`liplesiwi qanday?
4. Tu`kiy tiller lingvistikasında atli`q so`zler kimler ta`repinen izertlenden?
5. Kelbetlik so`zlerdin` tillerde izertleniw jag`dayıqanday?
6. Tu`rkiu tilinin` grammatikasinin` kategoryalari (kelbetlik da`rejeleri) kimler ta`repinen izertlengen?
7. Kelbetlik da`rejeleri haqqında qanday ilimiy ko`z-qaraslar menen tanissiz?
8. Ha`zirgi qaraqalpaq tili grammatikasında kelbetlik da`rejeleri boyınsha qaysi ilimiy izertlewler so`z yetilgen?
9. Sanliqlardan basqa ma`nili so`z shaqaplarinan wo`zgesheligi qanday?
10. Numerativ so`zler basqa tu`rkiy tillerde de qollanila ma?
11. Sanliqlar boyınsha tu`rkiy tillerde grammatikalıq a`debiyatlarında qanday ilimiy ko`z-qaras pikirler bar?

3-tema. Tu`rkiy tillernde sanliq, almasıq, feyil.

Joba:

1. Tu`rkiy tillerde almasıqlardin` ma`nilik bildiriliwi.
2. Tu`rkiy tillerde almasıqlardin` izertleniwi.
3. Tu`rkiy tillerde sali`sti`rmali` tariyxi`y grammatikasi`nda ra`wishlerdin` izertleniwi

Shıng`ıwların` maqseti

Tu`rkiy tillerdegi almasıqtın` tu`rleri, xızmetleri;

Tu`rkiy tillerdegi feyil;

Tu`rkiy tillerdegi feyillerdin` tiykarg`ı grammatikalıq kategoryaları, da`rejeleri;

Feyildin` funksional` formaları tuwralı mag`lıwmatlar beriw.

Tapsırma

1. Tu`rkiy tillerdegi jazba yestelikler tekstinen almasıqlardin` qollaniliwi boyınsha misallar jazıw.
2. Tu`rkiy jazba yesteliklerinen paydalanıp, ra`wish da`rejeleri berilgen misallardan tallaw jumisin talaw.
3. Tu`rkiy jazba yestelikler tilinen feyillerdin` qollaniliwi boyınsha tekstler jaqlap feyillerge tallaw jumisi.
4. Tu`rkiy tillerinin` jazba yestelikleri tilinde feyil jasawshi affikslerdin` bildiriliwi boyınsha tallaw jumisi.
5. Tu`rkiy tillerdegi jazba yesteliklerinde feyil da`rejelerinin` qollaniliwına misallar.

3-shi`ni`g`i`w. Berilgen tu`rkmenshe tekstten almasıqlardi` tabi`n`.

Aman azanda size barǵadyǵoǵ. (Aman ertir bilen size barǵady-la.) Gwzeliń alan sumkasy dym zor eken. (Gwzeliń alan sumkasy gaty gowy eken.) Adam kwp bolany ızın keǵnine gǵatarypdyrlar ony. (Adam kwp bolany ızın ony yzyna gǵatarypdyrlar.) Men ene gelerin birak işimi bitirmeseń ıǵyńnen gır! (Men ene-de gelerin welin işimi bitirmeseń ıǵyńden gır!) Şu mysallardaky «-ǵoǵ, dym, keǵın, birak» ǵaly elementler garagal.

4-shi`ni`g`i`w tasi`rma. Berilgen qazaqsha tekstten ra`wishlerdi tabi`n`.

1. Ата-бабамыз ежелден ұлды еңбексүйгіш, малсақ, жауынгер, әнші, күйші, аңшы, құсбегі, бесаспап азамат етіп тәрбиелеуді мақсат еткен.2. Мұнда бала тәрбиесіне бүкіл ауылдың үлкендері, әсіресе қарттары араласқан.3. Үнемі үлкен ақсақалдар ауылдастарының балаларының өрескел мінез-құлқын көрсе, ұрысып, зекіп, тыйым салуға, ақыл айтуға, тіпті ретті жерде ұруға да хұқылы болған.4. Қай ата-ананы алсақ та, мейлінше қызының ертең барған жерінде «балдай татып, судай сіңіп» кетуін, мейлінше жақсы жар, аса әдепті келін, ең аяулы ана болуын армандайды.5. Нағыз қасиетті ана әдейі қызының тәрбиелі жан болып өсуі үшін ең алдымен ақ шашты қарияның алдынан аттатпай өсіреді.6. Ертедегі қазақтар кейбір жыртқыш аңдарды киелі деп санаған.7.Қазан әр үйде бірнеше жерде асылады.8. Жарыс қазанның арты іле-шала , не сол күні түнде, не ертеңіндегі кеште шілдеханаға жалғасады.

Sorawlar

1. Yeski jazba yestelikler tilinde almasiqlar qanday formada qollaniladi?
2. Tu`rkiy tillerde ra`wishler bir birinen qanday pariqlar qollanilg`an?
3. Tu`rkiy tillerde almasiqlar kimler ta`repinen izertlengen?
4. Tu`rkiy tiller grammatikasinda ra`wishler kimler ta`repinen izertlengen?
5. Ra`wish da`rejelerinin` kelbetlik, feyildin` da`rejekerin qanday wo`zgeshelikleri bar?
6. Ra`wish da`rejelerinin` bu`gingi a`debiy tilge shekem qa`liplesiwinde, saqlaniwinda wo`zgeshelikler bar ma?
7. Tu`rkiy tillerde (qazaq, wo`zbek, tu`rkmen.h.t) feyiller qanday wo`zgeshelikler menen ushirasadi?

4-tema. Tu`rkiy tillernde ra`wish, ko`mekshi so`zler.

Joba:

1. Ko`mekshi so`zler haqqinda tu`sinik.
2. Tu`rkiy tillerinde ko`mekshi so`zlerdin` izertleniwi.
3. Ko`mekshi so`zlerdin` tu`rleri.

Shınıg`ıwların` maqseti

Tu`rkiy tillerdegi ra`wishlerdin` jasalıwı, ra`wishtin` da`rejeleri haqqında tu`sinikler beriw.

Tu`rkiy tillerdegi ko`mekshi so`zler. Da`nekerler; Tirkewishler; Janapaylar.

Tapsirma

1. Tu`rkiy tilleri jazba yesteliginde ko`mekshi so`zlerdin` qollaniliwında misallar.
2. XI`X a`sirdin` rasmiy hu`jjet “Ahidnama ” tilinde ko`mekshi so`zlerdin` qollaniliwi.

5-shi`ni`g`i`w. Berilgen qazaqsha tekstten ko`mekshi so`zlerdi tabi`n`.

1. Қымызға тәттілік дәм беру үшін бал, яғни, қант,әлде өрік, не мейіз қосып піседі.Сірге жияр қымыз деп күзді күні бие ағытарда жиналған,яғни, соңғы сауылған қымызды айтады.Салт бойынша ел шақырып ет асады, өйткені сірге жияр қымыз бөлініп ішіледі.2. Етті суға пісіріп те, майға қуырып та, кесектеп турап, отқа қақтап та әзірлеген. Ертеректе қазақтар соғым етінен жентек пен түймеш парша деген тағамдар жасаған. 3. Айтта жұрт сәнді киініп бір үйден екінші үйге қарай айтшылап кіріп, құрбандық етін жейді.Құрбан айт ораза айт сиқты таңертеңгі намаздан

басталады.4.Қонақасыны «бөлінбейтін енші» деудің өзі-ақ қазақ арасына кең тараған, дәстүрге айналып қалыптасқан халық жорасы.«Қонақпен еріп,құт келеді» деген ғой. 6. Егер қойдың терісінен тон тіксе, ал ешкінің терісінен жұмсақ, сапалы жақсы жарғақ жасайды.Ал ешкінің мүйізінен пышаққа сап,шақша сияқты заттар жасалады.Егер ешкінің лағы күзде шыбыш болса, көктемге дейін туша болып, өзі лақтайды. 7. Жаушы-қыз айттыруға баратын өкіл. Демек ол жөн-жосық білгіш, сөзге шешен, әзіл-қалжыңға жүйрік адам болу керек.Ал оның міндеті-қыз әкесін көндіріп,бойжеткенге құда түсіп, құдалыққа келер күнді белгілеп қайту.Дәулетіне қарап күйеу жігіттің әкесі бата аяққа мал арнап, бір жылқы не түйе береді.

Sorawlar

1. Tu`rkiy tillerde yerte da`wirlerde ko`mekshi so`zler qanday wo`zgerisler menen qollanilg`an.
2. Tu`rkiy tillerde ko`mekshi so`zler qaysi teoriyaliq dereklerde bayanlang`an?

A`meliy jumi`slardi worinlaw ushi`n paydalani`w tiyis bolg`an a`debiyatlar dizimi

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский языком. Том I-II. (фонетика, морфология). Наука. 1952.
2. Кучқоров М. Туркий филологияга кириш. Т., 1984.
3. Малов С.Е. Памятники древнетюркских письменности. М.,1951
4. Пахратдинов Қ. Түркий тиллери. 1996.
5. Садыков Р. Қазақ тилинің тарихый грамматикасы.А.,2004.
6. Серебрянников А,Тоджиева Н. Сравнительно историческая грамматика тюркских языке. М 1986.
7. Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарихының очерклери.Н., 1974.
8. Ҳазирги каракалпақ әдебий тили. (Морфология хәм сөз жасалыў) Н., 1992.

5-tema. Tu`rkiy tillernde tan`laq, eliklewish ha`m modal` so`zler.

Joba:

1. Ko`mekshi so`zler haqqında tu`sinik.
2. Tu`rkiy tillerinde ko`mekshi so`zlerdin` izertleniwi.
3. Ko`mekshi so`zlerdin` tu`rleri.

Shınıg`ırlardın` maqseti

Tu`rkiy tillerdegi tan`laq so`zler, eliklewish so`zler, modal` so`zler.

Tapsirma

1. Tu`rkiy tilleri jazba yesteliginde ko`mekshi so`zlerdin` qollaniliwında misallar.

6-shi`ni`g`i`w. Berilgen tu`rkmenshe tekstten ko`mekshi so`zlerdi tabi`n`.

Nowruzyň döranine baş mün ýyldan köpräk wagyt geçipdir, diýen ilmiy çaklamalar bar, şol sebäpli ol köp halyklarýň, miletleriň dil we söz baýlygyna ornaşyp gapdydyr. Nowruz pars sözi bolyp “now – täze, ruz - gün” ýagnyý “Taza ýyl” ýa “Taza gün” diýen manyny aňladyýar. Gün şol wagyt Balyklar ýyldyzlar toparynda bolyp, ýer ýüzünde giýje bilen gündiziň ýazky deňleşmesi bolýar, we astronomik ýaz pasly başlanýar.

Nowruz baýramşylygyna degişli ilkinji ýazgylyr beýik gündogar alymy Omar Haýýamyň “Noruznama” işinde berilýar. Görşümüz ýaly Noruz baýramynyň aňyrsynda

astronimik sebäpler bilen baglanysyly bolan Aý-Gün hereketi pasyllaryň ýyly aýlaryň kanunalaýy şalyşmasy gije-gündiz deňleşmesi, asyrma-asyr gelýän şarwa we daýhan hasaplary ýatýar.

Sorawlar

1. Tu'rkiy tillerde yerte da'wirlerde ko'mekshi so'zler qanday wo'zgerisler menen qollanilg'an.
2. Tu'rkiy tillerde ko'mekshi so'zler qaysi teoriyaliq dereklerde bayanlang'an?

A`meliy jumi`slardi worinlaw ushi`n paydalani`w tiyis bolg`an a`debiyatlar dizimi

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский языком. Том I-II. (фонетика, морфология). Наука. 1952.
2. Қучқоров М. Туркий филологияга кириш. Т., 1984.
3. Пахратдинов Қ. Түркий тиллери. 1996.

O'zbekistan Respublikasi Xalq Bilimlendiriw Ministrliqi
A'jiniyaz ati'ndag'i No'kis ma'mleketlik pedagogikaliq instituti

Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati fakulteti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası

«Tu'rkiy tillerinin sali'sti'rma grammatikasi» pa'ninen

TEST SORAWLARI TOPLAMI

5111300 – Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati qanigeliginin 4-kursi ushin

Woqi'ti'wshi:

f.i.k. M.Qurbanov

No'kis-2015

1. Turkiy tillerdegi atli`qti`n` tarti`m kategoriyasi`ni`n` beriliwi

- A) zatlardi`n` belgilerin korsetetugi`n so`zler
- B) xarekettin belgilerin korsetetugi`n so`zler
- S) koriniske qozgali`slarga baylani`sli` ayti`latugi`n so`zler
- D) turkiy tillerindegi tarti`m kategoriyasi` zatlardi`n` belgili bir betke, adamga tiyisli yekenin ko`rsetedi

2. Lati`n a`lipbesine tiykarlang`an jan`a tu`rkmen a`lipbesinde neshe ha`rip bar?

- A) 30
- B) 31
- S) 34
- D) 33

3. Lati`n a`lipbesine tiykarlang`an jan`a wo`zbek a`lipbesinde neshe ha`rip bar?

- A) 30
- B) 29
- S) 28
- D) 32

4. Qazaq tili a`lipbesinde neshe ha`rip bar?

- A) 39
- B) 41
- S) 42
- D) 43

5. Qazaq tilinde neshe so`z shaqabi` bar?

- A) 9
- B) 8
- S) 7
- D) 6

6. Tu`rkmen tilinde neshe so`z shaqabi` bar?

- A) 6
- B) 7
- S) 8
- D) 9

7. Qazaq tiline tiyisli ko`plik jalg`awlari` qaysi` qatarda duri`s berilgen?

- A) –lar, -ler, tar, -ter, dar, ter, -to`r
- B) –lar, -ler, tar, -ter, dar, ter, -to`r, do`r
- S) –lar, -ler, tar, -ter, dar, ter, -to`r
- D) –lar, -ler, - la`r, tar, -ter, dar, ter, -to`r

8. Wo`zbek tilinde sanli`qlar semantikali`q ma`nisine qaray neshege bo`linedi?

- A) 7 ge
- B) 5 ke
- S) 6 g`a
- D) 8 ge

9. Qazaq tilinde sanli`qlar semantikali`q ma`nisine qaray neshege bo`linedi?

- A) 7 ge
- B) 5 ke
- S) 6 g`a
- D) 8 ge

10. Tu`rkmen tilinde sanli`qlar semantikali`q ma`nisine qaray neshege bo`linedi?

- A) 7 ge
- B) 4 ke
- S) 5 ke
- D) 2 ge

11. Wo`zbek tilinde almasi`qlar semantikali`q ma`nisine qaray neshege bo`linedi?

- A) 7 ge
- B) 5 ke
- S) 6 g`a
- D) 8 ge

12. Tu`rkmen tilinde almasi`qlar semantikali`q ma`nisine qaray neshege bo`linedi?

- A) 7 ge
- B) 5 ke

S) 6 g`a

D) 8 ge

13. Qazaq tilinde almasi`qlar semantikalı`q ma`nisine qaray neshege bo`linedi?

A) 7 ge

B) 5 ke

S) 6 g`a

D) 8 ge

14. Turkiy tillerindegi janapaylar ha`m oni`n` qollani`li`u ozgesheligi.

A) So`zlerge qosi`msha ma`ni beredi

B) soz benen so`zlerdin ma`nilerin biriktiredi

S) gaplerdi baskari`p keledi.

D) tillerde gapke yamasa oni`n` ayti`lajak boleklarine kosi`msha modalli`k, emotsional`-ekspressivlik ma`ni беретугi`n so`zler

15. Turkiy tillerin klassifikatsiya islegen ilimpazlar qaysi` qatarda duri`s ko`rsetilgen.

A) Berdimuratov E., Polivanov E.D., Nasi`rov D., Najimov A.

B) Melioranskiy P.I., Samaylovich A.N., Dospanov O., Begjanov T.

S) Malov S.E. Samaylovich A.N., N.A. Baskakov

D) Dauletov A., Najimov A., Nasi`rov D.

16. Tu`rkmen tilinde siltew almasi`g`i` qalay ataladi`?

A) kursatish almashi`

B) shilteme almashi`

S) go`rko`zme chali`shmalar

D) silta`ma` chali`shmalar

17. Qazaq tilinde neshe seplik bar?

A) 6

B) 5

S) 8

D) 7

18. Tu`rkmen tilinde kelbetliktin` neshe da`rejesi bar ham olar qalay ataladi`?

A) 2 tu`ri bar, kemlik derejesi, arti`kli`k derejesi

B) 3 tu`ri bar, azaytmak derejesi, kemlik derejesi, arti`kli`k derejesi

S) 4 tu`ri bar, azaytmak, kemlik derejesi, arti`kli`k derejesi, addiy dereje

D) 5 tu`ri bar, nol dereje, azaytmak, kemlik derejesi, arti`kli`k derejesi, addiy dereje,

19. Qazaq tilinde feyil so`z shaqabi` qalay ataladi`

A) si`n esim

B) san esim

S) etistik

D) esim etistik

20. Is-ha`rekettin` har qi`yli` belgisin bildiretug`i`n so`z shaqabi`na ... deymiz? Tu`rkmen tilindegi qaysi` so`z shaqabi`na berilgen ani`qlama?

A) ravish

B) xallar

S) chali`shmalar

D) otlar

21. Qazaq tilinde ra`wishler ma`nisine qaray neshege bo`linedi?

A) 8 toparga

B) 3 toparga

S) 6 toparga

D) 4 toparga

22. Wo`zbek tilinde ra`wishler ma`nisine qaray neshege bo`linedi?

A) 8 toparga

B) 3 toparga

S) 6 toparga

D) 4 toparga

23. Qazaq tilinde tan`laq so`zler qalay ataladi`?

A) odag`aylar

B) tan`daq so`zder

S) ses so`zder

D) tuui`ndi` so`zder

24. Tu`rkmen tilinde tan`laq so`zler qalay ataladi`?

- A) undavalar
- B) u`mlu`k
- S) tasviriy
- D) imliq

25. Turkiy tillerindeki tarti`m jalgawi`ni`n` qollani`li`wi` ha`m ma`nileri

- A) tarti`m jalgaulari` so`zlerden keyin jalganadi`
- B) III bette betlenedi m –n –si` –si. –mi`z –miz, –ni`z–niz, –lari`–leri
- S) –mi`z–miz, –si`–si, –lar–ler
- D) –lar–ler, –mi`z–miz, i`m–im

26. Ilgeri, ishkeri, si`rtqari`, ti`sqari`, keyin, endi qaysi` so`z shaqaplari`na tiyisli so`zler?

- A) pi`si`qlawi`sh, ravish
- B) u`steu, ravish
- S) ra`uish esim, ot
- D) u`steu, hollar

27. Qaysi` qatarda wo`zbek tiline tiyisli seplikler duri`s berilgen?

- A) bosh, qaratqich, tushum, yo`nalish, o`rin–payt, chiqish, kelishik
- B) bosh, egalik, tushum, yo`nalish, o`rin–payt, chiqish
- S) bosh, qaratkich, tushum, yo`nalish, o`rin–payt, chiqish
- D) bosh, egalik, kesim, yo`nalish, o`rin–payt, chiqish

28. Qaysi` qatarda tu`rkmen tiline tiyisli seplikler duri`s berilgen?

- A) bash, a`ilik, bari`sh, enish, vagt, chi`ki`sh
- B) atag`, a`ilik, yo`nelish, enish, vagt, chi`ki`sh
- S) bash, a`ilik, yo`nelish, enish, vagt, chi`ki`sh
- D) bash, ega, bari`sh, enish, vagt, chi`ki`sh,

29. Qaysi` qatarda qazaq tiline tiyisli seplikler duri`s berilgen?

- A) atau, ilik, bari`s, tabi`s, jati`s, shi`g`i`s, ko`mektes
- B) atau, ilik, bari`s, tabi`s, jati`s, shi`g`i`s
- S) atau, ilik, bari`s, tabi`s, ori`n, shi`g`i`s, ko`mektes
- D) atau, ilik, bari`s, tabi`s, ori`n, shi`g`i`s

30. Qaysi` qatarda tu`rkmen tiline tiyisli kelbetliktin` da`rejeleri duri`s berilgen?

- A) addiy dereje, arti`kli`k derejesi
- B) addiy dereje, kemlik derejesi, arti`kli`k derejesi
- S) kemlik derejesi, arti`kli`k derejesi, pasaytmak jerejesi
- D) kemlik derejesi, arti`kli`k derejesi

31. Qazaq tilinde –li`q, –lik, –di`q, –dik, –ti`q, –tik qosi`mtalari` qaysi` so`z shaqabi`n jasawda o`nimli qollani`ladi`?

- A) si`n esim
- B) esim
- S) san esim
- D) etistik

32. Tu`rkmen tilinde –li`k, –lik, –luk, –lu`k qosi`mtalari` qaysi` so`z shaqabi`n jasawda o`nimli qollani`ladi`?

- A) isim.
- B) si`pat
- S) san.
- D) at

33. Qazaq tilinde –ma, –me, –ba, –be, –pa, –pe qosi`mtalari` qaysi` so`z shaqabi`n jasawda o`nimli qollani`ladi`?

- A) esim
- B) si`n esim
- S) san esim
- D) so`z jasamaydi`

34. –lau, leu, –dau, –deu, tau, –teu qosi`mtalari` kelbetliktin` qanday da`rejelerin jasaydi`?

- A) sali`sti`rmali`
- B) jay
- S) ku`sheytiu
- D) jay

35. Qaysi` qatarda qazaq tiline tiyisli dawi`sli` sesler duri`s berilgen?

- A) a, a`, i, e, e, o, o`, u`, i`, i
- B) a, a`, i, e, e, o, o`, u`, ʏ, i`, i
- S) a, a`, i, e, e, o, o`, u`, ʏ, i`, i, (u)
- D) a, a`, i, e, e, o, o`, u`, ʏ, u, i`

36. Qazaq tilinde neshe dawı'sli` ses (ha`rip) bar?

- A) 12
- B) 11
- S) 10
- D) 9

37. Qaysi` qatar da qazaq tiline tiyisli juwan dawı'sli` sesler duri`s berilgen?

- A) a, e, o, u`, i`
- B) a, i, o, ʏ, i`, i
- S) a, o, ʏ, u, i`
- D) a, o, ʏ, u, i`, i

38. Qaysi` qatar da qazaq tilinde ko`plik ma`ni bildirktug`i`n atli`qlar berilgen?

- A) qı`zdar, studentter, su, su`tter
- B) Su, su`t, bu, tu`tu`n, tari`, biday
- S) qazaq tilinde ko`plik ma`ni tek qosi`mtalar arqali` an`lati`ladi`
- D) b Su, su`t, bu, tu`tu`n, tari`, biday, bali`q

39. Aq, sari`, ko`k, ku`lgin, qatti`, jımsaq, nashar, ta`uir so`zleri qaysi` so`z shaqaplari`?

- A) si`n esim, esim
- B) esim, san esim
- S) si`n esim, u`steu
- D) u`steu

40. Turkiy tildukshtu arab tilinen kirgen so`zler qaysi` qatar da duri`s berilgen?

- A) arba, bali`q, bala, nan.
- B) insan, jaza, di`qqat, tagdir
- S) ladan, jaz, bali`q, nan
- D) barli`q juwaplar duri`s

41. Turkiy tilindegi janapaylar kaysi` katarda duri`s berilgen?

- A) bola, goy, adam, menen
- B) goy, meken, bala, terek
- S) goy, gana, menen, da, de, ma, me
- D) barli`k juuaplar duri`s

42. Qazaq tilinde neshe dawı'ssi`z ses (ha`rip) bar?

- A) 30
- B) 31
- S) 32
- D) 29

43. Tu`rkmen tilinde neshe dawı'sli` ses bar?

- A) 7
- B) 8
- S) 9
- D) 10

44. Qaysi` qatar da tu`rkmen tilindegi dawı'sli` sesler di`ri`s berilgen?

- A) a, o, ö, u, ü, y, i
- B) a, o, ö, u, ü, y, i, e
- S) a, o, ö, u, ü, y, i, e, ä
- D) a, o, ö, u, ü, y, i, e, ä, ê

45. Turkiy tilinin sali`sti`rma grammatikasi` paninin izertleytugi`n obekti nelerden ibarat?

- A) Tildegı so`zlerdin bir-biri menen baylani`si`n tekseredi
- B) Turkiy tillerin bir-bir menen sali`sti`ri`p, tariyxi`y rawajlani`wi`n, seslerdin fonetikalı`k o`zgesheliklerin esapqa ali`p izertleydi
- S) tu`rkiy tillerdin` morfologiyasi`n sali`sti`rmalı` bag`darda izertleydi
- D) barli`q juwaplar duri`s

46. Tu`rkmen tilinde neshe dawı'ssi`z ses bar?

- A) 21
- B) 20
- S) 19

D) 18

47. Qaysi` qatarda tu`rkmen tilindegi dawı`ssi`z sesler di`ri`s berilgen?

- A) b, ğ, d, f, g, h, j, ž, k, l, m, n, ŋ, p, r, s, ş, t, w, ý, z, ü
- B) b, ğ, d, f, g, h, j, ž, k, l, m, n, ŋ, p, r, s, ş, t, w, ý, z, y
- S) b, ğ, d, f, g, h, j, ž, k, l, m, n, ŋ, p, r, s, ş, t, w, ý, z
- D) b, ğ, d, f, g, h, j, ž, k, l, m, n, ŋ, p, r, s, ş, t, w, ý, z, ü

48. Nowruzyň döranine başh müň ýyldan köpräk wagyt geçipdir. Bul ga`ptin` qaraqalpaqsha awdarmi`si`n qaysi` qatardag`i` juwap arqali` beriwge boladi`?

- A) Nawri`zdi`n` payda bolg`ani`na bes mi`n` ji`ldan ko`p waqi`t bolg`an.
- B) Nawri`zdi`n` do`regenine bes ji`ldan arti`g`i`raq waqi`t bolg`an.
- S) Nawri`zdi`n` payda bolg`ani`na bes ji`ldan ko`p waqi`t bolg`an.
- D) Nawri`zdi`n` do`regenine bes mi`n`nan arti`q ji`llar bolg`an.

49. Tu`rkmen tilinde eliklewish qalay ataladi`?

- A) tuwri`ndi` so`zla`r
- B) ta`hlidiy so`zla`r
- S) ses ve shekel an`ladyan so`zler
- D) tasviriý so`zler

50. Wo`zbek tilinde eliklewish qalay ataladi`?

- A) tasviriý so`zlar
- B) tahlidiy so`zlar
- S) eliklash so`zlar
- D) tovush bildiruvchi so`zlar

51. Tu`rkmen tilinde tan`laq so`z shaqabi` qalay ataladi`?

- A) undavalar
- B) imliq so`zler
- S) si`rdi`q so`zla`r
- D) u`mlik so`zler

52. Qazaq tilinde tan`laq so`z shaqabi` qalay ataladi`?

- A) tan`laq so`zder
- B) u`steu so`zder
- S) odag`aylar
- D) tan`lani`wdi` bildiriwshi so`zder

53. Wo`zbek tilinde tan`laq so`z shaqabi` qalay ataladi`?

- A) ishorani bildiruvchi so`zlar
- B) undavalar
- S) tahlidiy so`zlar
- D) tirkamalar

54. Wo`zbek tilinde qanday ko`mekshi so`zler bar?

- A) tirkewish, janapay
- B) tirkewish, janapay, da`neker
- S) tek tirkewish bar
- D) tek janapay bar

55. Qaysi` qatarda qazaq tilindegi siltew almasi`qlari` duri`s jazi`lg`an?

- A) bul, usi`, ol, sol, anaw, mi`naw, sonaw, osi`naw, ana, mi`na, sona, ane, mine
- B) byl, osi`, ol, sol, anau, mi`nau, sonau, osi`nau, ana, mi`na, sona, a`ni, mine
- S) bұ, osi`, o, so, anau, mnau, sonau, osi`nau, ani, mna, soni, a`ne, mne
- D) bu, usi`, ol, sol, anaw, mi`naw, sonaw, usi`ni, ane, mi`ne, sone, a`ne, mine

56. Wo`zbek tilinde almasi`q so`z shaqabi` qalay ataladi`?

- A) olmosh
- B) almosh
- S) almashuvchi so`zlar
- D) chali`shmalar

57. Qazaq tilinde almasi`q so`z shaqabi` qalay ataladi`?

- A) almasi`q
- B) almasi`q esimdigi
- S) esimdik
- D) atawi`sh so`zder

58. Tu`rkmen tilinde almasi`q so`z shaqabi` qalay ataladi`?

- A) almash

B) at chali`shmasi`

S) atatooch

D) chali`shma

59. Tu`rkmen tilinde hemme, näbir, bary, birnäşa qanday so`z shaqabi`na tiyisli so`zler?

A) san chali`shmalari`

B) ekluk chali`shmasi`

S) at

D) si`pat

60. Al, ol, eh!, he!, ho!, ey!, ha!, oh!, voy!, voh! so`zleri wo`zbek tilinde qaysi` so`z shaqabi`na tiyisli so`zler esaplanadi`?

A) tasviriy so`zlar

B) undavalar

S) modal so`zlar

D) kwmakchilar

61. Deyin, sheyin, qarap, sali`m so`zleri qazaq tilinde qaysi` so`z shaqabi`na tiyisli so`zler?

A) modal so`zder

B) odag`aylar

S) senteulikter

D) septik jalg`aulari`

62. Da`nekerler qazaq ha`m tu`rkmen tillerinde qalay ataladi`?

A) tirkeuish, so`z son`i` ko`mekchiler

B) jalg`auli`qtar, baglayji` ko`mekchiler

S) jalg`auli`qtar, so`z son`i` ko`mekchiler

d) tirkeuish, baglayji` ko`mekchiler

63. Qaysi` qatarda qazaq tilinde da`mdi bildiretug`i`n so`zler berilgen?

A) adal, ta`tti

B) tyshi`, kermek

S) yshaq, tyshi`

D) barli`q juwaplar duri`s

64. Turkiy tillerinin qi`pshaq gruppasi`na qaysi` tiller kiredi?

A) pecheneg, oguz, bulgar, xazar, chuvash tilleri

B) oguz, ki`rgi`z, qazaq, chuvash tilleri

S) karayi`m, kumi`k, karashay-balkar, ki`ri`m tatarlari` tili

D) A ha`m V juuaplari` duri`s

65. Turkiy tillerindegi tuwi`sqanli`q terminlerdin` beriliwi` ...

A) ha`r bir tilge ta`n terminler tek fonetikali`q o`zgeriske ushi`rap qollani`ladi`

B) So`zlerge pa`t tu`siw na`tiyjesinde ma`nilerinin` o`zgeriwi

S) so`zlerdin ori`n tartibinin o`zgeriwi

D) barli`q juwaplar duri`s

66. Wo`zbek tilinin` tu`rkiy tiller klassifikatsiyasi`ndag`i`n worni`.

A) Og`uz gruppasi`ni`n` og`uz-wo`zbek tilleri topari`na kiredi

B) Qi`pshaq gruppasi`ni`n` qi`pshaq-nog`ay tilleri topari`na kiredi

S) Qarluq gruppasi`ni`n` qarluq-uyg`i`r tilleri topari`na kiredi

D) wo`zbek tili qi`pshaq-nog`ay tillerine jaqi`n

67. Qaraqalpaq tilinin` tu`rkiy tiller klassifikatsiyasi`ndag`i`n worni`.

A) Og`uz gruppasi`ni`n` og`uz-qaraqalpaq tilleri topari`na kiredi

B) Qi`pshaq gruppasi`ni`n` qi`pshaq-nog`ay tilleri topari`na kiredi

S) Qarluq gruppasi`ni`n` qarluq-qaraqalpaq tilleri topari`na kiredi

D) qaraqalpaq tili og`uz tillerine jaqi`n

68. Tu`rkmen tilinin` tu`rkiy tiller klassifikatsiyasi`ndag`i`n worni`.

A) Qarluq gruppasi`ni`n` qarluq-uyg`i`r tilleri topari`na kiredi

B) Qi`pshaq gruppasi`ni`n` qi`pshaq-nog`ay tilleri topari`na

S) Og`uz gruppasi`ni`n` qi`rg`i`z-tu`rkmen tilleri topari`na

D) Og`uz gruppasi`ni`n` og`uz-tu`rkmen tilleri topari`na

69. Tu`rkiy tillerinin` sali`sti`rma grammatikasi` neni u`yretedi?

A) Til tariyxi`n

B) Tariyxti`

S) Fonetikani`

D) barli`g`i` duri`s

70. Qaraqalpaqlar 1928-jılg'a shekem qaysı a`lipbeden paydalang`an?

- A) Arab
- B) Latı`n
- S) Grek
- D) Kirill

71. Qaraqalpaqlar 1928-1940-jılları qaysı a`lipbeden paydalang`an?

- A) Arab
- B) Latı`n
- S) Grek
- D) Kirill

72. Qaraqalpaq tilinı leksikalıq qatlami qanday so`zlerden ibarat

- A) Arab so`zlerinen
- B) Iran so`zlerinen
- S) Wori`s so`zlerinen
- D) Wo`z so`zlik qatlam, arab, iran, wori`s, mongol h.t.b.

73. Qazaq tilinde janapaylar qalay ataladı?

- A) jalg`auli`qtar
- B) demeulikter
- S) septeulikter
- D) ko`mekshi so`zder

74. Wo`zbek tilinde janapaylar qalay ataladı?

- A) bog`lovchilar
- B) yuklamalar
- S) ulanmalar
- D) ko`makchi so`zlar

75. Tu`rkmen tilinde janapaylar qalay ataladı?

- A) bog`lanmalar
- B) ulanmalar
- S) goshi`lma
- D) ko`mekchiler

76. Tu`rkmen tilinde qanday tirkewishler bar?

- A) haqqynda, dogrysynda, bilen
- B) haqqynda, arqyly, dabilen
- S) haqqynda, dogrysynda, amma
- D) barli`q juwaplar duri`s

77. Tu`rkmentshe feyillerdi tabi`n`.

- A) ish, djan, gal
- B) tur, al. o`qi
- S) al, dur, ayt
- D) göz, bar, ish

78. Tu`rkmen tilinde feyil qalay ataladı?

- A) etish
- B) ishlik
- S) nehil
- D) feel

79. Qazaq tilinde feyil qalay ataladı?

- A) a`reket esim
- B) a`reket ati`
- S) esimdik so`zder
- D) etistik

80. Wo`zbek tilinde hech, hech narsa, hech kim, hech qachon, alla qanday, alla kim so`zleri ... dep ataladı?

- A) bwlshsizlik olmaslari
- B) bwlshsizlik va gumon olmaslari
- S) belgilash va namalum olmaslari
- D) bwlshsizlik va belgilash olmaslari

81. Tu`rkiy tillerinde bo`lshek sanli`qlar qalay jasaladı?

- A) arnawli`qosi`mtalar arqali`
- B) iyelik ha`m tarti`m jalg`awi` arqali`

S) ataw, iyelik ha'm tarti'm jalg'awi` arqali`

D) ha'r bir tildin` o`zgesheligine qaray

82. Atli`q, kelbetlik, sanli`q so`z shaqaplari`ni`n` orni`na almasi`p qollani`latug`i`n so`z shaqabi` qazaq tilinde ..., wo`zbek tilinde ..., tu`rkmen tilinde ... dep ataladi`.

A) si`n esim, sifat, sypat

B) esimdik, olmosh, chali`shma

S) esimdik, almashuvchi so`zlar turkumi, chag`lamalar

D) esimdik, olmosh, chag`lamalar

83. Qazaq tilinde ataw seplik formasi`n basqaratug`i`n tirkewishler qaysi` qatarda duri`s berilgen?

A) arqi`li`, boyi`, turali`, sekildi, jo`ninde

B) haqqi`nda, jo`ninde, boyi`nsha, degen,

S) deyin, sheyin, degen, dep, qarap, qarsi`, arki`li`, boyi`, turali`, sekildi, jo`ninde

D) barli`q juwaplar duri`s

84. Tu`rkmen tilinde ataw seplik formasi`n basqaratug`i`n tirkewishler qaysi` qatarda duri`s berilgen?

A) hakynda, dogrusunda, bilen, de`yre, jara`sa

B) hakynda, dogrusunda, bilen

S) bilen, de`yre, jara`sa

D) barli`q juwaplar duri`s

85. Qazaqsha a`riyne, a`demi, nag`ashi` so`zlerinin` qaraqalpaqsha awdarmasi` qaysi` qatarda duri`s berilgen?

A) a`lbette, jaqsi`, sulı`w, dayi`

B) a`dette, jarasi`qli`, a`kesi

S) a`ytewir, ko`rimsiz, ajag`a

D) a`were, uzi`n, qi`sqa

86. Tu`rkmentshe fıyl, çaklama, halyklar, gün so`zlerinin` wo`zbekshe awdarmasi` qaysi` qatarda duri`s berilgen?

A) ug`il, saqlama, ayol, kun

B) ug`il, yalinma, haykal, kun

S) yil, chog`lama, haykal, kun

D) yil, chama, xalq, kun

87. Qazaq tilinde bari`s seplik formasi`n basqaratug`i`n tirkewishler qaysi` qatarda duri`s berilgen?

A) arqali`, jo`ninde, shekem

B) haqqi`nda, jo`ninde, boyi`nsha

S) deyin, sheyin, degen, dep, qarap, qarsi`

D) barli`q juwaplar duri`s

88. Qaysi` qatarda ko`ger, qash, ju`r, kir feyillerinin` qazaqsha awdarmalari` duri`s berilgen?

A) ko`ger, qas, jur, kire

B) ko`ker, qas, jur, kir

S) ko`ker, qash, ju`r, kir

D) ko`ker, qas, ju`re, kire

89. Qaysi` qatarda ko`ger, qash, ju`r, kir feyillerinin` tu`rkmentshe awdarmalari` duri`s berilgen?

A) göger, qas, jür, gir

B) göger, qas, ýore, gir

S) köker, qash, ýor, kir

D) göger, qash, ýor, gire

90. Qaraqalpaq, qazaq, wo`zbek ha'm tu`rkmen tillerinin` sali`sti`rmali` grammatikasi`na duri`s ani`qlama berin`.

A) uqsasli`qlar menen birge ayi`rmashi`li`qlar bar

B) uqsasli`qlar joq

S) bir-birinen ayi`rmashi`li`g`i` joq

D) bular bir-birine uli`wma uqsamytug`i`n tiller

91. Tu`rkmen tilinde so`z shaqaplari` qalay ataladi`?

A) so`z tu`rku`mlu`ru`

B) so`z turkimlari

S) so`z chakaplari

D) so`z toparlari`

92. Qazaq tilinde so`z shaqaplari` qalay ataladi`?

A) so`z taptari`

B) soʻz taqiʻriʻptariʻ

S) soʻz toparlariʻ

D) soʻz shaqaptariʻ

93. Qazaq tilindegi *aʻri, da, de, jaʻne, men, alayda, aʻytpese* koʻmekshi soʻzleri qaysiʻ soʻz shaqabiʻna tiyisliʻ?

A) etistik soʻzder

B) demeulikter

S) septeulikter

D) jalgʻauliʻqtar

94. Qazaq tilindegi *arqiʻliʻ, boyiʻ, turaliʻ, jayiʻnda, siyaqtiʻ* koʻmekshi soʻzleri qaysiʻ soʻz shaqabiʻna tiyisliʻ?

A) septeulilter

B) demeulikter

S) jalgʻauliʻqtar

D) etistik soʻzder

95. Tuʻrkmen tilindegi *haqynda, arqaly, dogrusynda, bilen, bile* koʻmekshi soʻzleri qaysiʻ soʻz shaqabiʻna tiyisliʻ?

A) modal koʻmekchileri

B) goshiʻlma koʻmekchileri

S) baglayjiʻ koʻmekchileri

D) soʻz sonʻiʻ koʻmekchileri

96. Woʻzbek tilindegi *haqida, bilan, orqali, bwylab uchun* koʻmekshi soʻzleri qaysiʻ soʻz shaqabiʻna tiyisliʻ?

A) kwmakchilar

B) bogʻlovchilar

S) yuklamalar

D) modal soʻzlar

97. Woʻzbek tilindegi *lekin, ammo, yoxud, baʻzan, chunki, gar* koʻmekshi soʻzleri qaysiʻ soʻz shaqabiʻna tiyisliʻ?

A) koʻmakchilar

B) bogʻlovchilar

S) yuklamalar

D) modal soʻzlar

98. Qazaq tilindegi *gʻoy, gʻana, da, de* koʻmekshi soʻzleri qaysiʻ soʻz shaqabiʻna tiyisliʻ?

A) septeulilter

B) demeulikter

S) jalgʻauliʻqtar

D) etistik soʻzder

99. Qazaq tilindegi *bort, biʻrs, guʻrs, miʻrs, sanʻk* soʻzleri qaysiʻ soʻz shaqabiʻna tiyisliʻ?

A) septeulilter

B) elikteuish

S) siʻn esim

D) etistik soʻzder

100. Woʻzbek tilindegi *tars, chiq-chiq, gur, gurp* soʻzleri qaysiʻ soʻz shaqabiʻna tiyisliʻ?

A) koʻmakchi soʻzlar

B) eliklash soʻzlar

S) tasviriy soʻzlar

D) modal soʻzlar

Juwaplariʻ

S.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
J.	D	A	B	S	A	D	S	A	S	D	S	A	A	D	S	S	D	A	S	B
S.	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
J.	A	S	A	B	B	B	S	S	A	D	B	D	A	A	S	A	S	B	A	B
S.	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
J.	S	A	S	S	D	A	S	A	S	A	D	S	B	B	B	A	S	D	A	B
S.	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
J.	S	B	B	S	A	S	B	D	D	A	B	D	B	B	S	A	S	B	D	B
S.	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
J.	B	B	A	B	A	D	S	S	B	A	D	A	D	A	D	A	B	B	B	S

O`zbekistan Respublikasi` Xali`q Bilimlendiriw Ministrliqi
A`jiniyaz ati`ndag`i` No`kis ma`mleketlik pedagogikali`q instituti`

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati` fakulteti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrasi`

«Tu`rkiy tillerinin` sali`sti`rma grammatikasi`» pa`ninen

QADAG`ALAW USHI`N SORAWLAR TOPLAMI` **(KB, JB)**

5111300 – Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati` qa`nigeliginin` 4-kursi` ushi`n

Woqi`ti`wshi`:

f.i.k. M.Qurbanov

No`kis-2015

Ku`ndelik baqlaw ushi`n sorawlar (variantlar)

1-variant

1. Tu`rkiy tillerindegi sanaq sanlardi`n` qollani`li`wi`, wo`zgesheligi

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerinde sanaq sanlar zatlardi`n` sani`n, qatar ta`rtibin, mo`lsherin ko`rsetedi.

2. Tu`rkiy tillerindegi sanli`qlar ha`m woni`n` qollani`li`w wo`zgesheligi

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerinde sanli`q so`zler wo`zinin` lekiska-grammatikali`q funktsiyasi` boyi`nsha o`zinshe wo`zgeshelikke iye

2-variant

1. Tu`rkiy tillerindegi seplik kategoriyasi`.

Tayani`sh tu`sinik: Seplik jalg`awları` u`nleslik ni`zamlari` menen geybir fonetikalı`q wo`zgerislerdi yesapqa almasaq bir-birine uli`wma uqsasli`g`i` seziledi

2. Kelbetliktin` da`rejelerin sali`sti`rmali` tu`rde izertlewi

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tilerde zatlardi`n` sapsi`n bir-biri menen sali`sti`ri`p, wolardi`n` birinenyekinshisinin` arti`q yemes yekenligin ko`rsetedi

3-variant

1. Tu`rkiy tillerindegi juwan ha`m jin`ishke, ashi`q qi`si`q dawı`sli`lar ha`m wolardi`n` qollani`li`wi`

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerdegi dawı`sli`lardi`n` bul printsip tiykari`nda toplağ`anda, wolardi`n` sapalı`q jag`i`nan, yekinshi san jag`i`nan birdey yemesligi yesapqa ali`nadi`.

2. Tu`rkiy tillerinin` sali`sti`rma grammatikasi` pa`ninin` izertleytug`i`n obekti, maqseti ha`m wazi`ypalari`

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tilles xalı`qlardi`n` qaysi`si` bolsa da wo`z ana tidin tek ha`zirgi ha`zirgi waqi`ttag`i` rawajlani`wi`n izertlep qoymastan, woni`n` tariyxı`nada kewil bo`liwimiz kerek.

4-variant

1. Tu`rkiy tillerinde so`z shaqaplari`.

Tayani`sh tu`sinik: atli`q, kelbetlik, sanli`q, almasi`q ha`m b.

2. Tu`rkiy tillerindegi dawı`ssi`z sesler konsonantizm qubi`li`si`

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerinde seslerdin` u`nlesiwinde belgili ni`zamli`li`q (progressivlik, regressivlik assimimlyatsiya) bar.

5-variant

1. Tu`rkiy tillerindegi dawı`sli`lardi`n` vokalizm sistemasi`

Tayani`sh tu`sinik: Ha`zirgi tu`rkiy tillerindegi dawı`sli` seslerdin` qurami`nda geybir wo`zgesheliklerden go`re uqsasli`qlar ku`shli yekenligi seziledi

2. Tu`rkiy tillerindegi sanli`qlar ha`m woni`n` qollani`li`w wo`zgesheligi

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerinde sanli`q so`zler wwo`zinin` lekiska-grammatikali`q funktsiyasi` boyi`nsha wo`zinshe wo`zgeshelikke iye

6-variant

1. Tu`rkiy tillerinde so`z shaqaplari` ha`m wolardi`n` atali`wi`

Tayani`sh tu`sinik: atli`q, kelbetlik, sanli`q, feyil, ra`wish, ko`mekshi so`zler

2. Tu`rkiy tillerindegi dawı`sli` seslerdin` qurami` ha`m qollani`li`wi`

Tayani`sh tu`sinik: Dawı`sli` sesler qaysi` tildin` bolsa da wo`zine ta`n wo`zgesheligi menen qatar go`ne tu`rkiylik to`rkinin saqlag`an

7-variant

1. Tu`rkiy tillerindegi eliklewish so`zler ha`m wolardi`n` wo`zgeshelikleri

Tayani`sh tu`sinik: Eliklewish so`zler aytajaq pikirdi da`l, i`qsham etip bere aladi`

2. Tu`rkiy tillerindegi feyil so`zler

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerinde feyiller wo`zinin` leksika-grammatikali`q xi`zmeti boyi`nsha bir-birne jaqi`n. wolar is-ha`reketti bildiredi

8-variant

1. Tu`rkiy tillerindegi sanaq sanlardi`n` qollani`li`wi`, wo`zgesheligi

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerinde sanaq sanlar zatlardi`n` sani`n, qatar ta`rtibin, mo`lsherin ko`rsetedi.

2. Tu`rkiy tillerindegi almasi`q.

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerde almasi`qti`n tu`rleri (betlik, o`zlik, ja`mlew, belgisizlik, boli`msi`zli`q ha`m t.b.)

9-variant

1. Tu`rkiy tillerinde dawı`sli`lar

Tayani`sh tu`sinik: Ha`zirgi tu`rkiy tillerindegi dawı`sli` seslerdin` qurami`nda geybir wo`zgesheliklerden go`re uqsasli`qlar ku`shli yekenligi seziledi

2. Tu`rkiy tillerinde sanaq, qatarli`q, shamali`q san, wolardi`n` an`lati`li`wi`.

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerinde zat yamasa zatli`q tu`siniklerdin` sanli`q sani`n, qatar ta`rtibin, shamasi`n bildiredi.

10-variant

1. Tu`rkiy tillerinin` sali`sti`rma grammatikasi` pa`ninin` izertleytug`i`n obekti, maqseti ha`m wazi`ypalari`

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tilles xalı`qlardi`n` qaysi`si` bolsa da o`z ana tidin tek ha`zirgi ha`zirgi waqi`ttag`i` rawajlani`wi`n izertlep qoymastan, woni`n` tariyxı`nada kewil bo`liwimiz kerek.

2. Tu`rkiy tillerindegi da`nekerler, wolardi`n` beriliwi ha`m qollani`li`w wo`zgesheligi

Tayani`sh tu`sinik: Da`nekerler so`z benen so`zdi, ga`p penen ga`pti baylani`sti`ri`w ushi`n qollani`ladi`

11-variant

1. Tu`rkiy tillerinde almasi`qti`n` tu`rleri.

Tayani`sh tu`sinik: Betlik, wo`zlik, ja`mlew, belgisizlik, boli`msi`zli`q almasi`qlari` ha`m b.

2. Qatarli`q ha`m ji`ynaqlaw sanli`qlari`ni`n` tu`rkiy tillerde qollani`li`wi`

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerinde zat yamasa zatli`q tu`siniklerdin` sanli`q retin qatar ta`rtibin ji`ynaqlap ko`rsetedi.

12-variant

1. Tu`rkiy tillerindegi feyil da`rejelei ha`m woni`n` qollani`li`wi`

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerinde feyildin` da`rejeleri sub`ektiin` is-ha`reketke ko`z-qarasi`n bildiredi.

2. Tu`rkiy tillerinde tan`laq so`zlerdin` qollani`li`wi`

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerinde tan`laq so`zler adamlardi`n` ko`n`il ku`yin, ha`r tu`rli sezimlerin so`z benen ayti`p jetkize almag`an jag`dayda tan`laq so`zler qollani`ladi`.

13-variant

1. Ja`mlew almasi`g`i`ni`n` tu`rkiy tillerindegi qollani`li`wi`, wo`zgesheligi

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerinde ja`mlew almasi`g`i` beriletug`i`n` ma`nisi ha`m atqaratug`i`n` xi`zmeti boyi`nsha bir-birine uqsas, ja`mlewshi, uli`wmalasti`ri`wshi` ma`nini bildiriw ushi`n qollani`ladi`

2. Tu`rkiy tillerindegi da`nekerler, wolardi`n` beriliwi ha`m qollani`li`w wo`zgesheligi

Tayani`sh tu`sinik: Da`nekerler so`z benen so`zdi, ga`p penen ga`pti baylani`sti`ri`w ushi`n qollani`ladi`

14-variant

1. Tu`rkiy tillerindegi betlik almasi`qlari`.

Tayani`sh tu`sinik: Almasi`qlar barli`q tu`rkiy tillerde atawi`sh so`zlerdin` ma`nisin ani`qlap, wolar atqaratug`i`n` xi`zmetlerin atqaradi`.

2. Tu`rkiy tillerinin` sali`sti`rmali` grammatikasi`n` u`yreniwdin` a`hmiyeti

Tayani`sh tu`sinik: Fonetikali`q, grammatikali`q wo`zgesheliklerin, tariyxin` ha`m geografiyali`q jaylasi`w wo`zgesheliklerin ko`rsetedi

15-variant

1. Tu`rkiy tillerindegi tarti`m jalg`awi`ni`n` qollani`li`wi`.

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerinde atli`qti`n` tarti`m jalg`awi`ni`n` jasali`wi` u`sh tu`rli usi`l menen jasaladi`

2. Tu`rkiy tillerinde tan`laq so`zlerdin` qollani`li`wi`

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerinde tan`laq so`zler adamlardi`n` ko`n`il ku`yin, ha`r tu`rli sezimlerin so`z benen ayti`p jetkize almag`an jag`dayda tan`laq so`zler qollani`ladi`.

16-variant

1. Tu`rkiy tillerinde so`z shaqabi`

Tayani`sh tu`sinik: atli`q, kelbetlik, sanli`q, almasi`q, feyil ha`m t.b.

2. Worta Aziyadag`i` tu`rkiy xali`qlarg`a qaysi` tiller kiredi

Tayani`sh tu`sinik: Bul tillerdin` ornalasqan geografiyali`q wormi` ha`m tillik jaqi`nli`g`i` yesapqa ali`ng`an

17-variant

1. Tu`rkiy tilleri fonetikasi`

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerinde dawi`sli` ha`m dawi`ssi`z sesler, wolardi`n` bo`liniwi

2. Tu`rkiy tillerdegi sanli`qti`n` ma`nisi boyi`nsha tu`rleri.

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerinde sanli`qti`n` semantika-morfologiyali`q printsiplerine qaray sanli`qlardi` tu`rlishe bo`lip ko`rsetedi.

18-variant

1. Tu`rkiy tillerindegi seplik jalg`awlari`

Tayani`sh tu`sinik: Atli`q so`zlerdin` basqa so`z shaqabi` menen qari`m-qatnasqa tu`siw ushi`n seplik jalg`awlari` qollani`ladi`.

2. Tu`rkiy tillerindegi sanli`q

Tayani`sh tu`sinik: Sanli`q so`z shaqabi` barli`q tu`rkiy tillerinde zatlardi`n` sani`n, retin, mo`lsherin bildiredi

19-variant

1. Tu`rkiy tillerinde ra`wishtin` ma`nisine qaray tu`rleri

Tayani`sh tu`sinik: Ra`wish, waqi`t ra`wishi, ori`n ra`wishi, mug`dar-da`reje ra`wishi, sebep ra`wishi ha`m b.

2. Tu`rkiy tillerindegi kelbetlik so`z shaqabi`.

Tayani`sh tu`sinik: Barli`q tillerde de kelbetlik zatti`n` sapasi`n, tu`r-tu`sin t.b. belgilerin ko`rsetedi.

20-variant

1. Tu`rkiy tillerindegi almasi`q so`z shaqabi`.

Tayani`sh tu`sinik: Almasi`qlardi`n` qaysi` so`z shaqabi`ni`n` wormi`na jumsali`p ati`rg`anli`g`i` kontekst arqali` belgili boladi`

2. Tu`rkiy tillerinde eliklewish so`zler ha`m wolardi`n` an`lati`li`wi`

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerinde eliklewish so`zlerdin` xi`zmeti, ma`nileri ha`m ayi`rmashi`li`g`i`

21-variant

1. Tu`rkiy tillerindegi da`nekerler ha`m wolardi`n` ma`nileri

Tayani`sh tu`sinik: Wolar so`z benen so`zdi, ga`p penen ga`pti baylani`sti`ri`w ushi`n qollani`ladi`.

2. Tu`rkiy tillerinde tan`laq so`zler

Tayani`sh tu`sinik: tu`rkiy tillerinde tan`laq so`zlerdin` ma`nileri, xi`zmeti, ayi`rmashi`li`qlari`

22-variant

1. Tu`rkiy tillerindegi modal` so`zler ha`m wolardi`n` izertleniwi

Tayani`sh tu`sinik: Wolar ga`pte ayti`lg`an oydi`n` mazmuni`na, so`ylewshinin` ko`z-qarasi`n bildiredi.

2. Tu`rkiy tillerindegi feyil so`zler

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerinde feyiller wo`zinin` leksika-grammatikali`q xi`zmeti boyi`nsha bir-birne jaqi`n. wolar is-ha`reketti bildiredi

23-variant

1. Tu`rkiy tillerindegi sanli`qlar ha`m woni`n` qollani`li`w wo`zgesheligi

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerinde sanli`q so`zler wo`zinin` lekiska-grammatikali`q funktsiyasi` boyi`nsha wo`zinshe wo`zgeshelikke iye.

2. Kelbetliktin` da`rejelerin sali`sti`rmali` tu`rde izertlewi

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tilerde zatlardi`n` sapsi`n bir-biri menen sali`sti`ri`p, wolardi`n` birinenyekinshisinin` arti`q yemes yekenligin ko`rsetedi

24-variant

1. Tu`rkiy tillerindegi juwan ha`m jin`ishke, ashi`q qi`si`q dawisli`lar ha`m wolardi`n` qollani`li`wi`

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerdegi dawisli`lardi`n` bul printsiptiykari`nda toplag`anda, wolardi`n` sapali`q jag`i`nan, yekinshi san jag`i`nan birdey yemesligi yesapqa ali`nadi`.

2. Tu`rkiy tillerindegi seplik kategoriyasi`.

Tayani`sh tu`sinik: Seplik jalg`awlari` u`nleslik ni`zamlari` menen geybir fonetikalı`q wo`zgerislerdi yesapqa almasaq bir-birine uli`wma uqsasli`g`i` seziledi

25-variant

1. Tu`rkiy tillerindegi janapaylardi`n` ma`nileri ha`m qollani`li`w wo`zgesheligi

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerinde da`nekerler wo`z aldi`na qaliplesip, so`z benen so`zdi, ga`p penen ga`pti baylani`sti`ri`w ushi`n qollani`ladi`.

2. Tu`rkiy tillerdegi ko`mekshi so`zler

Tayani`sh tu`sinik: Da`nekerler, tirkewishler, janapaylar

26-variant

1. Tu`rkiy tillerindegi dawisli`z sesler

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerinde seslerdin` u`nlesiwinde belgili ni`zamli`li`q (progressivlik, regressivlik assimimlyatsiya) bar.

2. Tu`rkiy tillerde rawish

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerde rawishlerdin jasali`wi`, ma`nisi boyi`nsha tu`rleri, darejeleri

27-variant

1. Tu`rkiy tillerindegi ra`wish so`zlerdin` qollani`li`wi`

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerinde ra`wish so`zler is-ha`rekettin` belgisin ko`rsetedi.

2. Tu`rkiy tillerde atli`q ha`m woni`n` ko`plik jalg`awi`

Tayani`sh tu`sinik: Atli`q. Atli`qti`n ko`plik formada qollani`li`wi`

28-variant

1. Tu`rkiy tillerdegi atli`qti`n` ma`nisi, tiykarg`i` morfologiyali`q belgileri

Tayani`sh tu`sinik: Atli`qlarga tiyisli grammatikali`q kategoriyalar (san kategoriyasi`, ko`plik san, betlik jalgawlari`ni`n` ma`nileri)

2. Kelbetlik. Tu`rkiy tillerindegi kelbetliktin da`rejeleri

Tayani`sh tu`sinik: Kelbetliklerdin ma`nisine qaray tu`rleri ha`m darejeleri

29-variant

1. Tu`rkiy tillerinde feyil

Tayani`sh tu`sinik: Ha`r qi`yli` ha`reket ma`nisin bildiredi

2. Tu`rkiy tillerindegi dawisli` seslerdin` qurami` ha`m qollani`li`wi`

Tayani`sh tu`sinik: Dawisli` sesler qaysi` tildin` bolsa da o`zine ta`n wo`zgesheligi menen qatar go`ne tu`rkiylik to`rkinin saqlag`an

30-variant

1. Tu`rkiy tillerinin` sali`sti`rmali` grammatikasi` pa`ninin` maqseti ha`m wazi`ypalari`

Tayani`sh tu`sinik: Tuwi`sqan tu`rkiy tillerinin` bir-birine jaqi`nli`g`i`n, wolardi`n` grammatikali`q ayi`rmashi`li`qlari`n ha`m uqsasli`qlari`n u`yretedi.

2. Tu`rkiy tillerinin fonetikalı`q sistemasi`

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerindegi dawisli` ha`m dawisli`z seslerdin` ayi`rmashi`li`qlari`

Juwmaqlawshi` jazba jumi`s ushi`n sorawlar

1-variant

1. Tu`rkiy tillerinin` sali`sti`rmali` grammatikasi` pa`ninin` maqseti ha`m wazi`ypalari`

Tayani`sh tu`sinik: Tuwi`sqan tu`rkiy tillerinin` bir-birine jaqi`nli`g`i`n, wolardi`n` grammatikali`q ayi`rmashi`li`qlari`n ha`m uqsasli`qlari`n u`yretedi.

2. Tu`rkiy tillerinin fonetikalı`q sistemasi`

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerindegi dawisli` ha`m dawisli`z seslerdin` ayi`rmashi`li`qlari`

3. Qazaq tili. Qazaq tilinin` a`lipbesi haqqi`nda

Tayani`sh tu`sinik: Qazaq tilinin` a`lipbesi, woni`n` qaraqalpaq tili a`lipbesinen ayi`rmashi`li`g`i`

2-variant

1. Tu'rkiy tillerinde feyil

Tayani'sh tu'sinik: Ha'r qi'yi' ha'reket ma'nisin bildiredi

2. Tu'rkiy tillerindegi dawisli' seslerdin' qurami' ha'm qollani'li'wi'

Tayani'sh tu'sinik: Dawisli' sesler qaysi' tildin' bolsa da o'zine ta'n wo'zgesheligi menen qatar go'ne tu'rkiylik to'rkinin saqlag'an

3. Wo'zbek tili. Wo'zbek tilinin' a'lipbesi haqqi'nda

Tayani'sh tu'sinik: Wo'zbek tilinin' a'lipbesi, woni'n' qaraqalpaq tili a'lipbesinen ayi'rmashi'li'g'i'

3-variant

1. Tu'rkiy tillerdegi atli'qti'n' ma'nisi, tiykarg'i' morfologiyali'q belgileri

Tayani'sh tu'sinik: Atli'qlarga tiyisli grammatikali'q kategoriyalar (san kategoriyasi', ko'plik san, betlik jalgawlarini'n' ma'nileri)

2. Kelbetlik. Tu'rkiy tillerindegi kelbetliktin da'rejeleri

Tayani'sh tu'sinik: Kelbetliklerdin ma'nisine qaray tu'rleri ha'm darejeleri

3. Tu'rkmén tili. Tu'rkmén tilinin' a'lipbesi haqqi'nda

Tayani'sh tu'sinik: Tu'rkmén tilinin' a'lipbesi, woni'n' qaraqalpaq tili a'lipbesinen ayi'rmashi'li'g'i'

4-variant

1. Tu'rkiy tillerindegi rawish so'zlerdin' qollani'li'wi'

Tayani'sh tu'sinik: Tu'rkiy tillerinde rawish so'zler is-ha'reketin' belgisin ko'rsetedi.

2. Tu'rkiy tillerde atli'q ha'm woni'n' ko'plik jalg'awi'

Tayani'sh tu'sinik: Atli'q. Atli'qti'n ko'plik formada qollani'li'wi'

3. Tu'rkmén tili. Tu'rkmén tilinin' a'lipbesi haqqi'nda

Tayani'sh tu'sinik: Tu'rkmén tilinin' a'lipbesi, woni'n' qaraqalpaq tili a'lipbesinen ayi'rmashi'li'g'i'

5-variant

1. Tu'rkiy tillerindegi dawisli' sesler

Tayani'sh tu'sinik: Tu'rkiy tillerinde seslerdin' u'nlesiwinde belgili ni'zamli'li'q (progressivlik, regressivlik assimimlyatsiya) bar.

2. Tu'rkiy tillerde rawish

Tayani'sh tu'sinik: Tu'rkiy tillerde rawishlerdin jasali'wi', ma'nisi boyi'nsha tu'rleri, darejeleri

3. Tu'rkiy tillerinin' bir-birine qatnasi' ha'm baylani'si' haqqi'nda

Tayani'sh tu'sinik: Tuwi'sqan tu'rkiy tillerinin' bir-birine qatnasi' ha'm baylani'si' haqqi'nda

6-variant

1. Tu'rkiy tillerindegi janapaylardin' ma'nileri ha'm qollani'li'w wo'zgesheligi

Tayani'sh tu'sinik: Tu'rkiy tillerinde da'nekerler o'z aldi'na qaliplesip, so'z benen so'zdi, ga'p penen ga'pti baylani'sti'ri'w ushi'n qollani'ladi'.

2. Tu'rkiy tillerdegi ko'mekshi so'zler

Tayani'sh tu'sinik: Da'nekerler, tirkewishler, janapaylar

3. Qazaq tili. Qazaq tilinin' a'lipbesi haqqi'nda

Tayani'sh tu'sinik: Qazaq tilinin' a'lipbesi, woni'n' qaraqalpaq tili a'lipbesinen ayi'rmashi'li'g'i'

7-variant

1. Tu'rkiy tillerindegi juwan ha'm jin'ishke, ashi'q qi'si'q dawisli'lar ha'm wolardi'n' qollani'li'wi'

Tayani'sh tu'sinik: Tu'rkiy tillerdegi dawisli'lardin' bul printsip tiykari'nda toplag'anda, wolardi'n' sapali'q jag'i'nan, yekinshi san jag'i'nan birdey yemesligi yesapqa ali'nadi'.

2. Tu'rkiy tillerindegi seplik kategoriyasi'.

Tayani'sh tu'sinik: Seplik jalg'awlarini' u'nleslik ni'zamlari' menen geybir fonetikalik wo'zgerislerdi yesapqa almasaq bir-birine uli'wma uqsasli'g'i' seziledi

3. Tu'rkiy tillerinde dawisli'zlar

Tayani'sh tu'sinik: qaraqalpaq, qazaq, o'zbek, tu'rkmén, qirg'iz ha'm uyg'ir tillerindegi dawisli'z sesler.

8-variant

1. Tu'rkiy tillerindegi sanli'qlar ha'm woni'n' qollani'li'w wo'zgesheligi

Tayani'sh tu'sinik: Tu'rkiy tillerinde sanli'q so'zler wo'zinin' lekiska-grammatikalik funksiyasi' boyi'nsha o'zinshe wo'zgeshelikke iye.

2. Kelbetliktin da'rejelerin sali'sti'rmali' tu'rde izertlewi

Tayani'sh tu'sinik: Tu'rkiy tillerde zatlardin' sapsi'n bir-biri menen sali'sti'rip, wolardi'n' birinenyekinshisinin' arti'q yemes yekenligin ko'rsetedi

3. Qazaq tili. Qazaq tilinin' a'lipbesi haqqi'nda

Tayani'sh tu'sinik: Qazaq tilinin' a'lipbesi, woni'n' qaraqalpaq tili a'lipbesinen ayi'rmashi'li'g'i'

9-variant

1. Tu'rkiy tillerindegi modal' so'zler ha'm wolardi'n' izertleniwi

Tayani'sh tu'sinik: Olar ga'pte ayti'lg'an oydi'n' mazmunina, so'ylewshinin' ko'z-qarasi'n bildiredi.

2. Tu'rkiy tillerindegi feyil so'zler

Tayani'sh tu'sinik: Tu'rkiy tillerinde feyiller wo'zinin' leksika-grammatikalik xizmeti boyi'nsha bir-birne jaqi'n. wolar is-ha'reketi bildiredi

3. Qazaq tili. Qazaq tilinin' a'lipbesi haqqi'nda

Tayani'sh tu'sinik: Qazaq tilinin' a'lipbesi, woni'n' qaraqalpaq tili a'lipbesinen ayi'rmashi'li'g'i'

10-variant

1. Tu`rkiy tillerindegi da`nekerler ha`m wolardi`n` ma`nileri

Tayani`sh tu`sinik: Olar so`z benen so`zdi, ga`p penen ga`pti baylani`sti`ri`w ushi`n qollani`ladi`.

2. Tu`rkiy tillerinde tan`laq so`zler

Tayani`sh tu`sinik: tu`rkiy tillerinde tan`laq so`zlerdin` ma`nileri, xi`zmeti, ayi`rmashi`li`qlari`

3. Wo`zbek tili. Wo`zbek tilinin` a`lipbesi haqqi`nda

Tayani`sh tu`sinik: Wo`zbek tilinin` a`lipbesi, woni`n` qaraqalpaq tili a`lipbesinen ayi`rmashi`li`g`i`

11-variant

1. Tu`rkiy tillerindegi almasi`q so`z shaqabi`.

Tayani`sh tu`sinik: Almasi`qlardi`n` qaysi` so`z shaqabi`ni`n` worni`na jumsali`p ati`rg`anli`g`i` kontekst arqali` belgili boladi`

2. Tu`rkiy tillerinde eliklewish so`zler ha`m wolardi`n` an`lati`li`wi`

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerinde eliklewish so`zlerdin` xi`zmeti, ma`nileri ha`m ayi`rmashi`li`g`i`

3. Tu`rkmen tili. Tu`rkmen tilinin` a`lipbesi haqqi`nda

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkmen tilinin` a`lipbesi, woni`n` qaraqalpaq tili a`lipbesinen ayi`rmashi`li`g`i`

12-variant

1. Tu`rkiy tillerinde ra`wishtin` ma`nisine qaray tu`rleri

Tayani`sh tu`sinik: Ra`wish, waqi`t ra`wishi, ori`n ra`wishi, mug`dar-da`reje ra`wishi, sebep ra`wishi ha`m b.

2. Tu`rkiy tillerindegi kelbetlik so`z shaqabi`.

Tayani`sh tu`sinik: Barli`q tillerde de kelbetlik zatti`n` sapasi`n, tu`r-tu`sin t.b. belgilerin ko`rsetedi.

3. Qazaq tili. Qazaq tilinin` a`lipbesi haqqi`nda

Tayani`sh tu`sinik: Qazaq tilinin` a`lipbesi, woni`n` qaraqalpaq tili a`lipbesinen ayi`rmashi`li`g`i`

13-variant

1. Tu`rkiy tillerindegi seplik jalg`awları

Tayani`sh tu`sinik: Atli`q so`zlerdin` basqa so`z shaqabi` menen qari`m-qatnasqa tu`siw ushi`n seplik jalg`awları qollani`ladi`.

2. Tu`rkiy tillerindegi sanli`q

Tayani`sh tu`sinik: Sanli`q so`z shaqabi` barli`q tu`rkiy tillerinde zatlarıdın` sani`n, retin, mo`lsherin bildiredi

3. Wo`zbek tili. Wo`zbek tilinin` a`lipbesi haqqi`nda

Tayani`sh tu`sinik: Wo`zbek tilinin` a`lipbesi, woni`n` qaraqalpaq tili a`lipbesinen ayi`rmashi`li`g`i`

14-variant

1. Tu`rkiy tilleri fonetikasi`

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerinde dawı`slı` ha`m dawı`ssi`z sesler, wolardi`n` bo`liniwi

2. Tu`rkiy tillerdegi sanli`qti`n` ma`nisi boyi`nsha tu`rleri.

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerinde sanli`qti`n` semantika-morfologiyalı`q printsiplerine qaray sanli`qlardi` tu`rlishe bo`lip ko`rsetedi.

3. Wo`zbek tili. Wo`zbek tilinin` a`lipbesi haqqi`nda

Tayani`sh tu`sinik: Wo`zbek tilinin` a`lipbesi, woni`n` qaraqalpaq tili a`lipbesinen ayi`rmashi`li`g`i`

15-variant

1. Tu`rkiy tillerinde so`z shaqabi`

Tayani`sh tu`sinik: atli`q, kelbetlik, sanli`q, almasi`q, feyil ha`m t.b.

2. Worta Aziyadag`i` tu`rkiy xalı`qlarg`a qaysi` tiller kiredi

Tayani`sh tu`sinik: Bul tillerdin` ornalasqan geografiyalı`q worni` ha`m tillik jaqi`nli`g`i` yesapqa ali`ng`an

3. Tu`rkmen tili. Tu`rkmen tilinin` a`lipbesi haqqi`nda

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkmen tilinin` a`lipbesi, woni`n` qaraqalpaq tili a`lipbesinen ayi`rmashi`li`g`i`

16-variant

1. Tu`rkiy tillerindegi tarti`m jalg`awı`ni`n` qollani`li`wi`.

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerinde atli`qti`n` tarti`m jalg`awı`ni`n` jasalı`wi` u`sh tu`rli usi`l menen jasaladı`

2. Tu`rkiy tillerinde tan`laq so`zlerdin` qollani`li`wi`

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkiy tillerinde tan`laq so`zler adamlardi`n` ko`n`il ku`yin, ha`r tu`rli sezimlerin so`z benen ayti`p jetkize almag`an jag`dayda tan`laq so`zler qollani`ladi`.

3. Tu`rkmen tili. Tu`rkmen tilinin` a`lipbesi haqqi`nda

Tayani`sh tu`sinik: Tu`rkmen tilinin` a`lipbesi, woni`n` qaraqalpaq tili a`lipbesinen ayi`rmashi`li`g`i`

17-variant

1. Tu`rkiy tillerindegi betlik almasi`qları.

Tayani`sh tu`sinik: Almasi`qlar barli`q tu`rkiy tillerde atawi`sh so`zlerdin` ma`nisin ani`qlap, wolar atqaratug`i`n xi`zmetlerin atqaradı`.

2. Tu`rkiy tillerinin` salı`sti`rmalı` grammatikasi`n u`yreniwdin` a`hmiyeti

Tayani`sh tu`sinik: Fonetikalı`q, grammatikalı`q wo`zgesheliklerin, tariyxı`n ha`m geografiyalı`q jaylası`w wo`zgesheliklerin ko`rsetedi

3. Wo`zbek tili. Wo`zbek tilinin` a`lipbesi haqqi`nda

Tayani`sh tu`sinik: Wo`zbek tilinin` a`lipbesi, woni`n` qaraqalpaq tili a`lipbesinen ayi`rmashi`li`g`i`

18-variant

1. Ja'mlew alması'g'i'ni'n' tu'rkiy tillerindegi qollanı'lı'wı', wo'zgesheligi

Tayani'sh tu'sinik: Tu'rkiy tillerinde ja'mlew alması'g'i' beriletug'i'n ma'nisi ha'm atqaratug'i'n xi'zmeti boyı'nsha bir-birine uqsas, ja'mlewshi, ulı'wmalastı'rı'wshi' ma'nini bildiriw ushi'n qollanı'ladi'

2. Tu'rkiy tillerindegi da'nekerler, wolardı'n' beriliwi ha'm qollanı'lı'w wo'zgesheligi

Tayani'sh tu'sinik: Da'nekerler so'z benen so'zdi, ga'p penen ga'pti baylani'sti'ri'w ushi'n qollanı'ladi'

3. Qazaq tili. Qazaq tilinin' a'lipbesi haqqı'nda

Tayani'sh tu'sinik: Qazaq tilinin' a'lipbesi, wonı'n' qaraqalpaq tili a'lipbesinen ayı'rmashi'lı'g'i'

19-variant

1. Tu'rkiy tillerindegi feyil da'rejelei ha'm wonı'n' qollanı'lı'wı'

Tayani'sh tu'sinik: Tu'rkiy tillerinde feyildin' da'rejeleri sub'ekttin' is-ha'reketke ko'z-qarası'n bildiredi.

2. Tu'rkiy tillerinde tan'laq so'zlerdin' qollanı'lı'wı'

Tayani'sh tu'sinik: Tu'rkiy tillerinde tan'laq so'zler adamlardı'n' ko'n'il ku'yin, ha'r tu'rli sezimlerin so'z benen ayti'p jetkize almag'an jag'dayda tan'laq so'zler qollanı'ladi'.

3. Tu'rkmén tili. Tu'rkmén tilinin' a'lipbesi haqqı'nda

Tayani'sh tu'sinik: Tu'rkmén tilinin' a'lipbesi, wonı'n' qaraqalpaq tili a'lipbesinen ayı'rmashi'lı'g'i'

20-variant

1. Tu'rkiy tillerinde alması'qti'n' tu'rleri.

Tayani'sh tu'sinik: Betlik, o'zlik, ja'mlew, belgisizlik, boli'msi'zli'q alması'qları' ha'm b.

2. Qatarlı'q ha'm ji'ynaqlaw sanlı'qları'ni'n' tu'rkiy tillerde qollanı'lı'wı'

Tayani'sh tu'sinik: Tu'rkiy tillerinde zat yamasa zatlı'q tu'siniklerdin' sanlı'q retin qatar ta'rtibin ji'ynaqlap ko'rsetedi.

3. Qazaq tili. Qazaq tilinin' a'lipbesi haqqı'nda

Tayani'sh tu'sinik: Qazaq tilinin' a'lipbesi, wonı'n' qaraqalpaq tili a'lipbesinen ayı'rmashi'lı'g'i'

21-variant

1. Tu'rkiy tillerinin' salı'sti'rma grammatikasi' pa'ninin' izertleytug'i'n obekti, maqseti ha'm wazi'ypaları'

Tayani'sh tu'sinik: Tu'rkiy tilles xalı'qlardı'n' qaysı'si' bolsa da o'z ana tidin tek ha'zirgi ha'zirgi waqi'ttag'i' rawajlani'wi'n izertlep qoymastan, wonı'n' tariyxı'nada kewil bo'liwimiz kerek.

2. Tu'rkiy tillerindegi da'nekerler, wolardı'n' beriliwi ha'm qollanı'lı'w wo'zgesheligi

Tayani'sh tu'sinik: Da'nekerler so'z benen so'zdi, ga'p penen ga'pti baylani'sti'ri'w ushi'n qollanı'ladi'

3. Wo'zbek tili. Wo'zbek tilinin' a'lipbesi haqqı'nda

Tayani'sh tu'sinik: Wo'zbek tilinin' a'lipbesi, wonı'n' qaraqalpaq tili a'lipbesinen ayı'rmashi'lı'g'i'

22-variant

1. Tu'rkiy tillerinde dawı'sli'lar

Tayani'sh tu'sinik: Ha'zirgi tu'rkiy tillerindegi dawı'sli' seslerdin' quramı'nda geybir wo'zgesheliklerden go're uqsaslı'qlar ku'shli yekenligi seziledi

2. Tu'rkiy tillerinde sanaq, qatarlı'q, shamalı'q san, wolardı'n' an'latı'lı'wı'.

Tayani'sh tu'sinik: Tu'rkiy tillerinde zat yamasa zatlı'q tu'siniklerdin' sanlı'q sani'n, qatar ta'rtibin, shaması'n bildiredi.

3. Tu'rkmén tili. Tu'rkmén tilinin' a'lipbesi haqqı'nda

Tayani'sh tu'sinik: Tu'rkmén tilinin' a'lipbesi, wonı'n' qaraqalpaq tili a'lipbesinen ayı'rmashi'lı'g'i'

23-variant

1. Tu'rkiy tillerindegi sanaq sanlardı'n' qollanı'lı'wı', wo'zgesheligi

Tayani'sh tu'sinik: Tu'rkiy tillerinde sanaq sanlar zatlardı'n' sani'n, qatar ta'rtibin, mo'lsruin ko'rsetedi.

2. Tu'rkiy tillerindegi alması'q.

Tayani'sh tu'sinik: Tu'rkiy tillerde alması'qti'n tu'rleri (betlik, o'zlik, ja'mlew, belgisizlik, boli'msi'zli'q ha'm t.b.)

3. Qazaq tili. Qazaq tilinin' a'lipbesi haqqı'nda

Tayani'sh tu'sinik: Qazaq tilinin' a'lipbesi, wonı'n' qaraqalpaq tili a'lipbesinen ayı'rmashi'lı'g'i'

24-variant

1. Tu'rkiy tillerindegi eliklewish so'zler ha'm wolardı'n' wo'zgeshelikleri

Tayani'sh tu'sinik: Eliklewish so'zler aytajaq pikirdi da'l, i'qsham etip bere aladi'

2. Tu'rkiy tillerindegi feyil so'zler

Tayani'sh tu'sinik: Tu'rkiy tillerinde feyiller wo'zinin' leksika-grammatikali'q xi'zmeti boyı'nsha bir-birne jaqi'n. wolar is-ha'reketti bildiredi

3. Wo'zbek tili. Wo'zbek tilinin' a'lipbesi haqqı'nda

Tayani'sh tu'sinik: Wo'zbek tilinin' a'lipbesi, wonı'n' qaraqalpaq tili a'lipbesinen ayı'rmashi'lı'g'i'

25-variant

1. Tu'rkiy tillerinde so'z shaqapları' ha'm wolardı'n' atalı'wı'

Tayani'sh tu'sinik: atlı'q, kelbetlik, sanlı'q, feyil, ra'wish, ko'mekshi so'zler

2. Tu'rkiy tillerindegi dawı'sli' seslerdin' quramı' ha'm qollanı'lı'wı'

Tayani'sh tu'sinik: Dawı'sli' sesler qaysi' tildin' bolsa da o'zine ta'n wo'zgesheligi menen qatar go'ne tu'rkiylik to'rkinin saqlag'an

3. Ra'wishlerdin' ma'nisi boyı'nsha tu'rlerinin' tu'rkiy tillerindegi qollanı'lı'wı'

Tayani'sh tu'sinik: Tu'rkiy tillerinde de ra'wishler is-ha'rekettin' si'ni'n, belgisin, waqti'n t.b. belgilerin ko'rsetip, ma'nileri jag'i'nan bir-birine jaqi'n.

26-variant

1. Tu`rkiy tillerindegi dawı'sli'lardı'n` vokalizm sistemasi`

Tayani'sh tu'sinik: Ha`zirgi tu`rkiy tillerindegi dawı'sli` seslerdin` quramı'nda geybir wo`zgesheliklerden go`re uqsasli`qlar ku`shli yekenligi seziledi

2. Tu`rkiy tillerindegi sanli`qlar ha`m woni`n`` qollanı'li`w wo`zgesheligi

Tayani'sh tu'sinik: Tu`rkiy tillerinde sanli`q so`zler wo`zinin` lekiska-grammatikali`q funktsiyasi` boyi`nsha o`zinshe wo`zgeshelikke iye

3. Qazaq tili. Qazaq tilinin` a`lipbesi haqqi`nda

Tayani'sh tu'sinik: Qazaq tilinin` a`lipbesi, woni`n` qaraqalpaq tili a`lipbesinen ayi`rmashi`li`g`i`

27-variant

1. Tu`rkiy tillerinde so`z shaqapları`.

Tayani'sh tu'sinik: atli`q, kelbetlik, sanli`q, alması`q ha`m b.

2. Tu`rkiy tillerindegi dawı'ssi`z sesler konsonantizm qubi`li`si`

Tayani'sh tu'sinik: Tu`rkiy tillerinde seslerdin` u`nlesiwinde belgili ni`zamlı`li`q (progressivlik, regressivlik assimimlyatsiya) bar.

3. Qazaq tili. Qazaq tilinin` a`lipbesi haqqi`nda

Tayani'sh tu'sinik: Qazaq tilinin` a`lipbesi, woni`n` qaraqalpaq tili a`lipbesinen ayi`rmashi`li`g`i`

28-variant

1. Tu`rkiy tillerindegi juwan ha`m jin`ishke, ashi`q qı'si`q dawı'sli`lar ha`m wolardı'n` qollanı'li`wi`

Tayani'sh tu'sinik: Tu`rkiy tillerdegı dawı'sli'lardı'n` bul printsip tiykari`nda toplağ`anda, wolardı'n` sapalı`q jag`i`nan, yekinshi san jag`i`nan birdey yemesligi yesapqa ali`nadi`.

2. Tu`rkiy tillerinin` salı'sti`rma grammatikasi` pa`ninin` izertleytug`i`n obekti, maqseti ha`m wazi`ypaları`

Tayani'sh tu'sinik: Tu`rkiy tilles xalı`qlardı'n` qaysı'si` bolsa da o`z ana tidin tek ha`zirgi ha`zirgi waqi`ttag`i` rawajlani`wi`n izertlep qoymastan, woni`n` tariyxi`nada kewil bo`liwimiz kerek.

3. Tu`rkmen tili (izertleniwi, alfaviti ha`m tillik wo`zgesheligi)

Tayani'sh tu'sinik: Tariyxi`y mag`li`wmatlarga qarag`anda tu`rkmen tili a`yemgi da`wirlerden beri a`debiy mag`li`wmatlarga a`bay til bolı`p yesaplanadı`

29-variant

1. Tu`rkiy tillerindegi seplik kategoriyası`.

Tayani'sh tu'sinik: Seplik jalğ`awları` u`nleslik ni`zamları` menen geybir fonetikali`q wo`zgerislerdi yesapqa almasaq bir-birine ulı`wma uqsasli`g`i` seziledi

2. Kelbetliktin` da`rejelerin salı'sti`rmalı` tu`rde izertlewi

Tayani'sh tu'sinik: Tu`rkiy tilerde zatları'n` sapsi`n bir-biri menen salı'sti`ri`p, wolardı'n` birinenyekinshisinin` arti`q yemes yekenligin ko`rsetedi

3. Qazaq tili. Qazaq tilinin` a`lipbesi haqqi`nda

Tayani'sh tu'sinik: Qazaq tilinin` a`lipbesi, woni`n` qaraqalpaq tili a`lipbesinen ayi`rmashi`li`g`i`

30-variant

1. Tu`rkiy tillerindegi sanaq sanlardı'n` qollanı'li`wi`, wo`zgesheligi

Tayani'sh tu'sinik: Tu`rkiy tillerinde sanaq sanlar zatları'n` sani`n, qatar ta`rtibin, mo`lsherin ko`rsetedi.

2. Tu`rkiy tillerindegi sanli`qlar ha`m woni`n`` qollanı'li`w wo`zgesheligi

Tayani'sh tu'sinik: Tu`rkiy tillerinde sanli`q so`zler wo`zinin` lekiska-grammatikali`q funktsiyasi` boyi`nsha o`zinshe wo`zgeshelikke iye

3. Tu`rkmen tili. Tu`rkmen tilinin` a`lipbesi haqqi`nda

Tayani'sh tu'sinik: Tu`rkmen tilinin` a`lipbesi, woni`n` qaraqalpaq tili a`lipbesinen ayi`rmashi`li`g`i`

O'zbekistan Respublikasi Xalq Bilimlendiriw Ministrliqi
A'jiniyaz ati'ndag'i No'kis ma'mleketlik pedagogikaliq instituti

Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati fakulteti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrasi

«Tu'rkiy tillerinin sali'sti'rma grammatikasi» pa'ninen

ULI'WMA SORAWLAR TOPLAMI

5111300 – Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati qa'nigeliginin 4-kursi ushi'n

Woqi'ti'wshi:

f.i.k. M.Qurbanov

No'kis-2015

1. Tu`rkiy tillerde atli`qti`n` tarti`m kategoriyasi`.
2. Tu`rkiy tillerde eliklewish so`zler
3. Tu`rkiy tillerde kelbetlik feyiller
4. Tu`rkiy tillerde atli`qti`n` tarti`m jalg`awlari`.
5. Tu`rkiy tillerde atli`qti`n` seplik jalg`awlari`
6. Tu`rkiy tillerde ra`wish so`z shaqabi`
7. Sali`sti`rma grammatika pa`nin izertlewshi ilimpazlar ha`m olardi`n` miynetleri.
8. So`zlerdin` jasali`wi`ndag`i` tu`bir ha`m affikslik morfemalardi`n` qollani`li`wi`.
9. So`zlerge emotsional`-ekspressivlik ma`ni beretug`i`n so`zler dep nege aytami`z.
10. Tu`rkiy tillerde janapay so`zler
11. Tu`rkiy tillerde sanli`q so`z shaqabi`
12. Tu`rkiy tillerde modal` so`z shaqabi`
13. Tu`rkiy tillerde da`nekerler
14. Tu`rkiy tillerde kelbetlik da`rejeleri
15. Qaraqalpaq tilindegi atawi`sh feyiller.
16. Tu`rkiy tillerde almasi`q so`z shaqabi`.
17. Tu`rkiy tillerde bo`lshek sanli`qlardi`n` qollani`li`w o`zgesheligi.
18. Tilimizdegi hal feyillerdin` qollani`li`wi`.
19. Tilimizdegi tan`laq so`zlerdin` qollani`li`wi`.
20. Feyildin` ma`ha`l kategoriyasi`.
21. Feyildin` buyri`q meyilinin` qollani`li`wi`.
22. So`zlerdin` belgisin ko`rsetiwshi so`z shaqabi`.
23. Feyildin` da`reje kategoriyasi`.
24. Atli`qlardag`i` ji`ni`sli`q qatnasti` bildiretug`i`n so`zler.
25. Atli`qlardi`n` jasali`wi`.
26. Atli`qlardi`n` so`z qosi`li`w joli` menen jasali`wi`.
27. Kelbetliklerdin` jasali`wi`.
28. Atli`qtan kelbetlik jasawshi` affiksler.
29. Feyillerdin` jasali`wi`.
30. Feyillerdin` tu`r kategoriyasi`.
31. Feyillerdin` affiksler arqali` jasali`wi`.
32. Da`nekerlerdin` jasali`wi`.
33. Janapaylar ha`m oni`n` qollani`li`wi`.
34. Kelbetliklerdin` affiks ha`m prefiksler arqali` jasali`wi`.
35. Kelbetliklerdin` so`z qosi`li`wi` arqali` jasali`wi`.
36. Tilimizdegi qospa kelbetliklerdin` jasali`wi`.

37. Sanaq sanlardi`n` leksikali`q usi`llar arqali` jasali`wi`.
38. Ra`wishlerdin` jasali`wi`.
39. Sha`rt meyillerinin` qollani`li`wi`.
40. Modal so`zlerdin` qollani`li`wi`.
41. Feyildin` ma`ha`l kategoriyasi`.
42. Tan`laq so`zlerdin` qollani`li`wi`.
43. Hal feyiller ha`m oni`n` ga`ptegi xi`zmeti.
44. Belgisizlik almasi`qlari`ni`n` xi`zmeti.
45. Qaraqalpaq tilindegi atawi`sh feyillerdin` qollani`li`wi`.
46. Kelbetlik feyillerdin` qollani`li`wi`.
47. Eliklewishler ha`m oni`n` xi`zmeti.
48. Siltew almasi`qlari`.
49. Qaraqalpaq tilindegi tirkewishler.
50. Feyildin` ha`zirgi ma`ha`l formasi`ni`n` qollani`li`wi`.
51. Sepliklerdin` qollani`li`wi`.
52. Kelbetliktin` da`rejeleri.
53. Soraw-qatnas almasi`qlari`.
54. Ji`ynaqlaw sanli`qlari`.
55. Feyillerdin` affiksler arqali` qollani`li`wi`.
56. Ra`wishlerdin` morfologiya-sintaksislik usi`llar arqali` jasali`wi`.
57. Atli`qlardi`n` so`z o`zgertiwshi affiksler arqali` qollani`li`wi`.
58. So`zlerdin` jasali`wi`ndag`i` tu`bir ha`m affikslik morfemalardi`n` qollani`li`wi`.
59. Atli`qlardi`n` so`z qosi`li`w usi`li` arqali` jasali`wi`.
60. Sub`ektiv baha beriwshi (bildiriwshi) kelbetlikler.
61. Kelbetlik feyillerinin` belgisiz da`rejesi.
62. Bo`lshek sanli`qlar ha`m olardi`n` qollani`li`wi`.
63. Modalli`q ma`ni bildiriwshi janapaylar.
64. Soraw-qatnas almasi`qlari`ni`n` qollani`li`w o`zgesheligi.
65. Qaraqalpaq tilindegi tirkewishlerdin` qollani`li`wi`.
66. Betlew almasi`qlari`ni`n` qollani`li`wi`.
67. Dizbeklewshi da`nekerlerdin` jasali`wi`.
68. Bag`i`ndi`ri`wi`shi` da`nekerlerdin` jasali`wi`.
69. Qaraqalpaq tilindegi ji`ni`sli`q ma`nini bildiriwshi so`zler.
70. Feyillerdin` meyil kategoriyasi`.
71. Feyildin` buyri`q meyilinin` qollani`li`wi`.
72. So`zlerdin` belgisin ko`rsetiwshi so`z shaqabi`.

73. Feyildin` da`reje kategoriyasi`.
74. Atli`qlardag`i` ji`ni`sli`q qatnasti` bildiretug`i`n so`zler.
75. Atli`qlardi`n` jasali`wi`.
76. Atli`qlardi`n` so`z qosi`li`w joli` menen jasali`wi`.
77. Kelbetliklerdin` jasali`wi`.
78. Atli`qtan kelbetlik jasawshi` affiksler.
79. Feyillerdin` jasali`wi`.
80. Feyillerdin` tu`r kategoriyasi`.
81. Feyillerdin` affiksler arqali` jasali`wi`.
82. Da`nekerlerdin` jasali`wi`.
83. Janapaylar ha`m oni`n` qollani`li`wi`.
84. Kelbetliklerdin` affiks ha`m prefiksler arqali` jasali`wi`.
85. Kelbetliklerdin` so`z qosi`li`wi` arqali` jasali`wi`.
86. Tilimizdegı qospa kelbetliklerdin` jasali`wi`.
87. Sanaq sanlardi`n` leksikali`q usi`llar arqali` jasali`wi`.
88. Ra`wishlerdin` jasali`wi`.
89. Sha`rt meyillerinin` qollani`li`wi`.
90. Modal so`zlerdin` qollani`li`wi`.
91. Feyildin` ma`ha`l kategoriyasi`.
92. Tan`laq so`zlerdin` qollani`li`wi`.
93. Hal feyiller ha`m oni`n` ga`ptegi xi`zmeti.
94. Belgisizlik almasi`qlari`ni`n` xi`zmeti.
95. Qaraqalpaq tilindegi atawi`sh feyillerdin` qollani`li`wi`.
96. Kelbetlik feyillerdin` qollani`li`wi`.
97. Eliklewishler ha`m oni`n` xi`zmeti.
98. Siltew almasi`qlari`.
99. Qaraqalpaq tilindegi tirkewishler.
100. Feyildin` ha`zirgi ma`ha`l formasi`ni`n` qollani`li`wi`.

O'zbekistan Respublikasi Xalq Bilimlendiriw Ministrliqi
A'jiniyaz ati'ndag'i No'kis ma'mleketlik pedagogikaliq instituti

Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati fakulteti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrasi

«Tu'rkiy tillerinin sali'sti'rma grammatikasi» pa'ninen

TARQATPA MATERIALLAR

5111300 – Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati qanigeliginin 4-kursi ushin

Woqi'ti'wshi:

f.i.k. M.Qurbanov

No'kis-2015

1. A`LIPBELER

Latı`n jazı`wı`na tiykarlang`an jan`a qaraqalpaq a`lipbesi

№	Ha`rip	Ayti`li`wi`	Kirill	№	Ha`rip	Ayti`li`wi`	Kirill
1	A a	<i>a</i>	<i>А</i>	18	Ñ ñ	<i>ñe</i>	<i>Ң</i>
2	A' a'	<i>a'</i>	<i>Ә</i>	19	O o	<i>o</i>	<i>О</i>
3	B b	<i>be</i>	<i>Б</i>	20	Ö ö	<i>ö</i>	<i>Ө</i>
4	D d	<i>de</i>	<i>Д</i>	21	P p	<i>pe</i>	<i>П</i>
5	E e	<i>e</i>	<i>Е, Ё</i>	22	R r	<i>re</i>	<i>Р</i>
6	F f	<i>fe</i>	<i>Ф</i>	23	S s	<i>se</i>	<i>С</i>
7	G g	<i>ge</i>	<i>Г</i>	24	T t	<i>te</i>	<i>Т</i>
8	G' g'	<i>g'a</i>	<i>Ғ</i>	25	U u	<i>u</i>	<i>У</i>
9	H h	<i>he</i>	<i>Х</i>	26	U' u'	<i>ü</i>	<i>Ү</i>
10	X x	<i>xa</i>	<i>Х</i>	27	V v	<i>ve</i>	<i>В</i>
11	I i	<i>i</i>	<i>И</i>	28	W w	<i>we</i>	<i>Ү</i>
12	J j	<i>je</i>	<i>Ж</i>	29	Y y	<i>ye</i>	<i>Й</i>
13	K k	<i>ke</i>	<i>К</i>	30	Z z	<i>ze</i>	<i>З</i>
14	Q q	<i>qa</i>	<i>Қ</i>	31	Sh sh	<i>she</i>	<i>Ш</i>
15	L l	<i>la</i>	<i>Л</i>	32	I' i'	<i>i'</i>	<i>Ы</i>
16	M m	<i>me</i>	<i>М</i>	33	Ch ch	<i>ch</i>	<i>Щ, Ч</i>
17	N n	<i>ne</i>	<i>Н</i>	34	C c	<i>c</i>	<i>Ц</i>

Latı`n jazı`wı`na tiykarlang`an jan`a tu`rkmen a`lipbesi

№	Ha`rip	Ayti`li`wi`	Qq-sha	№	Ha`rip	Ayti`li`wi`	Qq-sha
1	A a	<i>a</i>	<i>А</i>	16	N n	<i>en</i>	<i>Н</i>
2	B b	<i>be</i>	<i>Б</i>	17	Ñ ñ	<i>ñe</i>	<i>Ң</i>
3	Ç ç	<i>çe</i>	<i>Ч</i>	18	O o	<i>o</i>	<i>О</i>
4	D d	<i>de</i>	<i>Д</i>	19	Ö ö	<i>ö</i>	<i>Ө</i>
5	E e	<i>e</i>	<i>Е, Ё</i>	20	P p	<i>pe</i>	<i>П</i>
6	Ä ä	<i>ä</i>	<i>Ә</i>	21	R r	<i>re</i>	<i>Р</i>
7	F f	<i>fe</i>	<i>Ф</i>	22	S s	<i>se</i>	<i>С</i>
8	G g	<i>ge</i>	<i>Г</i>	23	Ş ş	<i>şe</i>	<i>Ш</i>
9	H h	<i>ha</i>	<i>Х</i>	24	T t	<i>te</i>	<i>Т</i>
10	I i	<i>i</i>	<i>И</i>	25	U u	<i>u</i>	<i>У</i>
11	J j	<i>je</i>	<i>дж</i>	26	Ü ü	<i>ü</i>	<i>Ү</i>
12	Ž ž	<i>že</i>	<i>Ж</i>	27	W w	<i>w</i>	<i>В</i>
13	K k	<i>ke</i>	<i>К</i>	28	Y y	<i>y</i>	<i>Ы</i>
14	L l	<i>el</i>	<i>Л</i>	29	Ŷ ŷ	<i>ŷe</i>	<i>Й</i>
15	M m	<i>em</i>	<i>М</i>	30	Z z	<i>ze</i>	<i>З</i>

Latīn jazı`wı`na tiykarlang`an jan`a o`zbek a`lipbesi

№	Ha`rip	Ayti`li`wi`	Qq-sha	№	Ha`rip	Ayti`li`wi`	Qq-sha
1	A a	<i>a</i>	<i>A</i>	16	Q q	<i>qa</i>	<i>Q</i>
2	B b	<i>be</i>	<i>B</i>	17	R r	<i>re</i>	<i>P</i>
3	D d	<i>de</i>	<i>Д</i>	18	S s	<i>se</i>	<i>C</i>
4	E e	<i>e</i>	<i>E, Э</i>	19	T t	<i>te</i>	<i>T</i>
5	F f	<i>fe</i>	<i>Ф</i>	20	U u	<i>u</i>	<i>Y</i>
6	G g	<i>ge</i>	<i>Г</i>	21	V v	<i>ve</i>	<i>B</i>
7	H h	<i>he</i>	<i>Х</i>	22	X x	<i>xa</i>	<i>X</i>
8	I i	<i>i</i>	<i>И</i>	23	Y y	<i>ye</i>	<i>Й</i>
9	J j	<i>je</i>	<i>Ж</i>	24	Z z	<i>ze</i>	<i>З</i>
10	K k	<i>ke</i>	<i>К</i>	25	O' o'	<i>o'</i>	<i>Ў</i>
11	L l	<i>la</i>	<i>Л</i>	26	G' g'	<i>g'a</i>	<i>F</i>
12	M m	<i>me</i>	<i>М</i>	27	Sh sh	<i>she</i>	<i>Ш</i>
13	N n	<i>ne</i>	<i>Н</i>	28	Ch ch	<i>ch</i>	<i>Ч, Ц</i>
14	O o	<i>o</i>	<i>О</i>	29	Ng ng	<i>ng</i>	<i>Ң</i>
15	P p	<i>pe</i>	<i>П</i>				

Kirill jazı`wı`na tiykarlang`an qazaq a`lipbesi

№	Ha`rip	Ayti`li`wi`	Qq-sha	№	Ha`rip	Ayti`li`wi`	Qq-sha	№	Ha`rip	Ayti`li`wi`	Qq-sha
1	А а	<i>a</i>	<i>A</i>	15	Қ қ	<i>Qa</i>	<i>Q</i>	29	Ф ф	<i>ф</i>	<i>Ф</i>
2	Ә ә	<i>ә</i>	<i>Ә</i>	16	Л л	<i>эль</i>	<i>Л</i>	30	Х х	<i>xa</i>	<i>X</i>
3	Б б	<i>бә</i>	<i>B</i>	17	М м	<i>эм</i>	<i>M</i>	31	Һ һ	<i>аш</i>	<i>Х</i>
4	В в	<i>вә</i>	<i>B</i>	18	Н н	<i>эн</i>	<i>H</i>	32	Ц ц	<i>цә</i>	<i>Ц</i>
5	Г г	<i>гә</i>	<i>Г</i>	19	Ң ң	<i>эң</i>	<i>Ң</i>	33	Ч ч	<i>чә</i>	<i>Ч</i>
6	Ғ ғ	<i>ға</i>	<i>F</i>	20	О о	<i>о</i>	<i>O</i>	34	Ш ш	<i>ша</i>	<i>Ш</i>
7	Д д	<i>дә</i>	<i>Д</i>	21	Ө ө	<i>ө</i>	<i>Ө</i>	35	Щ щ	<i>ща</i>	<i>Щ</i>
8	Е е	<i>e</i>	<i>E</i>	22	П п	<i>пә</i>	<i>П</i>	36	Ъ	<i>айырым белгиси</i>	<i>-/-</i>
9	Ё ё	<i>йо</i>	<i>Ё</i>	23	Р р	<i>эр</i>	<i>P</i>	37	Ы ы	<i>ы</i>	<i>Ы</i>
10	Ж ж	<i>жә</i>	<i>Ж</i>	24	С с	<i>эс</i>	<i>C</i>	38	І і	<i>i</i>	<i>И</i>
11	З з	<i>зә</i>	<i>З</i>	25	Т т	<i>тә</i>	<i>T</i>	39	Ь	<i>жиңишкелик белгиси</i>	<i>-/-</i>
12	И и	<i>и</i>	<i>И</i>	26	У у	<i>у</i>	<i>У</i>	40	Э э	<i>э</i>	<i>Э</i>
13	Й й	<i>Й</i> (қысқа и)	<i>Й</i>	27	Ұ ұ	<i>ұ</i>	<i>Ў</i>	41	Ю ю	<i>ю</i>	<i>Ю</i>
14	К к	<i>ка</i>	<i>K</i>	28	Ү ү	<i>ү</i>	<i>Y</i>	42	Я я	<i>я</i>	<i>Я</i>

Қарақалпақ (кирилл) әлипбесинен зыят ҳәриплер: I i

Kirill jazi`wi`na tiykarlang`an tu`rkmen a`lipbesi

№	Ha`rip	Ayti`li`wi`	Qq-sha	№	Ha`rip	Ayti`li`wi`	Qq-sha	№	Ha`rip	Ayti`li`wi`	Qq-sha
1	А а	<i>a</i>	<i>A</i>	14	Л л	<i>Эл</i>	<i>Л</i>	27	Х х	<i>ха</i>	<i>Х</i>
2	Б б	<i>бе</i>	<i>Б</i>	15	М м	<i>эм</i>	<i>М</i>	28	Ц ц	<i>це</i>	<i>Ц</i>
3	В в	<i>ве</i>	<i>В</i>	16	Н н	<i>эн</i>	<i>Н</i>	29	Ч ч	<i>че</i>	<i>Ч</i>
4	Г г	<i>ге</i>	<i>Г</i>	17	Ң ң	<i>эң</i>	<i>Ң</i>	30	Ш ш	<i>ша</i>	<i>Ш</i>
5	Д д	<i>де</i>	<i>Д</i>	18	О о	<i>о</i>	<i>О</i>	31	Щ щ	<i>ща</i>	<i>Щ</i>
6	Е е	<i>е</i>	<i>Е</i>	19	Ө ө	<i>ө</i>	<i>Ө</i>	32	Ъ	<i>айырма белгиси</i>	<i>-/-</i>
7	Ё ё	<i>йо</i>	<i>Ё</i>	20	П п	<i>пе</i>	<i>П</i>	33	Ы ы	<i>ы</i>	<i>Ы</i>
8	Ж ж	<i>же</i>	<i>Ж</i>	21	Р р	<i>эр</i>	<i>Р</i>	34	Ь	<i>юмшаклик белгиси</i>	<i>-/-</i>
9	Жж	<i>же</i>	<i>Ж</i>	22	С с	<i>эс</i>	<i>С</i>	35	Э э	<i>э</i>	<i>Э</i>
10	З з	<i>зе</i>	<i>З</i>	23	Т т	<i>те</i>	<i>Т</i>	36	Ә ә	<i>ә</i>	<i>Ә</i>
11	И и	<i>и</i>	<i>И</i>	24	У у	<i>У</i>	<i>У</i>	37	Ю ю	<i>ю</i>	<i>Ю</i>
12	Й й	<i>йы</i>	<i>Й</i>	25	Ү ү	<i>Ү</i>	<i>Ү</i>	38	Я я	<i>я</i>	<i>Я</i>
13	К к	<i>ка</i>	<i>К</i>	26	Ф ф	<i>эф</i>	<i>Ф</i>				

Қарақалпақ (кирилл) әлипбесинде жоқ ҳәриплер: **Ғ ғ, Қ қ, Ў ў, Х х**

2. TEKSTLER

Tu'rkmentshe tekst

Nowruz

Nowruzyň döranine baş mün ýyldan köpräk wagyt geçipdir, diýen ilmiý çaklamalar bar, şol sebäpli ol köp halyklarýň, milletleriň dil we söz baýlygyna ornaşyp gapdydyr. Nowruz pars sözi bolyp “now – täze, ruz - gün” ýagnyý “Taza ýyl” ýa “Taza gün” diýen manyny aňladyýar. Gün şol wagyt Balyklar ýyldyzlar toparynda bolyp, ýer ýüzünde giýje bilen gündiziň ýazky deňleşmesi bolýar, we astronomik ýaz pasly başlanýar.

Nowruz baýramşylygyna degişli ilkinji ýazgylar beýik gündogar alymy Omar Haýýamyň “Noruznama” işinde berilýar. Görşümüz ýaly Noruz baýramynyň aňyrsynda astronomik sebäpler bilen baglanysyly bolan Aý-Gün hereketi pasyllaryň ýyly aýlaryň kanunalaýy şalyşmasy gije-gündiz deňleşmesi, asyrma-asyr gelýän şarwa we daýhan hasaplary ýatýar.

Wo`zbekshe tekst

Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy Kengashi 1993 yil yanvar` oyida Eshlar siesati bo'yicha Qonun qabul qilindi. Viloyat hokimliklari O'zbekistın Respublikasi vazirlar Kengashi 1992 yil 4 dekabr`dagi 568 sonli Qarori asosida viloyatlarda va tumanlarda eshlar ishlari bo'yicha xokimlar raisligida Kengashlar tuzildi. Toshkent viloyatida eshlar siesatiga oid Dastur qabul qilindi. Esh ijodkorlarning uy-joy sharoitini yaxshilash uchun xokimlik 82 xonali uyni esh ijodkorlarga foydalashishga berdi. Qoraqalpog'iston, Xorazm, Qashqadaryo, Namangan va Buxoro viloyatlarida ham ijodkordarga uy-joy berildi. Bular mamlakatimizda eshlarga ku`rsatilgan g'amxo`rlikning erqin ifodasi.

Biroq ta'lim sahosida qaloqliq, zamonaviy va taraqqiy topgan davlatlar talablariga javob berolmaslik sezilmoqda. 9-snnfni bitiraetgan 450 ming nafar bolalarning 100 mingga yaqini ta'lim-tarbiya jaraenidan chetlashib qolmoqda. Shu boisdan 1997 yili 29 avgustda Oliy Majlis «Ta'lim tug'risida» Yangi qonun va «Kadrlar taerlash bo'yicha milliy dastur» qabul qildi. O'zbekistonda 12 yillik majburiy ta'lim joriy qilindi. O sinfni bitirgan eshlar uch yillik akademik litsey eki kasb-xunar kollejlariga jalb qilinadigan bo'ldi.

«Ta'lim tug'risida»gi Qonun va milliy dastur ta'lim tizimini tubtan isloh qilish taqozo etadi. Islohatlar bosqichma-bosqich o'tkaziladi.

Birinchi bosqich o'tish davri bo'lib, u 1997-2001 yillarda davom etadi, ta'limning rivojlanishi uchun huquqiy-me'riy, ilmiy-metodik, moddiy shart-sharoitlar yaratiladi.

Ikkinchi bosqich 2001-2005 yillarni o'z ichiga oladi va milliy dastur to'liq amalga oshiriladi. Uchunchi bosqich 2005 va undan keyingi yillarga mo'ljallangan bo'lib, unda to'plangan tajribalarni tahlil etish asosida kadrlar tayerlash tizimi yanada takomillashtiriladi va rivojlantiriladi. O'zbekistonda uzluksiz ta'lim ko'dagi turlarda amalga oshirigadigan bo'ladi: maktabkacha ta'lim, umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus ta'lim va kasb-xunar ta'limi, oliy ta'lim,

oliy o`quv yurtidan keyingi ta`lim, kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta taerlash, maktabtan tashqari ta`lim.

Qazaqsha tekst

ДОС ТАҢДАУ

Атасы немересіне:

—Жақсы досты адам салмағына қарап таңдайды. Дегенмен, сен осы бастан күш жина. Ертеңгілікте апаң оятқан кезде созылып жатып алмай, ұшып тұр. Төсегінді жина, жаттығу жаса. Салқын сумен жуынып, тісіңді тазартуды ұмытпа. Содан кейін дастарқан басына көңілді келіп отырып, тамағыңды іш, алдыңа қойғанды тауысып жегің.

—Өзіңіз неге тамақты аз ішесіз?!- деп, немересі атасының кемшілігін есіне түсірді.

—Мен шалмын, өспеймін. Ал сен сағат сайын өсіп жатқан баласың. Саған асты мол-мол ішу керек, әйтпесе өспей қаласың. Ақылың аз болады. Ең бастысы, айтқанға көніп, ата-ананды тыңдағың. Үлкен-кішіні сыйлап, мектепке барғанда жақсы оқып тер шығарсаң, қайратты, ақылды, сұлу жігіт болып өсесің. Ондай азаматтар Отанға, халыққа өте керек екенін ешқашан ұмытпағын, - дейді атасы.

O`zbekistan Respublikasi` Xali`q Bilimlendiriw Ministrliqi
A`jiniyaz ati`ndag`i` No`kis ma`mleketlik pedagogikali`q instituti`

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati` fakulteti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrasi`

«Tu`rkiy tillerinin` sali`sti`rma grammatikasi`» pa`ninen

GLOSSAARIY

5111300 – Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati` qa`nigeliginin` 4-kursi` ushi`n

Woqi`ti`wshi`:

f.i.k. M.Qurbanov

No`kis-2015

Alfavit	Belgili bir tildin` yamasa tillerdin` jazi`wi` ushi`n qollani`latug`i`n amawli` grafikali`q belgilerdin` bir ta`rtipte wornalasqan ji`ynag`i`.
Apostrof	a) Jazi`wda shet tilden kirgen menshikli atlardag`i` janapaydi` bo`lip ko`rsetiw ushi`n (D`Artan`yan, O`Genri); b) fonetnkali`q transkripciyada dawi`ssi`zlardi`n` palatalizaciyalani`wi`n ko`rsetiw ushi`n so`zdin` u`stinen qoyi`latug`i`n u`tir.
Assimilyaciya	Seslerdin` biri-birine u`ylesip u`nlesiwi, uqsasli`g`i`.
Awizeki til	1. Wo`z jazi`w-si`zi`wi`na iye yemes til. 2. Awizeki so`ylew tili.
A`lipbe	Jazi`wda jumsalatug`i`n barli`q ha`riplerdin` qabi`l yetilgen belgili bir ta`rtip penen izbe-iz jaylasti`ri`li`wi`.
Apikal	lati`nsha apex – «ushi`»
Aritkulyatsiya	lati`nsha artikulare – «bo`lek-bo`lek ayti`w»
Affrikat	lati`nsha afrikare – «qi`ri`p o`tiw»
Bas ha`rip	So`zdegi basqa ha`riplerden u`lken, al geyde tu`ri de basqa ha`rip. Bas ha`rip teksttin` aldi`nda, noqattan keyin ha`m menshikli atli`qlarda qollani`ladi`: G`, D, A, E.
Bilabial	lati`nsha – «qos, eki» ha`m «erin»
Vokalizm	Tildegi dawi`sli` fonemalardi`n` ha`mmesi, dawi`sli`lar sistemasi`.
Glossariy	Az qollani`latug`i`n so`zlerdin` tu`sindirme so`zligi.
Grafika	Ha`r qanday tildegi seslerdi an`lati`wshi` tan`balardi`n` (ha`riplerdin`) ji`ynag`i`. Arab grafikasi`, lati`n grafikasi`, rus grafikasi`.
Dissimilyaciya	Artikulyaciya`k jaqtan birdey yamasa uqsas bolg`an yeki sestin` ha`r qi`yli` seslerge yamasa az da`rejede uqsas bolg`an yeki seske aynali`wi`.
Diftong	bir dawi`sli`dan baslani`p, ekinshi dawi`sli`g`a pitken quramali` sesler bir buwi`nni`n` qurami`nda keliwi
Dorsal	Lati`nsha dorsum – «arqa»
Grafika	Grekshе grapho - «jazi`w» degen ma`ni bildiredi`.
Yari`m dawi`sli` sesler	Buwi`ndag`i` worni`na qaray geyde dawi`sli`, geyde dawi`ssi`z xi`zmetin atqaratug`i`n sesler: y, w.
Yeziwlik dawi`sli`lar	Dawi`sli`lar Yerinnin` qatnasi` boyi`nsha si`patlang`anda yerinlik dawi`sli`larg`a qarama-karsi` qoyi`latug`i`n dawi`sli`lar: a, a`, i, i, e.
Yerinlik dawi`sli`lar	Yeki yerinnin` qatnasi` menen jasalg`an dawi`sli`lar: o, o`, u, u.
Yerinlik dawi`ssi`zlar	Asti`n`g`i` yerinnin` u`stingi yerin yamasa tisler menen jaqi`nlası`wi`nan jasalg`an dawi`ssi`zlar: b, p, w, m, v, f.
Yerinlik sesler (labial`)	Yerinlerdin` ja`rdemi menen jasalatug`i`n sesler. Yerinlik dawi`sli`lar. Yerinlik dawi`ssi`zlar.
Erinlik-tislik sesler (labial`-dental`)	Asti`n`g`i` yerin menen u`stingi tislerdin` jaqi`nlası`wi`nan jasalatug`i`n sesler: v, f.
Jabi`si`n`qi` dawi`ssi`zlar	Fonaciya`li`q hawani`n` biri-birine jabi`sqa so`ylew ag`zalari`n jari`p shi`g`i`wi`nan jasalatug`i`n dawi`ssi`zlar: b, d, g, g`, k, k, m, n, p, t.

Jazba til	1. Yerteden kiyati`rg`an jazba da`stu`rge iye til. 2. Ha`r qi`yli` jazba a`debiyatlarg`a ta`n til.
Jazi`w (grafika)	So`zlerdi jazi`wda qollani`latug`i`n grafikali`q belgiler sistemasi`.
Jalg`aw	So`zdin` aqi`ri`nda turi`p, morfologiya-sintaksislik qatnaslardi` an`latatug`i`n morfema. Betlik jalg`aw. Seplik jalg`awi`. Tarti`m jalg`awi`.
Jin`ishke dawi`sli`lar	Til ushi`ni`n` azg`ana alg`a qaray sozi`li`p, woni`n` u`stinin` to`menlewinen jasalatug`i`n til aldi` dawi`sli`lari`: e, e, o`, u, i.
Jin`ishke dawi`ssi`zlar	Tildin` artqi` bo`liminin` jumsaq tan`layg`a jabi`si`wi` ha`m keyninen birden aji`rali`wi` arqali` jasalatug`i`n til arti` dawi`ssi`zlari`: k, g.
Juwan dawi`sli`lar	Til ushi`ni`n` artqa qaray tarti`li`p, u`stinin` sa`l-pa`l ko`teriliwinen jasalg`an dawi`sli`lar: a, o, i, u.
Juwi`si`n`ki` dawi`ssi`zlar	Ha`reketshen` so`ylew ag`zalari` toli`q jabi`spay, jaqi`nlası`wi` na`tiyjesinde aralari`nda san`laq qaldi`ri`p, sol san`laqtan hawa ag`i`mi` o`tiw arqali` payda yetilgen shawqi`mnan jasalg`an sesler: w, f, v, s, z, l, sh, j, y, g`, x, h.
Kakuminal	lati`nsha kakumen – «tobe»
Ko`mekshi morfemalar	So`z qurami`nda grammatikali`q ma`ni bildiriwshi morfemalar: suffiks, jalg`au.
Ko`terin`ki dawi`sli`	Til ushi`ni`n` ko`terilip, al til arti`ni`n` to`men tu`siwi arqali` ayti`latug`i`n dawi`sli`: i, i, u, u.
Qos dawi`ssi`z (geminata)	So`zdin` ishinde yamasa yeki so`zdin` shegarasi`nda kelgen yeki birdey dawi`ssi`z. Mi`sali`: ha`kke, g`arri`.
Qos yerinlik sesler (bilabial`)	Yeki yerinnin` jaqi`nlası`wi`nan yamasa qi`mi`li`wi`nan jasalg`an sesler: m, b, p.
Qosi`mta	Tu`bir morfemadan keyin jalg`ani`p so`z jasaw ha`m forma jasaw ushi`n xi`zmet etetug`i`n ko`mekshi morfema.
Qi`sqa dawi`sli`	Sozi`mli` dawi`sli`dan ayti`li`wi` qi`skaraq bolg`an dawi`sli` ses.
Qi`si`q dawi`sli`lar	Ashi`q dawi`sli`lardi` aytqandag`i`g`a qarag`anda tildin` ko`terilgen bo`leginin` bir qansha joqari`lawi`nan jasalg`an dawi`sli`lar: i, u, u, i.
Labial	lati`nsha labia – «erin»
Lingvistika	Bir neshe tarawdan ibarat til haqqi`ndag`i`n ilim.
Morfema	So`zdin` quri`li`si`nda bunnan bi`lay bo`linbeytug`i`n yen` kishkene ma`nilik birlik. Tu`bir morfema. Affikslik (ko`mekshi) morfemalar.
Muri`nli`q sesler	Ayti`li`wi`nda hawa muri`n quwi`sli`g`i` arqali` wo`tetug`i`n, muri`nnan ayti`latug`i`n, muri`ng`a tiyisli sesler: m, n, n.
Rezonator	frantsuzsha rezonanse – «jan`g`i`ri`q»
Reestr	Alfavit ta`rtibi menen dizilip jazi`lg`an so`zler.
Ses	So`ylew ag`zalari`nan shi`qqan dawi`s ag`i`mi`ni`n` wo`z aldi`na ma`ni an`latatug`i`n bo`legi.
Seslik ni`zamlar	Seslik wo`zgerislerdin` jag`daylari`n, waqtı`n ha`m tarali`wi`n ani`qlaytug`i`n fonetikali`q ni`zamlar.
Sozi`mli` dawi`ssi`z	Yeki ret qaytalani`p ayti`latug`i`n dawi`ssi`z: g`arri`, ha`kke.
Sonorlar	Jasali`wi`nda dawi`s shawqi`mg`a qarag`anda basi`m keletug`i`n dawi`ssi`z sesler: m, n, l, r.
Sonor, sonant	lati`nsha sonants – «shi`qqi`sh»

Til aldi`dawi`ssi`zlari`	Til aldi`n`g`i` ta`repinin` til ushi` menen birge to`mengi tislerge tiyiwi yamasa til wortasi`nan ko`teriliwi arqali` jasalg`an dawi`ssi`zlar: t, d, n, l, s, z, sh, j, r.
Til arti`dawi`sli`lari`	Tildin` artqi` bo`liminin` jumsaq tan`layg`a ko`teriliwinen jasalg`an dawi`sli`lar: i, u, o.
Til arti`dawi`ssi`zlari`	Tildin` artqi` bo`liminin` jumsaq tan`layg`a jabi`si`wi` ha`m keyninen birden aji`rali`wi` na`tiyjesinde jasalg`an dawi`ssi`zlar: k, g.
Til wortasi`dawi`sli`lari`	Tildin` ortan`g`i` bo`liminin` belgili da`rejede qatti` tan`lay menen jumsaq tan`laydi`n` wortasi`na qaray ko`teriliwinen jasalg`an dawi`sli`lar: i, a, u, o.
Til wortasi`dawi`ssi`zi`	Tildin` wortan`g`i` bo`liminin` qatti` tan`layg`a qaray ko`terilip, wortada san`laq payda boli`wi`nan jasalg`an dawi`ssi`z: y.
Tis arali`q dawi`ssi`z	Asti`n`g`i` tis ha`m u`stin`gi tistin` arasi`nan qi`si`li`p shi`g`atug`i`n ses: s, z.
Tislik-yerinlik dawi`ssi`z	Asti`n`g`i` yerin menen u`stin`gi tislardin` jaqi`nlası`wi`nan jasalatug`i`n dawi`ssi`zlar: v, f.
Tislik sesler (dental`)	Til ushi`ni`n` joqarg`i` tiske tireliwi menen jasalatug`i`n sesler: t, d, s, z, c.
Toli`q assimilyaciya	Seslerdin` biri-birine ta`siri na`tiyjesinde birdey boli`wi`. Mi`sali: jazsa-jassa.
Tu`bir	Qurami`nda hesh qanday affiks bolmag`an so`z tiykari: ter-im-shi, ji`rt-qi`sh.
Tu`bir morfema	So`zdin` tiykarg`i` tu`p leksikali`q ma`nisin an`lati`wshi` morfema: payda-lan-i`w, qu`n-shil.
Tu`rkiy tilleri	Tillerdin` bul sem`yasi`na to`mendegi toparlar kiredi: 1. Bulgar topari` (chuvash tili; wo`li tiller: bulgar tili, xazar tili). 2. Wog`uz topari` (tu`rkmen, gagauz, azerbayjan, tu`rk tilleri). 3. Qi`pshak topari` (qarayi`m, qumi`q, qarashay-balkar, Qi`ri`m tatarlari`, tatar, bashqurt, nog`ay, qaraqalpaq, qazaq tilleri; wo`li tiller: qi`pshaq (polovec) tili). 4. Qarluq topari` (wo`zbek, uyg`ur tilleri; wo`li tiller: qarluq-xorezm, shag`atay, yeski wo`zbek tilleri), 5. Uyg`ur-wog`uz topari` (tuva, tofalar, yakut, xakas, kamasin, shor, chuli`m tatarlari` tilleri; wo`li tiller: yeski wog`uz tili, yeski uyg`i`r tili). 6. Qi`rg`i`z-qi`pshaq topari` (qi`rg`i`z, altay tilleri; wo`li tiller: yeski qi`rg`i`z tili).
Uvulyar	lati`nsha uvula – «kishkene til»
Faringal	grekshe parings – «ko`mekey», «jutqi`nshaq»
Fonema	Ha`r qi`yli` so`zler ha`m morfemalardi`n` seslik ta`replerin aji`rati`w uqi`bi`na iye bolg`an yen` kishkene ses birligi.
Fonetika	Til iliminin` tildegi seslerdin` jasali`w jollari`n ha`m wolardi`n` akustikalı`q qa`siyetlerin izertleytug`i`n tarawi`. Uli`wma fonetika. Tariyxi`y fonetika. Si`patlama fonetika. Sali`sti`rmali` fonetika. Eksperimental` fonetika.
Ha`rip	Jazi`wda fonemalardi`, olardi`n` variantlari`n bildiriw ushi`n qollani`latug`i`n grafikali`q belgi. Bas ha`rip. Kishi ha`rip.
Shawqi`mli`dawi`ssi`zlar	Ha`reketshe`n` so`ylew ag`zalari`ni`n` ha`reketsiz so`ylew ag`zalari`na tiyip, jaqi`nlası`p hawa ag`i`mi`na tosqi`nli`q jasawi` arqali` jasalg`an dawi`ssi`zlar: b, v, d, j, z, g, p, t, s, k ha`m t. b.

O`zbekistan Respublikasi` Xali`q Bilimlendiriw Ministrliqi
A`jiniyaz ati`ndag`i` No`kis ma`mleketlik pedagogikali`q instituti`

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati` fakulteti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrasi`

«Tu`rkiy tillerinin` sali`sti`rma grammatikasi`» pa`ninen

A`DEBIYATLAR DIZIMI

5111300 – Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati` qa`nigeliginin` 4-kursi` ushi`n

Woqi`ti`wshi`:

f.i.k. M.Qurbanov

No`kis-2015

A`DEBIYATLAR DIZIMI

1. Нұрмаханова Ә.Н. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы.А,1971.
2. Романов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы.А ,1992.
3. Серебrenиков.Б.А., ГаджиеваН.З. Сравнительно- историческая грамматика тюркских языков. М,1986.
4. Dawletov A. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' fonetikasi'. No'kis, Qaraqalpaqstan, 2012.
5. Абдурахмонов Г., Рустамов А. Қадимги тюркий тил.-Ташкент, Ўқитувчи, 1962
6. Мелиев К. Ҳозирги түркий тилларда сифатдошлар.-Тошкент, Фан, 1974
7. Ўринбоев М., Түркий филологияга кириш.-Самарқанд, СамДУ нашр, 1989
8. Қучқортоев М., Исабеков Б. Түркий филологиясига кириш.-Тошкент, Ўқитувчи, 1984.
9. Патуллаева Қарақалпақ тилиндеги тартым аффикслериниң қолланылыўы АКД, Нөкис, 2001.
10. Шаниязов Б. Қарақалпақ тилинде рәўишлердиң дүзилисине қарай түрлери. АКД Нөкис, 2002.

O'zbekistan Respublikasi Xalq Bilimlendiriw Ministrliqi
A'jiniyaz ati'ndag'i No'kis ma'mleketlik pedagogikaliq instituti

Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati fakulteti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrasi

«Tu'rkiy tillerinin sali'sti'rma grammatikasi» pa'ninen

TAYANI'SH KONSPEKT

5111300 – Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati qa'nigeliginin 4-kursi ushi'n

Woqi'ti'wshi:

f.i.k. M.Qurbanov

No'kis-2015

«Tu`rkiy tillerinin` sali`sti`rma grammatikasi`» pa`ninin` mazmuni`

«Tu`rkiy tillerinin` sali`sti`rma grammatikasi`» pa`ni boyi`nsha bag`darlamani` du`ziwden maqset studentlerge tu`rkiy tillerinin` fonetikalı`q wo`gesheliklerin, morfologiyalı`q normalari` ha`m grammatikalı`q quri`li`si` tiykari`nan teoriyalı`q bilim beriw, wolarda awı`z yeki ha`m jazba sawatı`n wo`siriw ha`m sawatlı`li`g`i`n asi`ri`w, jetilistiriw.

Tiykarg`i` temalardi`n` mazmuni`

Lekciya sabaqlari`

Tu`rkiy tillerinin` fonetikalı`q sistemasi`. Fonetikalı`q birlikler. Ha`zirgi tu`rkiy tillerindegi so`ylew seslerine ulı`wma xarakteristika. Dawi`slı` ha`m dawı`ssi`zlar, wolardi`n` bir-birine jaqi`n ha`m ayi`ri`latug`i`n ta`repleri;

So`zdin` morfologiyalı`q strukturasi`. Tu`rkiy tillerindegi so`z formaları`ni`n` tipologiyalı`q belgisi. Tu`rkiy tillerinde tu`bir ha`m do`rendi so`z, qospa so`z, jup so`z, ta`kirar so`z. So`z jasaw strukturasi`nda ju`z beretug`i`n o`zgerisler, so`zlerdin` morfologiyalı`q du`zilisi.

**Atli`q.** Tu`rkiy tillerdegi atli`qti`n` ma`nisi, tiykarg`i` morfologiyalı`q belgileri ha`m sintaksislik wazi`ypaları`. Atli`qlardi`n` semantikalı`q klassifikaciyası`. Atli`qlarg`a tiyisli grammatikalı`q kategoriyalar. San kategoriyası`. Atli`qlardi`n` birlik ha`m ko`plik sanda qollanı`li`wi`, a`yyemgi tu`rkiy tillerde ha`m ha`zirgi tu`rkiy tillerde ko`plik jalg`awı`n bildiriwshi affiksler ha`m wolardi`n` rawajlanı`wi`. Betlik jalg`awları`ni`n` ma`nileri. Seplik kategoriyası`. Tu`rkiy tillerindegi seplik jalg`awları`na ulı`wma xarakteristika ha`m wolardi`n` sintaksislik xi`zmetleri.

Kelbetlik. Kelbetliklerdin` ma`nisine qaray tu`rleri. Tiykarg`i` ha`m do`rendi kelbetlikler. Tu`rkiy tillerindegi kelbetliktin` da`rejeleri.

**Sanlı`q.** Tu`rkiy tillerindegi mug`dar ma`nisin an`latı`w ushi`n xi`zmet yetetug`i`n tiykarg`i` sanlı`q leksemaları`. Wolardi`n` tu`rkiy tillerdegi variantları`. Tu`rkiy tillerindegi qospa sanlı`qlar ha`m wolardi`n` tu`rleri (tipleri). Sanlı`qti`n` ma`nisi boyi`nsha tu`rleri ha`m woni`n` rawajlanı`wi`.

**Almasi`q.** Tu`rkiy tillerde almasi`kti`n` tu`rleri.

Feyil. Tu`rkiy tillerdegi feyillerdin` tiykarg`i` grammatikalı`q kategoriyaları`, wolardi`n` qollanı`li`w usı`lları`. Feyillerdin` da`reje kategoriyası`. Ma`ha`l kategoriyası`. Bet-san kategoriyası`. Feyildin` funkional` formaları`. Kelbetlik feyil, hal feyil, ha`reket ati` feyilleri, wolardi`n` payda boli`w jolları`, atkaratug`i`n xi`zmetleri ha`m tariyxi`y rawajlanı`w jolları`.

**Ra`wish.** Tu`rkiy tillerde ra`wishlerdin` jasalı`wi`, ma`nisi boyi`nsha tu`rleri, da`rejeleri.

**Tu`rkiy tillerdegi ko`mekshi so`zler.** Da`nekerler. Wolardi`n` semantikalı`q tu`rleri (dizbeklewshi ha`m bag`i`ndi`ri`wshi` da`nekerler). Tirkewishler. Tirkewishlerdin` semantikalı`q ma`nileri ha`m sintaksislik wo`zgesheligi. Tu`rkiy tillerindegi tu`bir ha`m funkional` tirkewishler. Janapaylar, wolardi`n` o`zinshe wo`zgeshelikleri. Janapaylardı`n` tu`rleri ha`m ma`nileri.

Tan`laq so`zler. Tu`rkiy tillerdegi tan`lak so`zlerdin` tiykarg`i` tipleri ha`m ma`nileri.

**Eliklewish so`zler.** Eliklewish so`zlerdin` tu`rleri ha`m wo`zinshelik wo`zgeshelikleri.

Modal` so`zler. Tu`rkiy tillerdegi modal` so`zlerdin` ma`nileri ha`m tu`rleri. Modal` so`zlerdin` tiykargi` ha`m ko`mekshi so`z shaqapları`na qatnasi`.

A`meliy jumi`slardi`n` mazmuni`

Wo`zbek, qazaq, qaraqalpaq, tu`rkmen tillerindegi dawı`slı`lardi`n` sali`sti`rması`. Tu`rkiy tillerinde dawı`ssi`zlardi`n` qollanı`li`w wo`zgesheligi. Tu`rkiy tillerinde seplew jalg`awları`. Tu`rkiy tillerinde tartı`m kategoriyası`ni`n` qollanı`li`w wo`zgeshelikleri. Tu`rkiy tillerindegi ko`plik jalg`awları`ni`n` qollanı`li`w wo`zgesheligi. Tu`rkiy tillerde so`z jasaw usı`lları` ha`m woni`n` qollanı`li`wi`. Tu`rkiy tillerde kelbetliktin` da`rejelerinin` qollanı`li`w wo`zgesheligi. Tu`rkiy tillerde sanlı`qlardi`n` du`zilisi ha`m qollanı`li`w wo`zgeshelikleri. Almasi`klardi`n` o`zinshelik wo`zgeshelikleri. Ra`wish so`zlerdin` payda boli`wi` ha`m tu`rkiy tillerdegi woni`n` qollanı`li`w wo`zgeshelikleri. Feyildin` ma`ha`l kategoriyası` Tu`rkiy tillerde feyildin` funkional` formaları`: kelbetlik feyil, hal feyil, atawı`sh feyillerdin` qollanı`li`w da`rejelerin tekstten talqi` islew. Tu`rkiy tillerdegi ko`mekshi so`zlerdin` qollanı`li`wi`n talqi` islew. Tu`rkiy tillerdegi tan`lak, yeliklewish, modal` so`zlerdin` qollanı`li`wi` ha`m wolardi`n` ma`nilerin ani`qlawshi` shi`ni`g`i`wlar islew, kartoteka ji`ynaw. Tu`rkiy tillerdegi ga`ptin` tu`rleri ha`m woni` talqi` islew. Tu`rkiy tillerdegi ga`p agzalari`, woni` aji`rati`wshi` shi`ni`g`i`wlar islew. Tu`rkiy tillerindegi ga`p agzalari`n aji`rati`wshi` shi`ni`g`i`wlar islew, talqi` jasaw. Tu`rkiy tillerdegi bag`i`ni`n`qi` qospa ga`plerdin` ma`nilerin ani`qlawshi` shi`ni`g`i`wlar islew.

Wo`z betinshe jumi`slardi`n` mazmuni`

Talabalar tekstler u`stinde grammatikalı`q tallawlar ha`m usı` bag`darda wo`z betinshe jumi`slardi` ilimiy teoriyalı`q a`debiyatları` paydalani`w menen iske asi`radi`. Usı` tiykarda bayanat, referat, kurs jumi`sları`n wori`nlaydı` ha`m ilimiy maqalalar jazadı`.

O`zbekistan Respublikasi` Xali`q Bilimlendiriw Ministrliqi
A`jiniyaz ati`ndag`i` No`kis ma`mleketlik pedagogikali`q instituti`

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati` fakulteti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrasi`

«Tu`rkiy tillerinin` sali`sti`rma grammatikasi`» pa`ninen

WOQI`W MATERIALLARI`
(lekciya teksti)

5111300 – Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati` qa`nigeliginin` 4-kursi` ushi`n

Woqi`ti`wshi`:

f.i.k. M.Qurbanov

No`kis-2015

1-lekciya

Kirisiw. Tu`rkiy tillernin` fonetikalıq sisteması haqqında

Jobasi`:

1. Kirisiw
2. Pa`nnin` mazmuni`, maqseti
3. Tu`rkiy tillernin` fonetikalıq sisteması`
4. Dawi`sli`lar sisteması` (vokalizm)
5. Dawi`ssi`zlar sisteması` (konsanatizm)

Pa`nnin` tiykargı`i` maqseti filolog stdentlerge turkiy tillerdin` fonetikalıq sisteması` ha`m grammatikalıq qurılısı` salıstırmalı` tu`rde u`yretiledi, sonday-aq wolardı`n` (tu`rkiy tillerdin`) u`yreniliw tariyxı`, toparlarga`a bo`liniwleri de so`z yetiledi. Sonı`n` menen birge, turkiy tillerdin` ha`mmesine wwortaq bolg`an ta`repileri yag`ni`y jaqı`nli`g`i` ha`m wolardag`i` ayı`rmashi`li`qlar genetikalıq ha`m de tipologiyalıq tuwı`sқанlag`i`n ko`rsetetug`i`n belgilerin de ko`rsetip beriw pa`nnin` maqseti bolı`p tabı`ladi`. Tiller klassifikaciyası`na qaray bir toparg`a kiretug`i`n tu`rkiy tillerdin` rawajlanıw`nı` zamli`li`qları`n u`yreniw, wolardı` ulı`wmalastı`rı`w, analiz yetiw salıstırmalı` metod tiykari`nda a`melge ası`rı`ladi`.

Bul pa`ndi woqı`ti`wda salıstırmalı` metod talabalarg`a tiykari`nan u`sh tu`rli ma`selege aydı`nli`q kirgiziwge imkaniyat beredi. Wolar to`mendegiler:

1. Turkiy tillerdi bir-biri menen salıstırmalı` u`yreniw ha`m usı` arqalı` wolardı`n` wo`zara tuwı`sқанli`q qatnasları`n ani`qlaw;
2. Tuwı`sқан turkiy tillerdi bir-birine salıstı`rı`p u`yreniw na`tiyjesinde wolardı`n` tiykargı`i` wo`zgesheliklerin ko`rsetip beriw;

3. Turkiy tillardin` rawajlanıw`nı` basqı`shları`n ani`qlaw. Bunda qanday da bir tu`rkiy tildin` ha`zirge shekem qalay jetip keldi, til qubı`li`si`ni`n` ja`miyet penen qatnası`na itibar beriledi.

Bizge belgili ha`r bir til tuwı`sқан yaki tuwı`sқан yemesligine qaramastan basqa tillerdin` ta`sirine ushi`ramay qalmaydı`. Ko`shilik, sonı`n` ishinde, buri`ng`i` awqam hu`kimiranli`g`i` ta`siri tek tu`rkiy tillerine sonday-aq ural-altay tillerine de ta`siri sezilerli da`rejede bolg`an. Sonlı`qtan tillerdi salıstırmalı` u`yrengende basqa da tillerdin` worni`n` ayri`qsha belgilep wo`tiw wori`nli`.

Tu`rkiy tilleri, wolardı`n` ulı`wma si`pati` yamasa jeke tu`rkiy tildin` wo`zine ta`n wo`zgesheligi haqqı`nda aytpastan buri`n` wolardı`n` ba`rine wortaqa bolg`an ni`zamli`li`q qanday degen ma`selege adı`nli`q kirgiziw kerek. Wo`ytkeni ulı`wma tu`rkiy tillerge wortaqa ni`zamli`li`q ta`n, bul wolardı` basqa tillik semyalardan (ma`selen, slavyan tilleri) ayı`rı`p ko`rsetetug`i`n baslı` belgiler bolı`p tabıladi.

Tu`rkologiyalıq izertlewler boyı`nsha, tu`rkiy tillerinin` barlıq toparları`na ta`n, wolardı` wo`z aldi`na semya retinde ayı`rı`p ko`rsetetug`i`n belgiler mi`nanday bolı`p keledi.

1. Fonetika tarawı` boyı`nsha:

a) so`zdi`n` birinshi buwi`nda keletug`i`n dawı`sli`lar men so`zdi`n` son`g`i` buwi`nlari`nda ushiraytin dawı`sli`lar yeki tu`rli. Birinshi buwi`nda ashi`q-qı`si`q, juwan-jin`ishke, yerinlik-yeziwlik bolı`p juplasatug`i`n 8 dawı`sli` ses jumsaladi. Geybir tillerde bul 8 dawı`sli` ses 16 g`a deyin ko`beyedi. Wo`ytkeni wolarda dawı`sli` sesler a`dettegiden sozilı`n`qi ayti`ladi`. Yekinshi ja`ne wonnan keyingi buwi`nlarda ko`binese juwan-jin`ishke, ashi`q-qı`si`q, yerinlik-yeziwlik bolı`p bo`linetug`i`n 6 dawı`sli` ses jumsaladi. Sonı`n` menen, birinshi buwi`n vokalizmi menen yekinshi buwi`n vokalizmi sani` jag`ınan da, sapası` jag`ınan da birdey yemes, ha`r tu`rli bolı`p keledi.

b) ayı`rı`m tillerdin` singarmonizmine muwapi`q (mi`s: uyg`ir tili) so`z basi`nda 7 dawı`ssi`z fonema ayti`ladi`, wonı`n` to`rtewi-u`nli jabi`si`n`qi` dawı`ssi`zlar (b, t, q, ch), birewi muri`nli`q (m), yekewi –juwi`si`n`qi` (s, y). So`z wortası` menen sonı`nda 17 dawı`ssi`z ayti`ladi`, wolardı`n` jetewi jabi`si`n`qi` - p, b, d, k, q, g, ch, besewi muri`nli`q – m, r, n, n`, l, to`rtewi juwi`si`n`qi` dawı`ssi`zlar - y, s, z, sh, birewi dirildewik dawı`ssi`z – r, sonı`ndag`i` jabi`si`n`qi`lar yeki variantti g, g, u`nli dawı`ssi`zlari` so`z ishinde turaqlı` boladı`. So`zdi`n` absolyut basi`nda bir g`ana dawı`ssi`z ayti`ladi`, yag`ni`y so`z basi`nda dawı`ssi`zlardı`n` qabatlası`p keliwi tu`rkiy tillerge ta`n yemes.

2. Morfologiyali`q quri`li`si` boyi`nsha:

Morfologiyali`q quri`li`sti`n` negizi – affiksaciya. Sebebi tipologiyali`q jag`inan jalg`amali toparg`a kiredi. Ma`ni menen xi`zmeti ha`r tu`rli affikster bir-birine jalg`ani`p, qosarlanip jalg`ana beredi.

So`zdi`n` morfologiyali`q quri`li`si` u`sh elementten: tu`bir menen suffiksten ja`ne jalg`awdan quraladi. Usi` bo`liklerden quralg`an so`zler negizinen 3 tipke bo`linedi.

1. Tek qana tu`birden quralg`an so`zler.
2. Tu`bir menen bir yamasa birneshe tu`birden quralg`an so`z.
3. Tu`bir menen bir yamasa birneshe qosi`mtalardan quralg`an so`z.

Tu`rkiy tillerdi izertlewshiler so`zdi`n` jog`ari`da ko`rsetilgen u`sh tiplerdin` quramali` elementlerdin` geybirewinin` wori`n almasi`wi`nan ja`ne qosi`mtalardi`n` tu`rlerinin` qosi`li`wi`nan jasaladi. To`rtinshi tiptin` qurami` mi`na u`lgide: tu`bir+tiykar+jalg`aw. Mi`sali`: daw-las-qan-lar-di`ki-nen:

So`z shaqaplari` basqa tillerde de qaytalag`an menen, wolardan ko`mekshi so`zlerdin` bar yekenini menen wo`zgeshelenedi. Ko`mekshi so`zler grammatikali`q xi`zmeti jag`inan indevropa tillerdegi predlogtarg`a uqsas bolg`ani` menen, qolani`li`wi` jag`inan uli`wma wo`zgeshe. Uli`wma jalg`amali tillerde so`zlerdi`n` wormalasi`w ta`rtibine say ko`mekshi so`zler de wo`zleri qatnasli` so`zlerden keyin keledi. Al basqa tillerdegi predlogtar bolsa, wo`zleri qatnasli` so`zdi`n` aldi`nda keledi. Soni`n` menen roman-german tillerde qollani`latug`i`n` artikler topari` tu`rkiy tillerde joq.

3. Leksikali`q jag`i`nan:

a) tu`pkilikli leksika ani`q tu`sinik penen baylani`sli` boli`p keledi de, intellektualli` leksika, abstrakli` ja`ne ma`deniy ug`i`mdi bildiretug`i`n` so`zler ko`binese basqa tillerden yeski yamasa son`g`i` da`wirlerde wo`zlesken boli`p keledi.

b) tu`pkilikli leksika ko`binese bir buwi`nli`, geyde yeki buwi`nli` boli`p keledi:

v) ma`ni-mazmun jag`i`nan singormoniyali`q paralleller bar:

g) sinkretizmnin` (tu`birlerdi`n`, negizlerdi`n`) saqalani`wi` seziledi.

4. Sintaksislik quri`li`si` boyi`nsha:

a) so`zler arasi`ndag`i` sintaksislik qatnas ko`binese wolardi`n` wormalasi`w ta`rtibi boyi`nsha beriledi. Sintetikali`q usi`llar arqali` sintaksislik qatnaslardi`n` beriliwi wori`n ta`rtibine qarag`anda a`ldeqayda tar:

b) so`z dizbegi qurami`nda bolsi`n, bag`i`ni`n`qi` komponentler birinshi aldi`n`g`i` wori`nda turadi`. Ani`qlawi`sh ani`qlani`wshi`ni`n` aldi`nda, toli`qlawi`sh penen pi`si`qlawi`sh bayanlawi`shti`n` aldi`nda, sol si`yaqli` baslawi`sh bayanlawi`shti`n` aldi`nda turadi`.

v) kelbetlik penen sanli`qlar ani`qlawi`sh xi`zmetinde, atli`q ani`qlawi`sh penen hesh qanday qosi`mtasi`z baylani`sadi.

g) soraw ma`nili ga`pler sorawli`q ko`mekshi so`zler menen ayti`ladi`.

1. Fonetikali`q izertlew obekti – so`ylew tili. Fonetika tildin` sesler topari`n` u`yrenedi. Sali`sti`rmali` fonetika jaqi`n` yamasa tuwi`sqaq yemes tillerdin` fonemeli`q sistemasi`n` sali`sti`ri`p u`yrenedi. Ma`selen, ha`zirde tu`bi bir tuwi`sqaq tu`rkiy tillerdin` fonemeli`q sistemasi`n` birdey yamasa bir-birine ali`s dep qarawg`a bolmaydi`. Wolardi` uqsasli`qlar menen birge ayi`ri`m wo`zgeshelikler de ko`zge taslanadi`. Buni`n` sebebin bir qatar ali`mlardi`n` atap o`tkenindeg, til ha`mme waqi`t rawajlani`p bari`wshi` qubi`li`s yekenliginde. Usi` wori`nda bisqa tillerdin` ta`siri ma`selesin de ayti`p o`iw wori`nli`.

2. Salisti`rmali` grammatikada joqari`di` atap wo`tilgendey, bir-birine jaqi`n` tillerdin` yamasa bir-birine qatnasi` bolmag`an tillerdin` grammatikasi` sali`sti`ri`li`p u`yreniledi. A`sirese, wonda tuwi`sqaq tu`rkiy tillerinin` grammatikasi`ndag`i` uqsasli`qlar menen birge ayi`rmashi`li`qlar talqi`lanadi`. Solay etip wolardi`n` (sali`sti`ri`li`p ati`rg`an tillerdin`) bir-birine jaqi`nli`g`i` yamasa ali`sli`g`i` ani`qlanadi`.

Orta Aziyadag`i` tu`rkiy tillerdin` bir-birine jaqi`nli`q, uqsasli`q da`rejesi ha`r tu`rli: qazaq, qaraqalpaq tilleri bir-birine jaqi`n` bolsa, wo`zbek, tu`rkmen tilleri bir qansha jaqi`n. Biraq zamanlar boyi` jaqi`n aymaqlarda o`mir su`riwi tillerdin` de tez aralasi`wi`n talap yetedi.

Sesler ji`ynag`i` so`z quraydi`. Woni`n` seslik qurami` beriletug`i`n` ug`i`mni`n` (zat, qubi`li`s, ha`reket) wo`zgesheligi menen tikkeley baylani`sli` yemes. Yekinshi so`z benen aycaq, “qum” so`zinin` usi`nday seslerden qurali`wi` qumni`n` quri`li`si` menen baylani`sli` yemes. Sonli`qtan ol

ha'r tilde ha'r tu'rli boladi'. Ug'i'm, zat ayi`rmashi`li`g`i` woldi` belgileytug`i`n so`zlerdin` seslik du`zilisi menen baylani`sl`i` yekenliginin` tag`i bir da`lili –uqsas seslerden turati`n so`zler bir tildi`n` wo`zinde ha'r tu'rli ug`i`mlardi bildiredi.

Tu`rkiy tillerinin` ishinde basqa tiller menen onsha aralampag`an til – shuvash tili. Bul tilde basqa tu`rkiy tilleri arasi`nda bolatug`i`n ses sa`ykeslikleri onsha gezlespeydi. Chuvash tilinin` fonetikal`i`q sistemasin` izertlewshiler woni`n` vokalizmi (dawi`sl`i`lar) qurami`nda Edil boyi`ndag`i` tu`rkiy tillerge worta`q boli`p keletug`i`n ayi`rmashi`li`qlar menen birge, ol tillerden wo`zgeshe taza «chuvash tili izi» de, sonday-aq fonetikal`i`q qorshawdi`n` na`tiyjesinde qa`liplesken wo`zgerislerdi ha`m son`gi` zamanlarda awi`sqan so`zler ushi`raspaydi`.

Belgili da`rejede aralas tiller qatari`na tatar, uyg`ir, wo`zbek tilleri kiredi. Mi`sali`: so`z basi`ndag`i` dj seslerinin` aytili`wi`. Biraq bulardi`n` aralasi`wi` si`rtqi` tillerdin` na`tiyjesi yemes, dialektilderdin` wo`zara qatnasi`wi`ni`n` na`tiyjesi. Tu`rkiy tillerde so`z basi`nda u`nli, u`nsiz dawi`ssi`zlardi`n` almaswi` da dialektilik qari`m-qatnasti`n` ta`siri bolsa kerek.

Ha'r qi`yli` semyag`a ta`n tillerdi izertlewshiler hind-evropa tillerge qarag`anda tu`rkiy tilleri bir-birinen onsha ali`s yemesligin atap ko`rsetedi. Buni`n` sebebi – tu`rkiy tillerinin` bir-biri menen jaqi`n qon`si`las boli`wi`. Uzaq waqi`t jaqi`n qon`si`las boli`wi` woldi`n` tillerinin` jaqi`n boli`wi`na yaki ali`slap ketpewine jag`day jaratti`. Solay etip aymaqli`q jag`i`nan jaqi`n wornalasi`w jeke tiller qurami`nda tillik wo`zgesheliklerdin` az boli`wi`na ali`p keldi.

Soni`n menen birge millettin`, aymaqti`q qa`liplesiwi tiller arasi`nda jaqi`nli`q penen birge ayi`rmashi`li`qlardi`n` boli`wi`na da ali`p keldi. Sol si`yaqli` shig`i`w deregi bir biraq ha'r tu'rli toparlarga kiretug`i`n wo`zbek, qazaq, qaraqalpaq, tu`rkmen tillerdegi worta`q si`patlardi`n` boli`wi` menen ayi`rmashi`li`qlardi`n` da bar yekin ha`zirgi til ilimi da`llilep oti`r.

Bul kursmi`zda tu`rkiy tilleri bolg`an qaraqalpaq, wo`zbek ha`m qazaq tillerinin` dawi`sl`i`lar ha`m dawi`ssi`zlar sistemasin`, grammatika tarawi`ndag`i` bir qatar ayi`rmashi`li`qlar menen uqsasli`qlar ken` tu`rde u`yrenilip shi`g`i`ladi`.

Tu`rkiy tillernin` fonetikal`i`q sistemasin`

1. Dawi`sl`i`lar sistemasin` (vokalizm)

Barli`q tillerde bolg`ani`nday, turkiy tillerde de dawi`sl`i` seslerdin` sani` ha`m qollani`li`wi` ha'r qi`yli` yekenligin A.M.Cherbak, N.A.Baskakov, A.N.Kononov, A.Rustamov si`yaqli` ali`mlar aytqan edi.

1. Ha`zirgi tu`rkiy tilleri wo`zlerinin` leksikal`i`q qurami`nda, grammatikal`i`q quri`li`si`nda uli`wmali`q tu`rkiyyligin saqlag`an bolsa da, fonetikal`i`q wo`zgerislerge ushi`rag`ani` ani`q seziledi. Sol fonetikal`i`q qubi`li`slar arqali` tu`rkiy tillerinin` biri yekinshisinen aji`rati`ladi`. Tu`rkiy tillerin toparlasti`rg`anda, woldi`n` jaqi`nli`q yamasa uzaqli`q da`rejesin ani`qlauda, tildegi fonetikal`i`q qubi`li`slar esapqa ali`nadi`. Sesler so`z jasawdag`i` negizgi element boli`p qoymay, sol tildegi bir so`zdi yekinshi so`zden, genetikali`q baylani`sl`i` bir tildi yekinshi tilden aji`rati`w ushi`n da xi`zmet atqaradi`. Mi`sali`, *qala, dala, bala, jala, shala* so`zlerin sali`sti`rsa, ha'r so`z wo`z aldi`na ma`nige iye. Bul so`zlerdi bir-birinen aji`rati`wg`a sebepshi boli`p turg`an tek g`ana da`slepki *q, d, b, j, sh* seslerinin` bo`lek boli`wi`, olay bolmag`anda so`zdin` qalg`an *ala* degen bes so`zdi bir so`z dep tu`sini`wge tuwra keledi. Seslerdin` wo`zgeriwinde ha'r tu'rli ni`zamli`li`qlar tildin` morfologiyali`q quri`li`si` menen, al ga`plerdin` ha'r tu'rli intonaciya menen ayti`li`wi` – woni`n` sintaksislik quri`li`si` menen ti`g`i`z baylani`sl`i`.

2. Yeger Orxon-Enisey jazba yesteliginde ushi`rasatug`i`n 41 jazi`w belgisinen tek to`rtewi dawi`sl`i` seslerdi an`latqan. Dawi`sl`i` seslerdin` juwan yamasa jin`ishke boli`p ayti`li`wi` qatar turg`an dau`ssi`zlarg`a baylani`sl`i` bolg`andi`g`i` seziledi. Yesteliktegi to`rt tan`ba ha`zirgi tillerdegi barli`q dawi`sl`i` seslerdin` worni`na qollani`lg`an «a» wo`z worni`nda ja`ne til aldi` «a» sesinin` worni`na; «i» wo`z worni`nda ja`ne «i» sesinin` worni`na; «o» wo`z worni`nda ja`ne «u» sesinin` worni`na, «o» wo`z worni`nda ja`ne «u» sesinin` worni`nda kelgen. Demek, ha'r bir dawi`sl`i` ses juwan ja`ne jin`ishke eki dawi`sl`i` sestin` xi`zmetin atqarg`an. Orxon-Enisey yesteliginde singarmonizm ni`zami` saqlang`ani` ko`rinedi. Yerin u`nlesligi haqqi`nda da usi`ni` ayti`wg`a boladi` (*uzun, budun, otuz, ulug, ku`mu`sh, kutlug, oglum* t.b.)

Yeski tu`rkiy tillerin hazirgi tiller menen sali`sti`rsa, geybir fonetikal`i`q qubi`li`slardi`n` izi ko`rinedi. Solardi`n` tiykarg`i`lari` geybir tillerde singarmonizm ni`zami` jog`ali`p kyetiwi yamasa ha`lsirewi, dawi`sl`i` seslerdin` sozi`li`p ayti`li`wi`, juwan, jin`ishke boli`p bo`liniwi t.b.

Demek, joqari`dag`i` mag`li`wmattan son`g`i` tariyxi`y rawajlani`w da`wirlerinde turkiy tillerde dawı`slı`lar sistemasi` bir qansha wo`zgergeniin ko`remiz. Ayi`ri`m tu`rkiy tillerde dawı`slı`lar sani` 20 dan arti`q bolsa (mi`sali`, tuva, tatar, gagauz tillerinde), al basqa tu`rkiy tillerde 6 dan 11 shekem dawı`slı` sesler ushi`rasadi`.

3. Ha`zirgi tu`rkiy tillerinin` dawı`slı` sesler qurami`nda geybir wo`zgesheliklerden go`re uqsasli`qlar ku`shli yekeni seziledi. To`mende bir qatar tillerdin` dawı`slı`lari` sistemasi` ko`rsetiledi.

1. Qaraqalpaq tilinde: a, a`, e, i`, i, o, o`, u, u` – 9;
2. Wo`zbek tilinde: a, e, i, o, u, o` – 6;
3. Qazaq tilinde: a, ə, e, ы, и, i, o, ө, ұ, ү, у, ә – 12;
4. Qi`rg`i`z tilinde: a, ə (e), ы, и, o, ө, у, ү – 8;
5. Tu`rkmen tilinde: a, e(a`), e, i`, i, o, o`, u, u` – 9.

Bul dawı`slı` sesler qaysi` tildin` bolsa da wo`zine ta`n wo`zgeshelikleri menen birge yeski tu`rkiyligin saqlag`ani` ko`rinedi. Al, ha`zirgi tu`rkiy tillerin wo`zara sali`sti`ri`w arqali` wolardi`n` rawajlani`w ha`m qa`liplesiw basqi`shlari`n izertlewge, uli`wma uqsasli`g`i`n menen wo`zgesheligin ani`qlawg`a ja`rdem beredi. Wo`ytkeni qaysi` tildin` bolsa da leksikalı`q qurami`, grammatikalı`q quri`li`si` woni`n` fonetikalı`q qubi`li`slari` menen ti`g`i`z baylani`slı` boladi`. Mi`sali`, qi`pshaq gruppasi`ni`n` ishinde qazaq, qi`rg`i`z tilleri bir-birine jaqi`n. Solay bolasa da, qi`rg`i`z tili qazaq tiline qarag`anda yerin u`nlesligin barli`q buwi`nlarda toli`q saqlag`an (*toqum, to`lo`, ko`rbo`go`n, bolbogondor, o`lbo`go`ndo`r*). Sol si`yaqli` qi`rg`i`z tilindegi dawı`slı`lardi`n` sozi`li`n`qi`li`q qa`siyeti (*aa, ee, oo, uu, u`u`*), bul tildi qazaq tilinen go`re altay, xakas, tuva tilleri menen jaqi`nlasti`radi`.

Qi`rg`i`z tilinde	бооп	бээ	уул	ооз
Altay tilinde	буур	бес	уул	оос
Tuva tilinde	баар	бес	оол	аас
Xakas tilinde	паар	пии	оол	аас
Qazaq tilinde	бауыр	бие	ул	ауыз
Qaraqalpaq tilinde	bawı`r	biye	ul	awi`z

Qi`rg`i`z tilinde dawı`slı`lardi`n` sozi`li`n`qi` ayti`li`wi` so`zlerdin` ma`nisin wo`zgerdiwge qatnasli` boladi`. Qi`rg`i`z ha`m wo`zbek a`debiy tillerinde a` dawı`slı` sesi qollani`lmaydi`.

Demek, ha`zirgi tu`rkiy tillerinin` seslerin sali`sti`ri`p izertlegende g`ana wolardi`n` uli`wma uqsasli`g`i` menen ayi`rmashi`li`g`i` seziledi.

Dawı`slı` seslerdi`n` sani`n, sol si`yaqli` qollani`li`w wo`zgesheligin ani`qlaw ushi`n wolardi` fonetikada qa`liplesken principler boyi`nsha toparlarg`a bo`liw kerek. Sonda g`ana seslerdi`n` uli`wma wortaq si`patlari`na ja`ne wo`zlerine ta`n wo`zgeshelikleri ayqi`nlasadi`.

Dawı`slı` sesler jasali`w worni`na qaray, ayti`li`wi`na ja`ne tildi`n` ko`terili`w da`rejesine qaray toparlasti`ri`ladi`.

Juwan ha`m jin`ishke dawı`slı`lar. Bul princip boyi`nsha dawı`slı`lar juwan ha`m jin`ishke toparlarg`a bo`linedi. «Juwan-jin`ishke» - qaraqalpaq ha`m qazaq til biliminde qollani`latug`i`n termin. Til haqqi`nda a`debiyatlarda jin`ishke dawı`slı`lardi` – **palatal** dawı`slı`lari` yamasa til aldi`, til ortasi` dawı`slı`lari` dep, al juwan dawı`slı`lardi` – velyar yamasa til arti dawı`slı`lari` dep ataydi. Jin`ishke dawı`slı`lar awi`z quwi`si`ni`n` aldi`n`g`i` bo`liginde, juwan dawı`slı`lar awi`z quwi`si`ni`n` artqi` bo`liginde jasaladi. Usi`g`an sa`ykes barli`q tu`rkiy tillerge wortaq dawı`slı`lar juwan ha`m jin`ishke degen yeki toparg`a bo`linedi:

Tiller	Dawî'sli'lardi'n` si`pati` (terminleri mi`sali`nda)	
Qaraqalpaq tili	Juwan (til arti`) dawî'sli`lar	Jin`ishke (til aldi` ha`m til ortasi`) dawî'sli`lar
	a, o, u, i`	a`, o`, u`, i, e
Wo`zbek tili	Cho`ziq (til orqa) unlilar	Qisiq (til old) unlilar
	a, u, o, o`	e, i,
Qazaq tili	Жуан (тил арқасы) дауыстылар	Жіңішке (тил алды хәм тил ортасы) дауыстылар
	a, o, ұ, ы, у	ә, ө, ү, і, е, у, и

Qaraqalpaq tilinde juwan dawislilar - *a, u, o, i`*; jin`ishke dawî'sli`lar - *a`, o`, e, u`, i*. Bul topar wo`zbek tilinde toli`q yemes: *o`, u, o* – sesleri juwan, *i, e, a* – sesleri jin`ishke. Bul tilde dawî'sli`lardi'n` juwan-jin`ishkelik varianti` saqlanbaydi, yag`ni`y dawî'sli`lar wonday toparlarg`a bo`linbeydi. Wo`zbek tilinin` bul wo`zgesheligi iran tillerinin` ta`siri menen baylani`sli`. Soni`n` sebebinen ha`zirgi wo`zbek a`debiy tilinin` qurami`nda basqa tu`rkiy tillerdegi *i` (ы)* dawî'sli` ushi`raspaydi. Dawî'sli`lardi'n` juwan-jin`ishke toparlari`ni`n` toli`q saqlanbaytug`i`n` tildi`n` biri – uyg`ir tili. Qazaq tilinde bolsa juwan duwi`li`lar – *a, o, ұ, ы, у*; jin`ishke dawî'sli`lar – *ә, ө, ү, і, е, у, и*.

**Ashi`q ha`m qi`si`q dawî'sli`lar.** Barli`q tu`rkiy tillerde, soni`n` ishinde qaraqalpaq, wo`zbek ha`m qazaq tillerinde dawî'sli`lar tildin` tik jag`dayi` boyi`nsha. Wolardi`n` (dawî'sli`lardi`n`) ashi`q ja`ne qi`si`q boli`p bo`liniwi awi`z quwi`si`ni`n` ashi`lwi` arqali, qi`si`q dawî'sli`lar sa`l g`ana ashi`li`w na`tiyjesinde jasaladi. Degen menen, awi`z quwi`si`ni`n` ashi`li`w da`rejesi barli`q ashi`q dawî'sli`lardi`n` jasali`wi`nda birdey da`rejede bola bermeydi. Tu`rkiy tillerdegi dawî'sli`lardi` bul bul princip boyi`nsha toparlasti`rg`anda, bir jag`inan wo`zgesheligi wolardi`n` birgelikli yemesligin, yekinshi jag`inan, sani` jag`i`nan ha`r tu`rliligin ko`riwge boladi. Uli`wma, tuwi`sqan tiller arasi`nda seslerdi`n` toparlarg`a bo`liniwlerinin` birdey boli`wi` siyrek ushi`rasatug`i`n` qubi`li`s. Ma`selen, azerbayjan tilinde ashi`q dawî'sli`lardi`n` sani` – 5, qi`si`q dawî'sli`lardi`n` sani` – 4 bolsa, xakas tilinde 4 ashi`q dawî'sli`, 5 qi`si`q dawî'sli` ayti`ladi. Bashqurt, tatar tillerinde – 2 ashi`q, 8 tu`rli jarti`lay qi`si`q, 1 toli`q qi`si`q dawî'sli`lar bar yekeni ayti`ladi. Qirg`iz tilinde 4 ashi`q, 4 qi`si`q dawî'sli`, wo`zbek tilinde ashi`q adwistin` sani` – 2, qi`si`q ja`ne jartilay qi`si`q dawî'sli`nin` sani` – 4, qazaq tilinde ashi`q dawî'sli`lar sani` – 2, jarti`lay ashi`q dawî'sli`lar sani` – 3, qi`si`q dawî'sli`lar sani` – 6 dawî'sli`lan ibarat. Al, shor tilinde nag`i`z ashi`q dawî'sli` -1, jartilay ashi`q dawî'sli`lar - 3, qi`si`q dawî'sli`lardi`n` sani` – 4.

Demek, tu`rkiy tiller arasi`nda ashi`q-qi`si`q dawî'sli`lardi`n` sani` birdey boli`p keletug`i`n` tiller az.

Sali`sti`ri`li`p ati`rg`an tillerdegi ashi`q ha`m qi`si`q dawî'sli`lardi` to`mendegi tablica arqali ko`rip shi`g`ami`z.

Tiller	Dawî'sli`lardi`n` si`pati` (terminleri mi`sali`nda)		
Qaraqalpaq tili	Ashi`q dawî'sli`lar		Qi`si`q dawî'sli`lar
	a, a`, o, o`		i, i, u, u`, e
Wo`zbek tili	Yuqori tor unlilar	O`rta keng unlilar	Quyi keng unlilar
	i, u	e, o`	a, o
Qazaq tili	Ашық дауыссыздар	Жартылай ашық дауыссыздар	Қысаң дауыссыздар
	а,ә	о, ө, е	ү, ұ, і, ы, и, у

Yerinlik ha`m yeziwlik dawî'sli`lar. Dawî'sli`lardin` yerinnin` qatisina qaray toparlai`ti`ri`li`wi` tu`rkiy tillerdin` barlig`ina birdey ta`n qubi`li`s. Soaly da, dawî'sli`lardi`n` yerinlik ha`m yeziwlik boli`p bo`liniw da`rejesi barli`q tu`rkiy tillerde birley yemes. Uli`wma tu`rkiy tillerine wortaqa bolatug`i`n` toparlasti`ri`w mi`na quramda boladi. Yeziwlikler - *a, a, i, i, e*: yerinlikler - *o, o, u, u`*. Barli`q tu`rkiy tillerge wortaqa dep esaplanatug`i`n` bul bo`liniw boyi`nsha ha`r bir yeziwlik dawî'sli`g`a bir yerinlik dawî'sli` sa`ykes keledi. Solay da, bir qatar tu`rkiy tillerde

bul bo'liniw ayi'ri'm ayi'rmashi'li'qlarg'a iye.

Tiller	Dawi'sli'lardi'n`si`pati` (terminleri mi`sali`nda)	
Qaraqalpaq tili	Yerinlik dawisli'lar	Yeziwlik dawisli'lar
	u, u', o, o'	a, a', i', i, e
Wo'zbek tili	Lablashgan unlilar	Lablashmagan unlilar
	u, o', o	i, e, a
Qazaq tili	Еріндік дауыстылар	Езулік дауыстылар
	o, o, y, y, y	a, a, y, i, e, и

Ayi'ri'm dawisli'lardi'n`imlasi`

1. Wo'zbek tili dawisli'lari`

Qaraqalpaq tilinin` dawisli'lar sistemasi'n wo'zbek tili menen salisti'rsaq, ayi'ri'm wo'zgeshelikler seziledi. Wolardi'n` yen` basli'si` wo'zbek tilinde singarmonozmnin` saqlanbawi`. Ol a'sirese dawisli' sesler qurami'nda ani'q ko'rinedi.

Wo'zbek tilinde dawisli' sesler az. Woni'n` u'sitine dawisli' «i» sesi joq, woni'n` worni'na «i» sesi qollani'ladi`. Mi`sali`, *qi'z-qiz, qatti'-qattiq* t.b.

Wo'zbek tilinde «o» dawisli'si` qaraqalpaq tilindegi «a», «a» dawisli'lari'ni'n` xi'zmetin atqaradi`. So'z buwi'ni'nda juwan-jin'ishke sesti tan'lamaydi`. Mi`sali`, *opa (qq. apa), ot (qq. at), ortiqcha (qq. arti'qsha)* t.b.

Wo'zbek tilindegi «o» bir neshe juwan ha'm jin'ishke seslerdin` xi'zmetin atqaradi`. Mi`sali`, *o'z (qq. wo'z), o'rta (qq. orta), o'g'il (qq. ul)* t.b.

«E» fonemasi` - bir buwi'nli` so'zlerde (*men, sen, besh*), ko'p buwi'nli` so'zlerdin` birinshi buwi'ni'nda (*bashik, etik, telpak*) ko'birek qollani'ladi`.

Tobe, tole, voqe, foye, telefon, televizor si'yaqli` wo'zlestirme so'zlerde qollani'dg'an «e» dawisli'si` etimologiyali'q jaqtan wo'zbekshe «e» nin` wo'zi yemes.

Wo'zbekshe «e» *ekin, eshik* so'zlerinin` basi'nda ashi'q buwi'nda kelgende qi'sqa, sonday-aq, *ertak, ellik* si'yaqli` so'zler basi'nda tuyi'q buwi'nda kelgende sozi'li'n`qi` ayti'ladi`.

Wo'zbek tili uyg'i'r tiline jaqi'n, degen menen uyg'i'r tilinen go're parsi`, ta'jik tillerinin` ta'siri wo'zbek tilinde ku'shli bolg'ani` seziledi. Bul yen` da'slep dawisli'lar sistemasi'nda ko'rinedi.

2. Qazaq tili dawisli'lari`

«Ə» - dawisli' sesi qazaq tilinde so'zdin` yekinshi buwi'ni'nda siryek ushi'rasadi`. Buni'n` sebebi qazaq tiline basqa shi'g'i's tillerinen kirgen so'zlerdin` az boli'wi`.

«Y» - dawisli'si` qaraqalpaq tilindegi «w» dawisli'si'ni'n` worni'na qollani'ladi`. Mi`sali`, *cy (qq. suw), may (qq. taw)* t.b.

«O» - dawisli'si` qazaq tilinin` wo'z so'zlerinin` tek bas buwi'ni'nda ushi'raydi`: hesh bir jag'dayda ol wo'z so'zlerdin` yekinshi buwi'ndari'nda ushi'raspaydi`. *Бота, қолдар* degende son'g'i` buwi'ndarda «o» estilmeydi ha'm jazi'lmaydi`.

«Ү» - dawisli'si` qaraqalpaq tilindegi «u» dawisli'si'ni'n` worni'na qollani'ladi`. Mi`sali`, *бұл (qq. bul), құлын (qq. quli'n), құлақ (qq. qulaq)* t.b.

«И» ha'm «I» dawisli'lari` qaraqalpaq tilindegi «i» sesinin` tan'basi`, Qazaq tilinde «i» birde jin'ishke boli'p ayti'ladi` (*тапух, Иса*), birde juwan ayti'ladi` (*бу, ку*). «И» dawisli'si` ko'birek si'rtan kirgen so'zlerde, al «i» wo'z so'zlerde qollani'ladi`.

2. Dawi'ssi'zlar sistemasi` (konsanatizm)

Ha'zirgi tu'rkiy tillerde barli'q tillerge wortaq boli'p keletug'i'n 23-25 dawis'si'z fonema bar. Dawi'ssi'zlardi'n` ha'zirgi tu'rkiy tillerde bunshama ko'p boli'wi` tillerdi'n` uzaq rawajlani'w basqi'shi'ni'n` na'tiyjesi. Tu'rkiy tillerinin` yeski jazba yesteligi Orxon-Enisey yesteliginde arnawli` grafikali'q tan'ba menen belgilengen dawis'si'z fonemalar sani` 20dan aspaydi. Wolar: *b, g, d, z, y, k, l, n, n', p, r, s, t, ch, sh* dawis'si'zlari` son'i'nda barli'q dauis'si'zdar kele beredi, *g, d, r, l, p* dauis'si'zlari` so'zdin` basi'nda qollani'lmaydi`, al *v, x, f, h, j, (dj), c* dauis'si'zlari` ushi'raspaydi`.

Demek, shama menen 3 yamasa 5 dawis'si'z fonemanin` qa'liplesiwi` - tillerdi'n` rawajlani'w basqi'shi'nda payda bolg'an. Jan'a fonemanin` payda boli'wi`, a'dette ishki wo'zgeristin` yamasa basqa tiller menen qarim-qatnasti'n` na'tiyjesi boli'wi` mu'mkin.

Dawi'ssi'z seslerdi'n jog'ari'da keltirilgen sani' ha'zirgi tu'rkiy tillerinin' barlig'inda derlik ushi'rasadi'. Yeger jeke tiller mi'sali'nda salistiratug'in bolsaq, daw'i'ssi'z sesler sani' birdey boli'p keletug'in tillerdi tu'rkiy tillerinin' ishinen ushi'rasti'ri'w qi'yi'n. Buni' to'mende keltirilgen daw'i'ssi'zlar mi'sali'nda ko'riwge boladi'.

Qaraqalpaq tilinde: b, v, g, g', d, j, z, y, k, q, l, m, n, n', p, r, s, t, w, f, x, h, c, sh, sh' – 25

Wo'zbek tilinde: b, v, g, d, j, j(dj), z, y, k, l, m, n, ng, p, r, s, t, f, x, ch, sh, q, g', h – 24

Qazaq tilinde: б, в, г, ф, д, ж, з, й, к, қ, л, м, н, н', п, р, с, т, у, ш, х, ц, ч – 25

Qi'rg'i'z tilinde: б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, н', п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ – 22

Tu'rkimen tilinde: b, v, g, d, j, dj, z, y, k, l, m, n, n', p, r, s, t, f, x, c, ch, sh – 22 (bul tilde g', q, h daw'i'ssi'zlari' joq)

Bulardan basqa uyg'ir tilinde 24, bashqu'rt tilinde 28, chuvash tilinde 24, tatarlardi'n' a'debiy tilinde 24 daw'i'ssi'z fonema qollani'ladi'. Sali'sti'ri'lg'an tilde daui'ssi'z seslerdin' qollani'li'wi'nda bir qansha wo'zgerisler seziledi. Ma'selen, og'uz tillerinde so'zdin' basi'nda d, g, g' daw'i'ssi'zlari' jiyi qollani'lsa, qi'pi'shaq tilinde wonday yemes: *g'i'zi'q (qi'zi'q), go'r (ko'r), go'k(ko'k)*. Qazaq, qaraqalpaq tillerinde so'z basi'nda «j» qoldani'lsa, basqa tilde «y» qoldani'ladi'. Qazaq, wo'zbek tillerini sali'sti'rsa: *jigit- yigit, joldas- yo'ldash*.

Bul ha'zirgi a'debiy tillerde qollani'li'p ju'rgen daw'i'ssi'z ha'ripler qaysi' tildin' bolsa da wo'zine ta'n wo'zgesheligi menen qatar uli'wma tu'rkiylik qa'siyetin saqlag'anli'g'i' seziledi.

1. Dawi'ssi'zlardi'n' wo'zbek tilinde toparlarg'a bo'liniwi

I. Jasali'w worni'na qaray.

1. Labial undoshlar – erinnin' qatnasi' esapqa ali'nadi'. Wolar yeki tu'rli boladi':

a) lab-lab undoshlari (bilabial)– p, b, m.

b) lab-tish undoshlari (labio-dental) – v, f.

2. Til undoshlari – 1) til oldi undoshlari:

a) til oldi dorsal undoshlar – s, z (til ushi' to'mengi tisler tu'bine tireledi)

b) til oldi – alveolyar undoshlar – t, d, l, n (til ushi' joqarg'i' tisler tu'bine tireledi)

v) til oldi- tanglay (kakuminal) undoshlar – sh, j, ch, j, r (til ushi' joqari' ko'terilip, biraz iyiledi, tosqi'nli'q tiste yemes, qatti' tan'laydi'n' aldi'nda paydaa boladi')

2) til o'rta undoshi (palatal' undosh) – y (tildin' ortan'g'i' bo'legi qatti' tan'layg'a qaray ko'teriledi, fokus shu

3) sayoz til orqa undoshlari – k, g, n (tildin' artqi' bo'legi jumsaq tan'layg'a tiyedi)

4) chuqur til orqa undoshlari – q, g', x (tildin' yen' artqi' bo'legi kishkene tilge tiyedi, wolar «uvulyar undoshlar» dep te ataladi'.

3. Bo'g'iz undoshi (faringal undoshi) – h (hawa ag'i'mi' ko'mekeyde tosqi'nli'qqa ushi'raydi'.

II. Jasali'w usi'li'na qaray.

1. Portlovchilar (qq. jabi'si'n'qi') – b, g, d, k, p, t, q;

2. Qorishiq portlovchilar (affrikatalar) - ch, j, c;

3. Sirg'aluvchilar (qq. juwi'si'n'qi') - v, j, z, y, l, s, f, x, sh, g', h;

4. Yumuq fokusli burun tovushlari – m, n, ng

5. Titroq undosh (qq. dirildewik) - r.

III. Sestin' qatnasi'na qaray. Bunda sestin' daw'i's payda yetiwi yamasa etpewi esapqa ali'nadi'. Bul belgisine qaray wolar to'mendegishe bo'linedi:

1. Jarangsiz (qq. u'nsiz) - k, p, s, t, f, x, ch, sh, q, h;

2. Jarangli (qq. u'nli) - b, v, g, d, j, j(dj), z, y, l, m, n, ng, r, g'.

IV. Dawi's ha'm shawqi'mni'n' qatnasi'na qaray.

a) burun sonantlari - m, n, ng;

b) og'iz sonantlari - r, l, y

2. Dawi'ssi'zlardi'n' qazaq tilinde toparlarg'a bo'liniwi

Qazaq tilinde bar ori's tilinde joq daw'i'ssi'zlar: *э, к, Һ, у* – 5.

Qazaq tiline ori's tilinen wo'zlesken daw'i'ssi'zlar: *ө, х, ы, ۋ, ю* – 5.

Qazaq tilinde daw'i'ssi'z sesler (fonemalar) akustika-artikulyatsiyali'q wo'zgesheliklerine qaray u'sh toparg'a bo'lip u'yreniledi.

1. Jasali'w worni'na qaray.

1) erin (labial) fonemalar:

a) Erindik: *n, b, m, y*;

b) erin ha'm tislik; *ph, e*

2) Til (lingval') fonemalari: *m, d, c, z, u, j, u, z, e, k, q, x, h, l, p, u*

a) til aldi: *m, d, c, z, u, u, u, u, p, j, c*

b) til ortasi: *u*

v) til arti: *z, e, k, q, h, x, x*

3) ko'mey (faringal') fonemasi: *h*

2. Dawi'sti'n` qatnasi'na qaray.

a) u'ndiler (qq. sonor): *l, m, n, h, p, u, y*

a) uyan'dar (qq. u'nli): *b, e, z, e, d, j, c, z*

b) qatan'dar (qq. u'nsiz): *n, ph, k, q, m, u, c, x, x, u, u*

3. Jasali'w usi'li'na qaray.

a) shug'i'l (eksploziv, qq. jabi'si'n`qi'): *n, b, m, d, k, z, q, e, u, u, m, h, h*

b) i'zi'n` (frikativ, qq. juwi'si'n`ki'): *ph, e, c, u, j, c, z, x, e, x, l, u, y*

v) diril dawi'ssi'z (qq. dirildewik): *p*

2-lekciya.

Morfolgiya. Tu'rkiy tillerde atliq.

Jobasi`:

1. Kirisiw. Morfolgiya haqqi'nda uli'wma tu'sinik

2. Tu'rkiy tillerde atli'q.

3. Tu'rkiy tillerdegi atli'qti'n` ma'nisi, tiykarg'i` morfologiyali'q belgileri

1. Morfolgiya haqqi'nda uli'wma tu'sinik

Morfologiya tildegi so'zlerdi'n` formalarin, wo'zgeriw usillarin, grammatikali'q ma'nilerin ha'm leksika-grammatikali'q klasslarin (so'z shaqaplarin) izertleydi. Tildegi so'zler wo'zlerinin` grammatikali'q ma'nisine ha'm formalari'na qaray belgili toparlarga - so'z shaqaplarina bo'linedi.¹

Morfologiyani'n` tiykarg'i obekti so'z shaqaplar, wolardi'n` formalari, yag'ni'y so'zlerdi'n` wo'zgeriwi boli'p esaplanadi.

«So'z shaqaplar» degen tu'sinik yeski grek ha'm Rim grammatikalari'nan baslanip, keyin ala hind ha'm arab tillerinin` grammatikalari'na da o'tken, al XVI`T`T` a'sirden baslap rus tili grammatikalarindag'i basli ma'selelerdi'n` biri retinde wori'n ala baslag'an. Sol da'wirden baslap rus til biliminde so'z shaqaplar ken'nen ha'r ta'repleme izertlenile basladi. Ha'zirgi waqi'tta wolardi'n` klassifikaciya'li'q principi, qurami ha'm worni` bir qansha ani'qlandi`.

So'zlerdi so'z shaqaplarina aji'ratqanda tiykarg'i` 3 kriteriy basshi'li'qqa ali'nadi`:

1) so'zdi'n` uli'wma grammatikali'q ma'nisi;

2) woni'n` morfologiyali'q belgileri (grammatikali'q kategoriyalari ha'm so'z wo'zgeriw sistemalari);

3) tiykarg'i sintaksislik xi'zmeti.

So'z shaqaplarini'n` leksika-grammatikali'q jasali'w jollari'n` sali'sti'ri'p qarasaq, ko'plegen uqsasli'qlar menen bir qatar ayi'rmashi'li'qlar da bar. Soni'n` biri usi` so'z shaqaplarini'n` bo'liwi ma'sele. Ma'selen, qaraqalpaq ha'm wo'zbek tillerinde –12, qazaq tilinde – 9, tu'rkmén tilinde – 10, qirg'iz tilinde –11, uyg'i'r tilinde –12, al basqa tu'rki tillerinde bulardan az da, ko'p te boli'p keledi.

Ko'pshilik tu'rkiy tillerinde barli'q so'z shaqaplarini'n` negizine so'zlerdin` semantikali'q ha'm morfologiyali'q belgilerin basshi'li'qqa aladi`.

Wo'zbek tilinde to'mendegidey so'z shaqaplar bar:

1. Ot

2. Sifat

¹ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндегі сөз шақалары. // Вопросы каракалпакского языкознания. Нукус, 1983, 209-229-бетлер; Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасальў ҳәм морфология. Нөкис, 1994, 101-108-бетлер.

3. Son
4. Olmosh
5. Fe'l
6. Ravish
7. Yordamchi so'zlar. Ko'makchilar
8. Yuklamalar
9. Bog'lovchilar
10. Modal so'zlar
11. Undov so'zlar
12. Taqlid so'zlar

Qazaq tilinde to'mendegidey so'z shaqaplari bar:

1. *Zam esim*
2. *Сын esim*
3. *Сан esim*
4. *Есімдік*
5. *Емістік*
6. *Үстеу*
7. *Еліктеу сөз*
8. *Көмекші (шылау) сөз (жалғаулықтар, сентеуліктер, демеуліктер)*
9. *Одағай (qq. tan'laq).*

Qirg'i'z tilinde so'z shaqaplari leksikali'q ha'm grammatikali'q belgilerine qarap, u'lken eki toparg'a bo'linedi. Ma'ni bildiriwshi so'zler, ko'mekshi (кызматчы сөзләр). Ma'ni bildiriwshi so'zler zatlardi', wolardi'n' si'n-si'pati'n, qi'ymi'l-ha'reketin ha'm basqa ta'repilerin bildiriw menen qatar ga'p ag'zasi' xi'zmetin de atqaradi' dep ko'rsetedi.

Ko'mekshi so'zler leksikali'q ma'nige iye bolmaydi', ga'p ag'zasi' xi'zmetin atqarmaydi', tek negizgi so'zlerdin' arasi'ndag'i' baylani'sti' bildiriw ushi'n xi'zmet atqaradi'.

So'z shaqaplari'ni'n' ishinde yen' ko'pshiligi de, negizgisi de atawi'sh so'zler boli'p esaplanadi'.

2. Tu'rkiy tillerde atli'q

Qaraqalpaq tilinde *atli'q*, wo'zbek tilinde — *ot*, qazaq tilinde *zam esim*, qi'rg'i'z tilinde *zam amoоч*, uyg'i'r tilinde *ucum*, tu'rkmén tilinde — *at* boli'p ataladi'.

Basqa da tu'rkiy tiller si'yaqli' sali'sti'ri'lg'an tillerde atli'qlar zatli'q tu'sinikkke iye bolg'an, wo'z aldi'na ma'nili so'zder boli'p esaplanadi'. Wolar zatti', ta'biyat qubi'li'slari'n, waqi'lardi' t.b. ataydi'.

Atli'qlar basqa so'zler menen grammatikali'q baylani'sqa tu'siw ushi'n ko'plik, seplik ha'm tarti'm jalg'awlari'n qosi'p aladi'. Bulardan basqa so'z jasawshi', forma jasawshi' qosi'mtalar da atli'qqa jalg'anadi'.

3. Tu'rkiy tillerdegi atli'qti'n' ma'nisi, tiykarg'i' morfologiyali'q belgileri

3.1. Ko'plik jalg'awi'

Tiller	Qosi'mtalari'
Wo'zbekshe	-lar
Qazaqsha	-лар, -лер, -тар, -тер, -дар, -дер
Qi'rg'i'zsha	-лар, -лер, -лор, -лөр, -тар, -тер, -тор, -төр, -дар, -дер, -дор, -дөр
Uyg'i'rsha	-лар, ләр
Tu'rkmenshe	-lar, -ler

3.2. Seplik jalg'awi'

Atli'qlar basqa so'zler menen qari'm-qati'nasqa tu'siw ushi'n seplik jalg'awlari'n qosi'p aladi'. Seplik jalg'awlari' wo'zbek tilinde — *kelish*, qazaq tilinde — *септік жалғаулары*, qi'rg'i'z

tilinde — жөндөмө, uyg`i`r tilinde — келишик, tu`rikmen tilinde — du`shim boli`p ataladi`.

Sali`sti`ri`p ati`rg`an tillerдин` ko`pshiliginde seplik jalg`awları`n` sani` — 6, al qazaq tilinde — 7. Ol — көмектес сенімі. Bul sepliktin` xi`zmeti qazaq tilindegi *men* (menen), *ben* (benen), *pen* (penen) jalg`awı`ni`n` basqa tillerde barlıg`i` seziledi. Olay bolsa bul seplik basqa tillerde de wo`zinin` worni`n` tabıwi` mu`mkin.

1) Wo`zbek tilidagi otlarning kelishik kategoriyasi

№	Seplik	Qosi`mtasi`	Sorawları`
1	Bosh	-	kim? nima?
2	Qaratqich	-ning	kimning? nimaning?
3	Tushum	-ni	kimni? nimani?
4	Yo`nalish	-ga, -ka	kimga? nimaga?
5	O`rin-payt	-da	kimda? nimada?
6	Chiqish	-dan	kimdan? nimadan? qaerdan?

2) Қазақ тіліндегі септік жалғаулары:

№	Септік	Қосымшасы	Сурақтары
1	Атау		Кім? не?
2	Ілік	-ның/-нің, -дың/-дің, -тың/-тің	кімнің? ненің?
3	Барыс	-ға/-ге, -қа/-ке	кімге? неге? қайда? қай жерге?
4	Табыс	-ны/-ні, -ды/-ді, -ты/-ті	кімді? нені? не?
5	Жатыс	-да/-де, -та/-те	кімде? неде? қайда? қашан?
6	Шығыс	-дан/-ден, -тан/-тен, -нан/-нен	кімнен? неден? қайдан? қашаннан?
7	Көмектес	-мен (-менен), -бен (-бенен), -пен (-пенен)	кім-мен? немен? қалай?)

Mine biz sali`sti`ri`p ati`rg`an tillerdegi seplik jalg`awları`n` ko`zden o`tkerdik. Yeger de u`nleslik ni`zami` menen geybir fonetikalı`q wo`zgerislerdi esapqa almasaq, bir-birine ulı`wma uqsaslı`qlar bar.

Soni`n` menen birge, seplik jalg`awları`n` sali`sti`ri`p qarasaq, ha`r bir tildin` az ba, ko`p pe ayi`rmashi`li`g`i` da bar yekeni ko`rinedi.

Atli`qti`n` sepleniw u`lgilerin sali`sti`ri`p qarasaq, to`mendegilerdi ko`riwge boladi` boladi`:

1. Qaraqalpaq, qazaq tilleri singarmonizm ni`zami`n` saqdap, atli`qti`n` son`g`i` sesi qanday (ma`selen, dawı`slı`, u`nli, u`nsiz, sonor) boli`wi`na baylani`slı` jalg`awlar da sa`ykes jalg`anadi`.

2. Wo`zbek tilinde singarmonizm ni`zami` saqlanbag`an, sonli`qtan seplik jalg`awları`n` atli`qqa tikkeley jalg`ana beredi.

3. Qi`rg`i`z tilinde so`zdin` tu`biri ko`birek qos dawı`slı`g`a tamamlansa, sozi`li`p ayti`ladi` da, seplik jalg`awı`nda da dauı`slı`lar u`nlesligi saqlanadi`.

Atli`qti`n` sepleniw u`lgisi:

Qaraqalpaq tilinde	Wo`zbek tilinde	Qazaq tilinde	Qi`rg`i`z tilinde	Uyg`i`r tilinde	Tu`rkmen tilinde
at	ot	am	am	am	at
at-tin`	ot-ning	am-тың	am-тын	am-нин	at-iq
at-qa	ot-ga	am-қа	am-ка	am-қа	at-a
at-ti	ot-ni	am-ты	am-ты	am-ни	at-i
at-ta	ot-da	am-та	am-та	am-та	at-da
at-tan	ot-dan	am-тан	am-тан	am-тин	at-dan
at-penen	-	am-пен	-	-	-
suw	suv	cy	cyu	cy	suv
suw-din`	suv-ning	cy-дың	cyu-нун	cy-ниң	suv-un`

<i>suw-g`a</i>	<i>suv-ga</i>	<i>су-га</i>	<i>суу-га</i>	<i>су-га</i>	<i>suv-a</i>
<i>suw-di</i>	<i>suv-ni</i>	<i>су-ды</i>	<i>суу-ну</i>	<i>су-ни</i>	<i>suv-i</i>
<i>suw-da</i>	<i>suv-da</i>	<i>су-да</i>	<i>суу-да</i>	<i>су-да</i>	<i>suv-da</i>
<i>suw-dan</i>	<i>suv-dan</i>	<i>су-дан</i>	<i>суу-дан</i>	<i>су-дин</i>	<i>suv-dan</i>
-	-	<i>су-мен</i>	-	-	-

4. Tu`rkmen tilinde bari`s sepligi *-a, -e* tu`rinde qollani`ladi`: *bazara, sha`xere* (*Marat kolxoza gitdi. Ejesi Ta`zegu`le keynek aldi`*. Qaraqalpaq tili menen sali`sti`rsaq: *bazara — bazarg`a, sha`xere — sha`ha`rge, kolxoza, — kolxozg`a, Ta`zegu`le — Tazagu`lge*).

3.2. Tarti`m jalg`awi`

Tarti`m jalg`awi` wo`zbek tilinde – *egalik*, qazaq tilinde – *тәуелдік жалғауы*, qi`rg`i`z tilinde – *таандық*, uyg`i`r tilinde – *егилік*, tu`rkimen tilinde – *yo`n`keme* kategoriyasi` boli`p ataladi`.

Bul sali`sti`ri`lg`an tillerdi`n` barli`g`i`nda da atli`qti`n` tarti`m kategoriyasi` xi`zmeti ha`m jasali`w usi`llari` bir-birine jaqi`n, ba`rinde de belgili bir zatti`n` kimgе tiyisli yekenin bildiredi.

Tu`rkiy tillerinde atli`qti`n` tarti`m kategoriyasi` u`sh tu`rli forma arqali` beriledi:

1. Morfologiyali`q usi`l – tarti`mdi` bildiretug`i`n qosi`mta arqali`;
2. Sintaksislik usi`l – I`yelik sepliginde turg`an, almasi`q arqali`;
3. Morfologiya ha`m sintaksislik usi`llardi`n` birigiwi arqali`.

Tarti`m kategoriyasi`ni`n` jalg`awları`

Tiller	I bet	II bet	III bet
Wo`zbek tili	-m, -im	-ng, -ing	-si, -i
Qazaq tili	-м, -ым, -ім	ң, -ңыз, -іңіз, -ың, -ің, -ыңыз, -іңіз	-сы, -сі, -ы, -і
Qi`rg`i`z tili	-м, -ым, -им	-ң, -ңыз, -иңиз	-сы, -си, -ы, -и
Uyg`i`r tili	-м, -им, -ум, -үм	-ң, -иң, -уң, -үң, -ңиз, -иңиз	-си, -и
Tu`rkmen tili	-m, -i`m, -im	n`, -i`n`, -in`, -un`, -u`n`	-si`, -si, -i`, -i

3-lekciya.

Tu`rkiy tillernde kelbetlik.

Jobasi`:

1. Tu`rkiy tillerde kelbetliklerdin` ma`nisine qaray tu`rleri
2. Kelbetliktin` da`rejeleri, wazıypaları

1. Tu`rkiy tillerde kelbetlik. Kelbetliklerdin` da`rejeleri

Qaraqalpaq tilinde – *kelbetlik*, wo`zbek tilinde – *sifat*, qazaq tilinde – *сын esim*, qi`rg`i`z tilinde – *сын атооч*, uyg`i`r tilinde – *synam*, tu`rkmen tilinde – *si`pat* dep ataladi`.

Kelbetliktin` atqaratug`i`n xi`zmeti, ma`nisi sali`sti`ri`lg`an tu`rkiy tillerinin` barli`g`i`nda uqsas si`patqa iye boli`p keledi. Ha`zirgi tu`rkiy tillerde kelbetlikler negizinen yeski qurami`n – leksika ha`m grammatikali`q quri`li`si`n saqlag`an.

Tu`rkiy tillerinin` barli`g`i`nda kelbetlik zatti`n` ha`r qi`yli` si`patlari`n, tu`r-tu`sin, ko`lemin, qa`siyetin t.b. belgilerin bildiredi. Bunday wo`zgesheligi woni`n` sali`sti`ri`lg`an tillerde leksika-grammatikali`q jaqtan uqsas yekenin ko`rsetedi.

Bir predmettegi belgini basqa predmettegi usi`ndaı belgige salı`sti`ri`p ko`rseti`y` xadiysesi kelbetlikti`n` da`rejeleri dep ataladı`.

Tu`rkiy tillerinde kelbetlikler ha`m woni`n` da`reje kateroriyasi` izertlenip, belgili bir juwmaqlag`a kelgenligi seziledi. Sali`sti`ri`lg`an tillerde kelbetlik ha`m woni`n` da`reje kategoriyaları` bir-birine uqsas boli`wi`na qaramastan, wolardi` toparlarg`a bo`liw (da`reje kategoriyasi`n) ma`selesende birgelki pikirler joq.

Ma`selen, wo`zbek tilinde kelbetliktin` u`sh da`reje kategoriyasi` bar.

1. Oddiy daraja (ққ. жай дәреже) – hesh qanday qosi`mtalar bolmaydi`. Mi`sali`, *katta hovli, chaqqon qiz, yashil durracha, qirmizi olma*.

2. Qiyosiy darajada (qq. sali`sti`rma) - bir predmetti`n` belgisi basqa predmetke sali`sti`ri`ladi`. **–roq** qosi`mtasi` ja`rdeminde jasaladi`. Mi`sali`:

Belginin` artıqlıgı: Alining kitobi Valining kitobidan *qizilroq*.

Belginin` kemligi: Bu xona avvalgisidan ham *kichikroq*.

3. Oritirma daraja (qq. arttı`rı`w) - *eng, juda, g`oyat, g`oyatda, bag`oyat, o`ta, benihoyat, nihoyat, nihoyatda* so`zlerinin` ja`rdeminde jasaladı`.

Qazaq tilinde kelbetliktin` mi`naday to`rt tu`rli da`reje kategoriyası` bar:

1. Жай шырай – zatti`n` beligisin, tu`r-tu`sin sapası`n, ko`lemin, salmag`ı`n, tag`ı`n basqa si`n-si`patlari`n bildiredi. Wolar tu`bir kelbetlikler arqalı` an`latı`ladi`. Mi`sali`: *biik tau, u`lken u`y, jaqsi` qag`az* t.b.

2. Салыстырмалы шырай – zatti`n` si`n-si`pati`n yekinshi zat penen salı`sti`rı`p, sol salı`sti`ratug`ı`n bilgilerdin` bir-birinen ya kem, ya artı`q yekenin bildiredi. Ol to`mendegi qosi`mtalar arqalı` an`latı`ladi`:

1) *-рақ, -рек, -ырақ, -ірек*. Mi`sali`: *Көкше көктен гөрі көгірек тау екен*.

2) *-лау, -леу, -дау, -деу*. Bul ekeui o`nimli qollanı`latug`ı`n qosi`mtalar. Mi`sali`: *Сол ауылда таныстау бір шал бар еді*.

3) *-қыл, -ғыл, -қылт, -ғылт- шыл, -шил, аң*. Bular o`nimsiz qosi`mtalar. Mi`sali`: *Жігімнің сұрғылт тартқан жүдеу жүзі енді көкііл тартқан сияқты*.

3. Күшейтпелі шырай – zatti`n` beligisin, qa`siyetin ku`sheytip ko`rsetedi. Bul da`reje tu`bir kelbetliktin` birinshi buwi`nlari`ni`n` qabatlası`wi` arqalı` jasaladı`. Mi`sasi`: *Үй іші жап-жарық, ауыз үй тап-таза айнадай*.

4. Асырмалы шырай – zatti`n` si`ni`n, sapası`n ju`da` asi`rı`p yamasa di`m pa`seytip ko`rsetedi. Tu`bir kelbetliktin` aldi`na *аса, өте, тым, минті, шымқай, нағыз, ең, ал, орасан, керемет* si`yaqlı` ku`sheytkiw ra`wishlerinin` dizbeklesip keliwi arqalı` jasaladı`. Mi`sali`: *Абай – нағыз үлкен ақын*.

Al qı`rg`ı`z tilinde *салыстырмалы* ha`m *жаңа кучотма* daraja dep ekige bo`ledi. Uyg`ı`r tilinde de qazaq tili si`yaqlı` to`rt da`reje bar. 1) *аддий даража*, 2) *семиртуриш даража*, 3) *ашурма даража*, 4) *камситиш даража* boli`p bo`linedi. Tu`rkmen tilinde *kemlik derejesi* ha`m *arti`kli`q derejesi* boli`p ekige bo`linedi.

Uyg`ı`r tilinde de jay da`rejenin` arnawlı` qosi`mtalari` joq. Ol qaraqalpaq tilindegi si`yaqlı` tu`bir formalı` kelbetlikler arqalı` an`latı`ladi`. Usi` jerde qı`rg`ı`z ha`m tu`rkmen tillerinde jay da`rejenin` joq yekenin ayti`p wo`tiw gerek.

Tag`ı` bir ken`inen qollanı`latug`ı`n ha`m si`li`sti`rı`lg`an tu`rkiy tillerde bar bolg`an da`reje – salı`sti`rmalı` da`reje boli`p tai`bladi`. Bul da`rejenin` wo`zbek, qazaq tillerindegi arnawlı` qosi`mtalari`n ko`rip o`ttik. Al qı`rg`ı`z tilinde *-раак, -рәк, -ираак, -ирәк*, uyg`ı`r tilinde *-рақ, -рәк, -ирак, -ирәк* (*яхиширақ, толугиширақ*) qosi`mtalari` arqalı` jasaladı`. Tu`rkmen tilinde bul da`reje joq.

Tu`rkiy tillerde zatti`n` beligisin ku`sheyip, arttı`rı`p ko`rsetiw ushi`n kelbetliktin` buwi`nlari` (kelbetliktin` birinshi buwi`nlardi`n`) qaytalani`p keledi. Bul buwi`nlar jeke turi`p ma`ni bildirmese de kelbetliktin` aldi`nda kelip, woni`n` ma`nisin ku`sheytip ko`rsetedi. Mi`sallar:

Wo`zbek tilinde: *орпоқ, қор-қора, қип-қизил, ям-yashil, ko`m-ko`k* t.b.

Qazaq tilinde: *анпақ, қап-қара, қып-қызыл, жап-жасыл, көк-көңбек* t.b.

Qı`rg`ı`z tilinde: *анпақ, капкара, кыпкызыл, жапжасыл, көпкөк* t.b.

Uyg`ı`r tilinde: *анпақ, қап-қара, қип-қизил, яп-йешил, көп-көк* t.b.

Tu`rkmen tilinde: *ap-ak, gap-gara, gi`p-gi`zi`l, go`m-go`g* t.b.

Bul da`reje (arttı`rı`w) jasalı`w jag`ı`nan salı`sti`rı`lg`an tillerde bir-birine og`ada jaqi`n keledi.

3-lekciya. Tu`rkiy tillernde sanliq, almasiq, feyil.

Jobasi`:

1. Tu`rkiy tillerindegi sanliqlardin` tu`rleri ha`m waziypalari
2. Tu`rkiy tillerdegi almasiqtin` tu`rleri, xizmetleri
3. Tu`rkiy tillerdegi feyil, feyillerdin` tiykarg`i grammatikalıq kategoriyaları, da`rejeleri;

1. Tu`rkiy tillerindegi sanliqlardin` tu`rleri ha`m waziypalari

Qaraqalpaq tilinde *sanli`q*, wo`zbek tilinde *son*, qazaq tilinde *сан есім*, qirg`iz tilinde *сан атооч*, uyg`i`r tilinde *сан*, tu`rkmen tilinde *san* dep ataladi`. Sanli`q Orxon-Enisey jazba yesteliginde de *san* dep qollani`lg`an.

Sanli`q – barli`q tu`rkiy tillerde zatti`n` yamasa qubilistin` belgili bir mug`dari`n, sani`n, shamasin, qatar ta`rtibin bildiretug`in so`z shaqabi. Tu`rkiy tillerde sanli`qlar turaqli so`zler boli`p esaplanadi, wolar hesh waqi`tta da basqa so`z shaqaplari`nan jasalmaydi. Sanli`q wo`zinin` arnawli forma jasawshi affikslerine iye. Bul affiksler arqali sanaq sanli`qlardan sanli`qtin` basqa ma`nilik tu`rleri jasaladi.

Ko`plegen tu`rkiy tu`rkiy tillerinin` grammatikalari`nda sanli`qlar lksika-grammatikalıq principlerine qaray tu`rlishe bo`linedi. Qaraqalpaq, qazaq ha`m qirg`iz tillerinde sanli`qlar – 6, wo`zbek tilinde – 7, uyg`i`r tilinde – 5, tu`rkmen tilinde – 2 bo`linedi.

Sanli`qlardi`n` sanaq ha`m qatarli`q sanlari` barli`q tu`rkiy tillerinde atqaratug`i`n xi`zmeti ha`m jasali`w usi`llari` birdey. Al basqa tu`rleri birewinde atalsa, yekinishinde atalmaydi`. Soni`n` menen birge jasali`w usi`llari` da ha`r tilde ha`r qirg`iz tilinde.

**1. Sanaq sanli`qlar** - wo`zbek tilinde – *sanoq son*, qazaq tilinde – *есентік сан есімдер*, qirg`iz tilinde – *есентік сан атоочтар*, uyg`i`r tilinde – *санақ сан*, tu`rkmen tilinde – *muxdar sanlar* dep ataladi`.

Atalg`an tillerdin` barli`g`i`nda sanaq sanli`qlar zatti`n` sani`n mug`dari`n ani`q ko`rsetedi. Wolar basqa da sanli`qlardi`n` jasali`wi`na tiykar xi`zmetin atqaradi`. Bul tilerde sanaq sanli`qlar dara ha`m qospa sanli`qlar boli`p bo`linedi. Wolardi`n` tag`i` bir wo`zgesheligi sanaq sanli`qlar basqa so`z shaqaplari`nan jasalmaydi`.

2. Qatarli`q sanli`qlar - wo`zbek tilinde – *tartib sonlar*, qazaq tilinde – *реттік сан есімдер*, qirg`iz tilinde – *уреттік сан атоочтар*, uyg`i`r tilinde – *дәрижа сан*, tu`rkmen tilinde – *tertıp sanlari`* dep ataladi`.

Atalg`an tillerde qatarli`q sanli`qlar zatti`n` (yamasa qubi`li`sti`n`) qatar ta`rtibin, izbe-izligin bildiredi. Ol usi` tillerde de qaraqalpaq tilindegi arnawli` qosi`mtalardi`n` qosi`li`wi` arqali` jasaladi`. Ma`selen, wo`zbek, uyg`i`r tillerinde *-inchi*, *-nchi*, qazaq tilinde *-ынши*, *-інші*, qirg`iz tilinde *-ынчы*, *-инчи*, tu`rkmen tilinde *-i`nji*, *-inji*, *-unji`*, *-u`nji*, *-nji`*, *-nji* qosi`mtalari` ja`rdeminde jasaladi`.

**3. Jaynaqlaw sanli`g`i`** - wo`zbek tilinde – *jamlovchi son*, qazaq tilinde – *жинақтық сан есімдер*, qirg`iz tilinde – *жандама сан атооч* dep ataladi`. Demek, sanli`qtin` bul tu`ri uyg`i`r ha`m tu`rkmen tillerinde ushi`raspaydi`.

Wolar da sanaq sanli`qlarg`a arnawli` qosi`mtalardi`n` qosi`li`wi` arqali` jasaladi`. Ma`selen, wo`zbek tilinde *-ov*, *-ala*, *-ovlon* (*ikkov*, *bashala*, *yettovlon*), qazaq tilinde *-ay*, *-ey*, qirg`iz tilinde *-oo*, *өө* qosi`mtalari`.

Sali`sti`ri`lg`an tillerde ji`ynaqlaw sanli`g`i`ni`n` ko`rsetilgen qosi`mtalari` birden jetige shekemgi sanlarga` jalg`ani`p, bir na`rsenin` sani`n ji`ynaqlap ko`rsetedi.

**4. Toplaw sanli`g`i`** - wo`zbek tilinde – *taqsim son*, qazaq tilinde – *топтық сан есімдер*, qirg`iz tilinde – *топ сан атооч*, uyg`i`r tilinde – *омақ сан* dep ataladi`. Demek, sanli`qtin` bul tu`ri tu`rkmen tilinde joq.

Qaraqalpaq tilinde sanaq sang`a *-lap*, *-lep*, wo`zbek tilinde *-tadan* qosi`mtasi`ni`n` ha`m dana sanni`n` qaytalani`wi`nan, al basqa tillerde (qazaq, qirg`iz ha`m uyg`i`r) sanaq sang`a shi`g`i`s sepliginin` qosi`mtasi`ni`n` qosi`li`wi` arqali` jasaladi` ha`m zatti`n` sani`, mug`dari` toplan ko`rsetiledi.

5. Shamali`q sanli`g`i` - wo`zbek tilinde – *chama son*, qazaq tilinde – *болжалдық сан есімдер*, qi`rg`i`z tilinde – *чамалама сан*, uyg`i`r tilinde – *молжа сан* dep ataladi`. Demek, sanli`qti`n` bul tu`ri de tu`rkmen tilinde joq.

Wo`zbek tilinde sanaq sang`a –*tacha, lab, -larcha*, qazaq tilinde –*ep* qosi`mtasi` bir swo`zine jalg`ani`p *буепер* boli`p jasaladi`. Sonday-aq, qaraqalpaq ha`m qazaq tillerinde shamali`q sanli`qlarg`a –*day, -dey, -tay, -tey*, qi`rg`i`z tilinde –*дай, -май* qosi`mtalari`ni`n` qosi`li`w menen jasaladi`. Bunnan basqa qaraqalpaq, wo`zbek, qazaq ha`m qi`rg`i`z tillerinde yeki sanaq sannin` ta`kirlarlani`p keliwinen de shamali`q sanli`qlar payda boladi`. Mi`sali`, *yeki u`sh* (qq.), *uch-twrt* (wo`zb.), *алты-жети* (qaz.). Uyg`i`r tilinde de shamali`q sanli`qlar usi` u`lgide jasaladi`.

Atalg`an tillerdin` barli`g`i`nda shamali`q sanli`q shamali`q ma`ni bildiretug`i`n *shamasi`, jaqi`n* (qq.), *chamasi, taxminan* (wo`zb.), *шақты, шақты, жақын* (qaz.) si`yaqli` so`zlerdin` dizbeklesip keliwinen de jasali`wi` ko`rinedi.

6. Bo`lshek sanli`qlar - wo`zbek tilinde – *kasr son*, qazaq tilinde – *бөлшектік сан есімдер*, qi`rg`i`z tilinde – *бөлчөк сан*, uyg`i`r tilinde – *үлүш (кәсир) сан* dep ataladi`. Demek, sanli`qti`n` bul tu`ri de tu`rkmen tilinde ushi`raspaydi`.

Tu`rkiy tillerinde bo`lshek sanli`qlar zatti`n` pu`tinnen bo`legin, bo`lshegin bildiriw ushi`n qollani`ladi`. Wolar quri`li`si` jag`i`nan qospa boli`p keledi. Birinshi komponenti shi`g`i`s sepliginde, yekini komponenti ataw sepliginde (*alti`dan bir, onnan besi* t.b.), al geyde birinshi komponenti iyelik sepliginde, yekini komponenti tarti`m jalg`i`wi`n qabi`llaydi` (*u`shtin` biri, bestin` yekisi* t.b.).

Sonday-aq, sali`sti`ri`lg`an tillerde zatti`n` bo`legin bildiriw ushi`n *yari`m, jarti`, sherek, u`les* (qq.), *chorak* (wo`zb.), *жарым, жарты бөлек, ишрек, үлес* (qaz.) so`zleri de qosaayti`ladi`.

Wo`zbek tilinde sanli`qti`n` ja`ne bir tu`ri **donalar sonlar** боли`п, ол санақ санға –*ta* qosi`mtasi`ni`n` qosi`li`yi` arqali` jasaladi`. Mi`sali`, *sakkizta, to`qqizta, o`nta, mingta*.

2. Tu`rkiy tillerdegi almasiqtun` tu`rleri, xizmetleri

Qaraqalpaqsha almasi`q wo`zbek tilinde – *olmosh*, qazaq tilinde – *есімдік*, qi`rg`i`z tilinde – *ama-mooc*, uyg`i`r tilinde – *алмаиш*, tu`rkmen tilinde – *chali`shmalar* boli`p ataladi`.

Sali`sti`ri`lg`an tillerde almasi`qlar atli`q, kelbetlik, sanli`qlardi`n` worni`na almasi`p qollani`li`p, abstraktli`q, uli`wmali`qti` bildiredi. Almasi`qlardi`n` ani`q qaysi` so`zdin` worni`na jumsali`p ati`rg`ani` kontekst arqali`, aldin`g`i` ayti`lg`an so`z arqali` g`ana ani`qlanadi`. Almasi`qlar barli`q tu`rkiy tillerinde atli`q so`zlerdin` worni`n basi`p, ma`nisi ha`m atqaratug`i`n xi`zmeti bir-birine uqsas keledi. Almasi`qlar yeski tu`rkiy tillerinde de jiyi qollani`lg`ani`n ko`remiz, wolardi` ha`zirgi tiller menen sali`sti`rsa, uqsasli`g`i` ani`q ko`rinedi. Orxon-Enisey jazba yesteligindegi almasi`qlardi` ha`zirgi tiller menen sali`sti`ri`p ko`reyik.

Orxon-Enisey	Qq.	Wo`zb.	Qaz.	Qi`rg`.	Uyg`.	Tu`rk.
<i>men, ben</i>	<i>men</i>	<i>men</i>	<i>мен</i>	<i>мен</i>	<i>мен</i>	<i>men</i>
<i>sen, sin</i>	<i>sen</i>	<i>sen</i>	<i>сен</i>	<i>сен</i>	<i>сэн</i>	<i>sen</i>
<i>ol</i>	<i>ol</i>	<i>u</i>	<i>ол</i>	<i>ал</i>	<i>у</i>	<i>ol</i>
<i>biz</i>	<i>biz</i>	<i>biz</i>	<i>біз</i>	<i>биз</i>	<i>биз</i>	<i>biz</i>
<i>siz</i>	<i>siz</i>	<i>siz</i>	<i>сіз</i>	<i>сиз</i>	<i>сиз</i>	<i>siz</i>
<i>bu, bol</i>	<i>bul</i>	<i>bu</i>	<i>бул</i>	<i>бул</i>	<i>бу</i>	<i>bu</i>
<i>o`z</i>	<i>wo`z</i>	<i>o`z</i>	<i>өз</i>	<i>өз</i>	<i>өз</i>	<i>o`z</i>
<i>man`a, baqa</i>	<i>mag`an</i>	<i>menga</i>	<i>маған</i>	<i>мага</i>	<i>маңа</i>	<i>man`a</i>
<i>san`a</i>	<i>sag`an</i>	<i>senga</i>	<i>саған</i>	<i>сага</i>	<i>саңа</i>	<i>san`a</i>
<i>an`ar</i>	<i>og`an</i>	<i>unga</i>	<i>оған</i>	<i>ага</i>	<i>у, улар</i>	<i>on`a</i>

Sali`sti`ri`p ko`rgenimizdey-aq, almasi`qlardi`n` geybir fonetikalı`q wo`zgerislerin esapqa almasaq, wolar negizinen ha`zirgi tillerde wo`zlerinin` eski formasi`n saqlap qalg`anli`g`i` ko`rinip tur. Bul almasi`qlardi`n` sali`sti`ri`lg`an tillerde wo`zara uqsasli`g`i`n ko`rsetedi. Demek, almasi`qlar eski so`z shaqapları` qatarı`na kiredi.

Almasi`qlar ko`plegen ali`mlardi`n` izertlew obekti boldi`. Sebebi bir jag`i`nan betlik, siltew

almasi`qlari` si`yaqli` tu`rlarinin` geybir wo`zgeshelikleri bolsa, yekinshiden, wolardi`n` ko`p waqi`tlar dawami`nda rawajlani`p, toli`si`p, geybir wo`zgerislerge ushi`rawi`. Almasi`qlardag`i` uqsasli`q penen wo`zgeshelik tillerdi bir-biri menen sali`sti`rg`anda jaqsi` seziledi. Oni` almasi`qlardi`n` ma`nilik jaqtan toparlasti`rg`anda ani`q ko`riwge boladi`. Ma`selen, almasi`qlar ma`nisi boyi`nsha qaraqalpaq tilinde – 8, wo`zbek, qazaq, qi`rg`i`z ha`m tu`rkmen tilerinde – 7, uyg`i`r tilinde – 6g`a bo`linedi.

**1. Betlik almasi`g`i`** – wo`zbek tilinde, uyg`i`r tillerinde – *kishilik*, qazaq tilinde – *жиктеу есімдігі*, qi`rg`i`z tilinde – *жактама*, tu`rkmen tilinde – *at chali`shmasi`* dep ataladi`. Bulay dep atali`wi`ni`n` wo`zi de betlik almasi`qlardi`n` ayti`wshi`, so`ylewshi ha`m ti`n`lawshi`larg`a baylani`sli` boli`wi`nan kelip shi`qqan. Tek ayi`ri`m fonetikalıq wo`zgesheligi bolmasa ko`p wo`zgeshelikler joq.

Bet	Qq.	Wo`zb.	Qi`rg`.	Uyg`.	Tu`rk.
I bet	<i>men, biz, bizler/bizder</i>	<i>men, biz, bizlar</i>	<i>мен, биз</i>	<i>мен, биз</i>	<i>men, biz</i>
II bet	<i>sen, siz, sizler/sizder</i>	<i>sen, siz, sizlar</i>	<i>сен, сиз</i>	<i>сен, сиз</i>	<i>sen, siz</i>
III bet	<i>ol, wolar</i>	<i>u, ular</i>	<i>ал, алалар</i>	<i>ул, улар</i>	<i>ol, wolar</i>

Demek, betlik almasi`qlari` yen` yeskiden kiyati`rg`an, qari`m-qatnas ushi`n jiyi qollani`latug`i`n so`zlerdin` qatari`na kiredi.

Sen yekinshi bet almasi`g`i` bir qatar tu`rkiy tillerde jas yamasa qatar adamlarg`a baylani`sli`, al wo`zinen u`lken yamasa hu`rmetlew ushi`n *siz* betlik almasi`g`i` qollani`lsa ug`uzlar, kerisinshe, wo`zinen u`lkenlerge *sen*, kishilerge ha`m ko`plik ma`nide *siz* qollanadi`.

Betlik almasi`qlari` atli`qti`n` worni`na qollani`lsa, seplik, ko`plik ha`m tarti`m jalg`awlarin` qosi`p aladi`.

Sali`sti`ri`li`p ati`rg`an tillerde *men* – betlik almasi`g`i`ni`n` sepleniw u`lgileri.

Seplik	Qq.	Wo`zb.	Qaz.	Qi`rg`.	Uyg`.	Tu`rk.
A.	<i>men</i>	<i>men</i>	<i>мен</i>	<i>мен</i>	<i>мен</i>	<i>men</i>
Г.	<i>Menin`</i>	<i>mening</i>	<i>мениң</i>	<i>Менин</i>	<i>мениң</i>	<i>menin`</i>
B.	<i>tag`an</i>	<i>menga</i>	<i>маған</i>	<i>мага</i>	<i>маңа</i>	<i>tan`a</i>
T.	<i>meni</i>	<i>meni</i>	<i>мені</i>	<i>мени</i>	<i>мени</i>	<i>meni</i>
Sh.	<i>mennen</i>	<i>mendan</i>	<i>менен</i>	<i>менден</i>	<i>мәниндин</i>	<i>menden</i>
O.	<i>mende</i>	<i>menda</i>	<i>менде</i>	<i>менде</i>	<i>меңиңдә</i>	<i>mende</i>
Ko`mektes	—	—	<i>менименен</i>	—	—	—

Bul tillerdegi betlik almasi`g`i`ni`n` u`lgisinen uli`wma uqsasli`qlar menen birge ayi`rmashi`li`qlardi` da ko`riwge boladi`. Buni`n sebebi tillerdin` bir-biri menen qari`m-qati`nasi`ni`n` ali`s yamasa jaqi`nli`g`i`na baylani`sli` bolsa kerek.

**2. Siltew almasi`g`i`** - wo`zbek tilinde – *kursatish* qazaq tilinde – *сiлтеу*, qi`rg`i`z tilinde – *шилтеме*, uyg`i`r – *көрсүтүү*, tu`rkmen tilinde – *go`rkezme* dep ataladi`.

Tu`rkiy tillerdin` qaysi`si`nda bolsa da, siltew almasi`qlari` adam yamasa zatti` siltep ko`rsetiw ma`nisinde qollani`ladi`. Wolardi`n` qollani`li`w ma`nisi ken`, usi`g`an qaray siltew almasi`qlari`nin` ha`r qaysi`si` ha`r bir ko`rsetetug`i`n na`rsenin` ali`s-jaqi`nli`g`i`n ani`q yamasa shamalap ko`rsetedi.

Tiller	
Qq.	<i>bul, usi`, ol, sol, a`ne, a`nekey, anaw, mi`na, mi`naw, mine</i>
Wo`zb.	<i>bu, shu, u, usha, mana, ana</i>

Qaz.	бұл, осы, ол, сол, анау, мынау, сонау, осынау, ана, мына, сона, әні, міне
Qi'rg'.	бу, бул, ушу, ушуа, ошо, тиги, тигил, тетиги, тетигил, тээ тетиги, тээ тетигил
Uyg'.	у, бу, шу, мону, мана у, мана, маву, мана бу, мошу, мана шу, әйнә (әнә), әйнә у, ушу, әйнә шу, әву, әйнә бу, ушбу
Tu'rk.	bu, shu, shol, sho, ol

Bul tillerde siltew almasi`qlar sani` jag`i`nan birewinde az, birewinde ko`p bolg`ani`menen, sali`sti`ri`p qarasaq, barli`g`i`na wortaqa, barli`g`i`nda bar *bu`l, bu* (qi`rg`i`z, wo`zbek, uyg`i`r, turikmen tillerinde), *ol, u, osi`, osho, usha, ushu, shu; sol, oshol, shu, sho; sol, shu, sho, shol* t.b. siltew almasi`qlari` boli`p keledi. Basqalari` sol siltey` almasi`qlari`ni`n` ha`r tu`rli variantta ayti`li`wi`na baylani`sli` qollani`ladi`.

Siltey` almasi`qlari`nin` qurami` birdey yemes, birewleri ma`nisi boyi`nsha siltey` almasi`qlari` bolsa, birewleri basqa almasi`qlardi`n` siltewlik ma`nige wo`tiwinen payda bolg`an.

Tu`rkiy tillerde siltew almasi`qlari`nin` funkciyasi` ken`, wolar atli`qti`n`, kelbetliktin`, sanli`qti`n`, almasi`qlardi`n`, feyillerdin` worni`na da qollani`la beredi.

**3. Soraw almasi`g`i`** – ayi`ri`m fonetikali`q ayi`rmashi`li`qlari`n esapqa almag`anda sali`sti`ri`lg`an tillerde ma`nisi ha`m xi`zmeti jag`i`nan birdey. Ha`tteki, atali`wi` da bir-birine jaqi`n. Ma`selen, qaraqalpaqsha – *soraw*, wo`zbekshe – *suraq*, qazaq – *сұрау*, qi`rg`i`z – *сұрама*, uyg`i`r – *соал*, tu`rkmen – *sorag* boli`p ayti`ladi`.

Soraw almasi`qlari` basqa so`zler menen qari`m-qatnasqa tu`siw ushi`n septik, ko`plik ha`m tarti`m jalg`awlari`n qosi`p aladi`. Biraq bul jag`i`nan barli`g`i`ni`n` qosi`mtalardi` qabi`llaw qa`siyeti birdey yemes.

4. Wo`zlik almasi`g`i` – wo`zbek tilinde – *o`zlik*, qazaq tilinde – *өздік*, qi`rg`i`z tilinde – *өздік*, uyg`i`r tilinde – *өзлүк*, tu`rkmen tilinde – *gaydi`m chali`shmasi`* boli`p ataladi`. Bul tillerdin` barli`g`i`nda wo`zlik almasi`g`i` wo`z tu`birine seplik, ko`plik, tarti`m jalg`awlari`ni`n` qosi`li`wi` arqali` basqa so`zler menen qatnasqa tu`sedi. Sonday-aq, ma`nisi ha`m xi`zmeti jag`i`nan da uqsasli`qlarg`a iye.

**5. Belgisizlik almasi`g`i`** – wo`zbek tilinde – *gumon olmoshi*, qazaq tilinde – *белгісіздік есімдіктері*, qi`rg`i`z tilinde – *белгисиз ат атоочтор*, uyg`i`r tilinde – *бәлгүсизлик алмашлари*, tu`rkmen tilinde – *na`ma`lim chali`shmasi`* boli`p ataladi`. Bul tillerdin` barli`g`i`nda ani`q bolmag`an adamlardi`, na`rselerdi, belgilerdi ani`q ayta almag`anda belgisizlik almasi`g`i` qollani`ladi`.

Wo`zbek tilinde wol soraw almasi`g`i`na –*dir* qosi`mtasi`ni`n` qosi`li`wi` arqali` jasaladi`. Mi`sali`, *kimdir, nimadir, qaysidir* si`yaqli`. Sonday-aq, soraw almasi`qlari`ni`n` aldi`na *alla* yamasa *bir* so`zlerinin` qosi`li`wi` menen de bildiriledi: *allakim, allanima; bir narsa, bir qancha, bir necha* si`yaqli`. Bylardan basqa atalg`an tilde *ba`zi birov, ba`zi birovlarining* si`yaqli` yamasa *bir* so`zi *qaysi, ba`zi* almasi`qlari`nan son` keliwi de mu`mkin: *qaysi bir, ba`zi bir*. Ha`tteki, *bir* so`zinin` wo`zi de belgisizlik ma`ni bildiredi.

Qazaq tilinde bolsa belgisizlik almasi`g`i`ni`n` jasali`wi`na *әр, бір, әлде* degen u`sh so`z tiykar boli`p xi`zmet yetedi, bul tilde belgisizlik almasi`qlari` usi` so`zlerdin` basqa almasi`qlar menen birigiwi arqali` da jasaladi`. Mi`sali`: 1. *біреу, кейбіреу, қайсыбір, әрбір, бірнеше, бірдеме*, 2. *әркім, әрне, әрқайсы, әрқалай*, 3. *әлдекім, әлдене, әлдеғайдан, әлдеқашан* t.b.

6. Boli`msi`zli`q almasi`g`i` – wo`zbek, uyg`i`r tillerinde – *bo`lishsizlik olmoshi*, qazaq tilinde – *болымсыздық есімдіктері*, qi`rg`i`z tilinde – *тангыч ат атоочтор*, tu`rkmen tilinde – *ekluk chali`shmasi`* boli`p ataladi`. Sali`sti`ri`lg`an tillerde boli`msi`zli`q almasi`g`i` *hesh* so`zi ko`binese soraw almasi`qlari`na ha`m basqa da so`zlerge qosi`li`p boli`msi`zli`q ma`ni an`latadi`. Mi`sallar,

Wo`zbekshe – *hech qaysi, hech kim, hech narsa, hech bir*; қазақша – *еш, ешкім, ешбір, ештеңе, дәнеңе, ешқашан, ешқандай* t.b.

7. Ja`mlew almasi`g`i` – qazaq tilinde – *жалпылау есімдіктері*, qirg`i`z tilinde – *анықтама ат атоочтор*, tu`rkmen tilinde – *san chali`shmasi`* boli`p ataladi` (Almasi`qti`n` bul tu`ri wo`zbek, uyg`i`r tillerinde ko`rindeydi).

Almasi`qti`n` bul tu`ri tu`rkiy tillerinde ma`nisi ha`m atqaratug`i`n xi`zmeti, sonday-aq si`rtqi` formasi` da uqsas keledi. A`sirese, tu`rkiy tillerine wortaqlar bolgan *ba`ri, ja`mi, pu`tkil* almasi`qlari` bir qatar tillerde bar. Wol tek ayi`ri`m fonetikalik ayi`rmashi`li`qlarg`a g`an iye. Ma`selen,

Qazaq tilinde – *ба́ри, барлық, барша, бар, күллі, бүкіл, түгел* t.b.

Qirg`i`z tilinde – *баары, нүткүл* t.b.

**8. Belgilew almasi`g`i`** - wo`zbek tilinde – *belgilash olmoshi* dep ju`ritiledi. Wolarg`a usi` tildegi *har kim, har nima, ba`zi, har qanday, har qaysi* almasi`qlari` kiredi ha`m wolar qaraqalpaq tilindegidey adamdi` yamasa na`rse belgini ayi`ri`p, bo`lek belgilep ko`rsetiw ushi`n qollani`ladi`. Bul tilde *hamma, barcha, bari, butun, jamiyki* almasi`qlari` da belgilew almasi`g`i`ni`n` qurami`na kiritiledi ha`m wolar da ja`mlep ko`rsetiw ushi`n [i`zmet yetedi.

Belgilew almasi`g`i` qazaq, qirg`i`z, uyg`i`r ha`m tu`rkmen tillerinde ushi`raspaydi`. Demek almasi`qti`n` bul tu`ri qaraqalpaq ha`m qazaq tillerinde bar.

3. Tu`rkiy tillerdegi feyil, feyillerdin` tiykarg`i` grammatikalik kategoriyalari, da`rejeleri

Feyil wo`zbek tilinde *fe`l*, qazaq tilinde – *emicmik*, qirg`i`z tilinde — *эмиш*, uyg`i`r tilinde *neul*, tilinde *ishlik* degen terminmen ataladi`.

Bul tillerdin` barli`g`i`nda feyiller wo`zinin` leksika-grammatikalik xi`zmeti boyi`nsha bir-birine jaqi`n. Wolar is-ha`reketti bildiredi.

Tu`bir feyiller barli`q tillerde bar. Mi`sali`,

Qaraqalpaq tilinde: *al, tur, kel, oqi`, jaz, ayt*.

Wo`zbek tilinde: *yaz, eyt ol, tur, kel, uqi*;

Qazaq tilinde: *ал, тур, кел, оқы, жаз, айт*;

Qirg`i`z tilinde: *ал, тур, кел, оку, жаз*;

Uyg`i`r tilinde: *айт ал, тур, кэл, оқи, яз*;

Tu`rkmen tilinde: *al, dur, gel, oka, yaz, ayt*.

Usi`nday tu`bir feyiller sali`sti`ri`lg`an tillerdin` qay-qaysi`si`nda bolsa da, qosi`mtalardi` qosi`p ali`w arqali` woni`n` basqa tu`rlerin jasawg`a negiz boladi`, sol arqali` feyillerdin` boli`mli` ha`m boli`msi`z formalari`, meyil, ma`ha`l kategoriyalari` jasaladi`.

1. Feyildin` meyil kategoriyasi` (wo`zbek tilinde – *mayl*, qazaq tilinde – *пай*, qirg`i`z tilinde – *ыңгай*, uyg`i`r tilinde – *мейил*, tu`rkmen tilinde – *forma*) sali`sti`ri`lg`an tillerde feyildin` bul kategoriyasi` subektin` is-ha`reketke, qi`yymi`l-qozg`ali`sqa ko`z-qarasi`n bildiredi.

**1. Ani`qli`q meyildin`** jasali`w jollari`, bildiretug`i`n ma`nileri feyildin` u`sh ma`ha`li menen baylani`sl`i` boli`p keledi, *алын жатыр, алады* (qaz.), *oldi, olayotir, oladi* (wo`zb.).

**2. Buyri`q meyil** ayti`wshi`ni`n` ti`n`lawshi`si` yamasa sol arqali` basqa birewlerge buyi`rg`ani`n, wo`tingengenin bildiredi. Usi`g`an baylani`sl`i` geybir tu`rkiy tillerde buyri`q ja`ne tilek meyilleri qosi`li`p, buyri`q-tilek metili dep te ataladi`.

Sali`sti`ri`lg`an tillerde buyri`q meyildin` jasali`w usi`llari` uli`wmali`q qa`siyetke iye boli`w menen bire, ayi`ri`m tillerde wo`zgeshelikler de joq yemes.

Qirg`i`z tilinde yekinshi bette geyde *-гын, -кин* (*баргын, кеткин*), wo`zbek tilinde – *-g`in, -qin, kin, (yozg`in, tutg`in, boqqin)*, uyg`i`r tilinde *-гин, -гун, -қин, -кин* (*алгин*,

кеткин ,оқгин), tu`rkmen tilinde -gi`n, -gin, -gun, -gu`n (bargi`n, əshitgin, go`rgun, bolgu`n) affiksleri qosi`li`p, buyri`q ha`m wo`tinishti bildiredi.

Tu`rkmen tilinde feyillerge -sana, -sene, -la, -le qosi`mtalari` qosi`li`p buyri`qti` bildiredi. *SHilesin-le, al-sana, gel-sene* t.b.

3. Barli`q tu`rkiy tillerde **sha`rt meyil** jasaw ushi`n feyildin` tu`birine -sa, -se affiklari qosi`ladi`.

Sali`sti`ri`lg`an tillerde sha`rt meyildin` funkciyasi` ken`eygen, wol jay ha`m qospa ga`ptin` bayanlawi`shi` boli`p xi`zmet atqaradi`. Jay ga`pte sha`rt meyili arqali` tileklik ma`ni an`lati`p ti lek meyili menen baylani`si`p modalli`qti` bildiredi. Mi`sali`, *Көңілдің осі бір шағы қырдың осі бір көрінісі тура берсе, тура берсе екен!*(F.Муст.) – qaz., *Сырдашса сыр чечилет, сырдашпаса не чечилет* – qi`pg`.

4. **Tilek meyil** ayi`ri`m sali`sti`ri`lg`an tillerde *tilek, istak, xalash* degen atlar menen atalsa da, barli`g`i`nda da so`ylewshinin` is-ha`reketinin` ori`nlani`wi`na tilek, niyet barli`g`i`n ko`rsetedi.

Qazaq, qaraqalpaq tillerinde -g`ay, -gey, -qay, -кей, qi`rg`i`z tilinde -zay, wo`zbek tilinde -ay, -g`ay, uyg`i`r tilinde -zay, -gey, -қай, -кей affiksleri feyillerdin` tu`birine qosi`li`p tilek meyilin jasadı. Qazaq, qaraqalpaq tillerinde bul affikslerden keyin betlik jalg`awları qosi`li`p ayti`ladi`, al qi`rg`i`z tilinde *əle* ko`mekshi feyili menen qosi`li`p ayti`ladi`.

Tilek meyili qaraqalpaq, wo`zbek, qazaq, qi`rg`i`z, uyg`i`r tillerinde ko`rsetilgen, sol si`yaqli` *арзув-өкунч* formasi` tek tu`rkmen tilinde ayti`lg`an.

Tilek seyilinin` bet lik jalg`awi` menen keliwi:

Wo`zbek	Qazaq	Qi`rg`i`z
Men borgayman.	Мен барғаймын.	Мен барғай элем.
Sen borgaysan.	Сен барғайсің.	Сен барғай элең.
U borgay.	Ол барғай.	Ол барғай эле.

Da`reje kategoriyasi` (wo`zbek tilinde – *nisbat*, qazaq tilinde – *etis*, qi`rg`i`z tilinde – *mamile*, uyg`i`r tilinde – *da`rija*, tu`rkmen tilinde – *dereje* boli`p ataladi`) sali`sti`ri`lg`an tillerde subekt penen is-ha`reket ortasi`ndag`i` qari`m-qatnasti` bildiredi. A`sirese subekttin` is-ha`reketke wo`zinin` yamasa bir neshe subektlardin` qatnasli` yekenin, yaki basqa birewler arqali` islengenligin bildiredi.

1. **Wo`zlik da`reje** wo`zbek tilinde (*o`zlik nisbati*) -n, -in, -l, -il, qazaq (өздік етіс) -n, -i`n, - in, (in), qi`rg`i`z tilinde (өздік мамиле) -n, -i`n, -in, uyg`i`r tilinde (өзлүк дәрижә) - in, -un, -u`n, tu`rkmen tilinde (gaydi`m dereje) -i`n, -in, -un, -u`n, -n affikslerinin` ja`rdemi menen jasaladi`.

Mi`sallar:

Siz bu ishga yaxshi tayyorlandingiz – wo`zb.;

Ol erte turdi` da, jui`ndi`, tarandi`, kiindi – qaz.;

Anda bir top kati`n-ki`zdar juunup jatat – qi`rg`.;

Aqirqi signalmu cheminde – uyg`.;

Maral ko`legede du`shek yazi`ndi`. At silkindi – tu`rkm.

2. **Belgisiz da`reje** wo`zbek tilinde (*majhul nisbat*) -l, -il, -n, -in, qazaq tilinde (i`ri`qsi`z etis) -l, -i`l, -il, (il), qi`rg`i`z tilinde (tuyuk mamile) -i`l (-l), uyg`i`r tilinde (өзге дәрижә) -l, (il), -ul, u`l, tu`rkmen tilinde (gaydi`m dereje) -i`l, il, -ul, -l affikslerdin` ja`rdemi arqali` jasaladi`.

Mi`sallar:

Al`bom qurib chiqildi – wo`zb.;

Al`bom ko`rip shi`g`i`ldi`. – qaz.;

Untulup ketildi – qi`rg`.;

Vi'shxanni`n`, ogul fundamenti guraldi`, stanogi, nasos, motorlari` getirildi – tu`rk.

3. Wo`zgelik da`rede wo`zbek tilinde (*orttirma nisbat*) -t, -dir, -tir, -giz, -g'iz, -qiz, -qaz, -kaz, -ir, -ar, -sat, qazaq tilinde (өзгелік етіс) -t, -ti`r, -tir, -di`r, -dir, -qi`z, -kiz, -g`i`z, -giz; qirg'iz tilinde (arqiluu mamile) -t, -i`t, -it (it); - di`r, -dir (-du`r), -ti`r (tir), -gi`z, -qi`z, -kiz, -ar, -er, -i`r, -ir (-ir), -kar, -ker, -gi`r, -dar, -set; uyg'i`r tilinde (ma`jbu`r da`rija`) -t, -tur (-tu`r), -dur, - du`r, -qu`z, (-ku`z), -g`uz, gu`z; tu`rkmen tilinde (yu`kletme dereje) - di`r, -dir, -dur, -du`r affikslerinin` qosi`li`wi` menen jasaladi`. Sali`sti`ri`lg`an tillerde wo`zgelik da`rejenin` tiykarg'i` affiksleri barli`g`i`nda birdey, is-ha`rekettin` basqa bireu arqali` islengenligin ko`rsetedi.

Mi`sallar:

Biraq Ardaq ekeuin de oti`rg`i`zi`p ketti – qaz.

Etigimdi itke bu`ldu`ru`m – qi`rg`.

**5. Sheriklik da`reje** wo`zbek tilinde (*birgalik nisbati*) -sh, -ish, -lash; qazaq tilinde (wortaq etis) -s, -i`s, -is (is), qirg'iz tilinde (kosh mamile) -sh, -i`sh, -ish; uyg'i`r tilinde (o`mlu`k da`rija`) -sh, -ish, -ush, -u`sh; tu`rkmen tilinde (ma`riklik dereje) -i`sh, -ish, -ush, -u`sh, -t affikslerinin` ja`rdemi arqali` jasaladi`.

Mi`sallar:

Bilekti u`zerdey qatti` qi`si`p qol ali`sti` – qaz.;

El duuldashi`p chon` masele chechilgendey tarap jati`shti` – qi`rg`.;

Balilar shox ko`zlrini oynitiship, ku`limsiritip qoyushti – uyg`.;

Biz lagerde Mari`dan gelen eldashlari`mi`z bilen go`ru`shdik – tu`rk.

Ko`rsetilgen da`rejelerden basqa wo`zbek tilinde feyil da`rejesinin` *Aniq nisbat*, қазақ тилинде *негизги етістік* формаларси` бар. Өзбек тилиндеги ані`клі`к дәрежеси ис-хәрекет сөйлеўшиниң өзи тәрәпинен ані`к исленгенин аңлатадї` хәм оні`ң арнаўли` косі`мталарı` болмайдı`. Мi`сали`, *keldi*, *o`qiyapti*, *ketmoqchi* т.б. Бул дәреже баска тиллердеги өзлик дәреже категорияси`на жаки`н келеди. Қазақ тилиндеги негизги дәреже де уси`ған жаки`н келеди. Яғни`й ол да түбир фейиллер арқали` аңлатı`ладı`, баска дәрежелердиң жасали`ўı`на негиз ўазı`йпасı`н атқарадı`. Мi`сали`, *bar*, *kel*, *so`yle*, *sho`lde*, *aqta*, *arala*, *qarayla*, *oyan quan* т.б.

**Ma`ha`l kategoriyasi`** wo`zbek tilinde – *zamon*, qazaq tilinde – *shaq*, qirg'iz tilinde – *chak*, uyg'i`r, tu`rkmen tillerinde – *zaman* delinedi.

Barli`q tu`rkiy tiller siyaqli` sali`sti`ri`lg`an tillerde feyildin` ma`ha`lleri o`tken ma`ha`l, keler ma`ha`l, ha`zirgi ma`ha`l boli`p u`shke bo`linedi. Barli`q tillerde ma`ha`l kategoriyasi` is-ha`rekettin` so`ylep turg`an waqi`ttan buri`n, geyde so`ylep ati`rg`an waqi`tti`n` wo`zinde yamasa son` bolatug`i`ni`n ko`rsetedi.

Ma`ha`l kategoriyasi` tek g`ana feyillerge ta`n. Bunda feyildin` ani`qlaq da`rejesi tiykarg'i` wori`nda turadi`, sebebi ol u`sh ma`ha`l menen ayti`ladi`. Bunnan basqa feyildin` ma`ha`l bildiretug`i`n basqa da usi`llari` bar.

Sali`sti`ri`lg`an tillerde feyildin` ma`ha`llerinin` jasali`w usi`llari` menen semantikasi` boyi`nsha bir-biri menen ayi`rmashi`li`g`i`nan go`re uli`wma uqsasli`q ta`repleri ko`p, ol feyildin` tabiyati`na da baylani`sli` bolsa kerek.

**1. O`tken ma`ha`l** sali`sti`ri`lg`an tillerden wo`zbek tilinde – *o`tgan zamon*, қазақ тилинде – *өткен* shaq, qirg'iz tilinde – *o`tko`n chak*, uyg'i`r tilinde – *utgan zaman*, tu`rkmen tilinde *o`ten zaman* dep atali`p, is-ha`rekettin` so`ylep ati`rg`an waqi`ttan buri`n bolg`ani`n bildiredi.

Qazaq tilinde feyil tu`birine -ti`, -ti, -di`, -di, -di affiksleri qosi`li`p *jedel o`tken shaq* jasaydi`, al qirg'iz tilinde – *ayqi`n o`tken shaq*, wo`zbek, uyg'i`r tillerinde *ani`q o`tken shaq* dep qaraydi`. Mi`sallar:

Oficer yiqildi va yotgan erida qwlini kwtardi. Bu orada jang bosildi. Axmadjon oficerni olib ketdi. (A. Kaxxor.) – wo`zb.;

Si`pi`rtqi`mdi` balqi`ti`p ali`p shabi`nati`n serege shi`g`a bergende qi`zara bo`rtip sabalani`p jatqan si`baylasi`mdi` tani`di`m. Ol da meni ko`rdi. Ko`rdi de a`ri qaray buri`li`p oti`rdi`. Men de oni` qi`stalamadi`m. (G`. Mu`sirepov.) – qaz.;

Atam ari`jagi`ndagi` koondordon ali`p kelip, kese bashtadi`. (Yu Janto`shev.) Kurman menen Mendirmandi` Saparbay tartipke chaki`rdi`. (T. Si`di`qbekov.) – qi`rg`.

Wo`zbek tilinde feyil tu`birine **-gan** qosi`mtaci`ni`n жалғани`yi` менен uzoq o`tgan zamon жасалади, qazaq tilinde kelbetlik feyildin` (esimshenin`) *-qan, -ken, -g`an, -gen, -ti`n, -tin* affiksleri arqali` buri`ng`i` o`tken ma`ha`l jasaladi, al qi`rg`i`z tilinde oni` jalpi` o`tken shaq, uyg`i`r tili su`pa`t peildi wo`z aldi`na bo`lip qaray o`tken ma`ha`l di ko`rsetug`i`ni` ayti`ladi. Barli`g`i`nda da kelbetlik feyildin` wo`zi`aq yamasa betlik jalg`awi`ni`n` qosi`li`wi` menen, is-ha`rekettin` so`ylep turg`an waqi`ttan buri`n bolg`ani`n bildiredi. Mi`sallar:

A`rine, injener Asanbay da ku`diktengen... Odan a`rirekte apat ku`shi ba`sen`sigen. Tas pen temir balqi`p bari`p, esin jinag`an. Jan iesi bul man`ayda da tu`gel qi`ri`lg`an. (G`. Mu`sirepov.) — Qazaq tili.

Shtabta ba`rna`chcha` at bolidigan. Shularnin` birini ma`n sha`ha`r ichida` minip ju`ridigan. – Uyg`i`r tili.

Men uni kurmaganman. Moskvani men bilaman. Ter tukib zur shaxarni qurganlarni kurganman, odam tula kuchalarni aylanib, jangchilarning qatorida yurganman. (Q. Olimjon.) – wo`zbek tili.

Wo`zbek, qi`rg`i`z tillerinde buri`ng`i` o`tken ma`ha`lge *-dir* affiksi qosi`li`p ta ayti`ladi: *Shuning bilan banka bugun ochilmagandir. (S. Ayniy.) – wo`zb., Ala moynok ku`chu`gu` menen oynogondur. (T. Si`di`qbekov.) – qi`rg`.*

Wo`zbek tilinde buri`ng`i` o`tken ma`ha`l – *(-i), -b edi*, qazaq tilinde *-i`p, -ip, -p*, qi`rg`i`z tilinde – *kapi`ski` o`tko`n chak -i`p+di`r, -ti`r, -dir* affiksleri menen bildiriledi. Mi`sallar:

...Shu sirni bilay deb kelib edim. («Sayed».) Shu kecha birovnikiga ug`irlikka borib edim. («Ug`ri» ertagi.) — Wo`zb.

Kerege sali`ni` su`yrep kele jatqan darday atan turi`p qali`pti`. Baqi`ri`p, basi`n shayqap, ji`ni`n shasha baqi`ri`pti`. (G`.Mu`sirepov.) – qaz.;

I`lgeri bizdin eldin ko`k-chunak degen aygi`ri` kari`shki`rdi`n ko`kjali`n chaynapti`r. (T. Si`di`kbekov.) Bizge si`yli`q ali`p, Qi`rgi`zi`standan o`ku`ldo`r kele jati`pti`r. (K. Malikov.) – qi`rg`.

Qi`rg`i`z tilinde *adat o`tko`n chak* — feyildin` tu`birine *-chu`* affiksinin` qosi`li`wi` menen jasaladi. Mi`sali, *Tu`nku`su`n al oyuktan aran` bu`lbu`ldo`go`n jari`k shoollasi` ko`ru`ndu`. Bizdin ki`zdardan da dalay ki`yi`ndar chi`kchu. (T.Si`di`kbekov.)*

Feyildin` o`tken ma`ha`li so`ylewshinin` ayti`w wo`zgesheligine qaray ha`r tilde ha`r tu`rli etip bo`ledi. Mi`sali, wo`zbek tilinde o`tken ma`ha`l di 5 tu`rge bo`ledi: *yaqin o`tgan zamon, uzoq o`tgan zamon, o`tgan zamon hikoya, o`tgan zamon davom, o`tgan zamon maqsad. Булардиң барлиғи` да is-ha`rekettin` buoi`n wori`nlang`ani`n bildiriw menen baylani`sadi`.*

**2. Ha`zirgi ma`ha`l** – wo`zbek tilinde – *hozirgi zamon*, қазақ тилинде – *osi` shaq*, qi`rg`i`z tilinde – *uchur chak*, uyg`i`r tilinde *hazirqi*, tu`rkmen tilinde *xa`zirkki zaman* delinip, barli`g`i`nda da da`l ha`zirgi so`ylew waqi`ndag`i` boli`p ati`rg`an is-ha`reketti ko`rsetedi.

Ma`nilik jaqtan wo`zgesheligine qaray ha`zirgi ma`ha`l wo`zbek tilinde *hozirgi zamon davom* (*yap, -moqda, -yotib, -yotir* qosi`mtalari` хэм бетлик жалғаўлары`), *hozirgi kelasi zamon* (*-a(-y)* qosi`mtaci` хэм бетлик жалғаўлары`), qazaq tilinde *naq osi` shaq, aui`spali` osi` shaq*, qi`rg`i`z tilinde – *jo`no`ko`y uchur chak, tataal uchur chak* boli`p yekige bo`linedi.

Wo`zbek tilinde	Q a z a q t i l i n d e
<i>Men turdim. Biz turdik.</i>	<i>Men oti`rmi`n. Biz oti`rmi`z.</i>
<i>Sen turding. Siz turdingiz.</i>	<i>Sen oti`rsi`n`. Sizder oti`rsi`zdar.</i>
<i>U turdi. Ular turdi.</i>	<i>Ol oti`r. Wolar oti`r.</i>

Wo`zbek, uyg`i`r tillerinde –mokda, -maqta, -ma`kta` affiksleri qosi`li`w menen feyildin` ha`zirig ma`ha`l menen ayti`lg`ani`n bildiredi: *Kushlar shoxdan shoxga sakrashib, quvnoq sayrashmoqda. Qishlaq ustida kishiga xuzir beruvchi tong shabadasi g`ir-g`ir esmoqda.* (X. Nazir.) – wo`zb.

Ular mu ba`xitlik ata-anasinin` bir-birisiga bolg`an me`rivanligini ulg`aytip, erkin o`kma`kta`. (H. Abdullin.) – uyg`.

Qi`rg`i`z tilinde ha`zirig ma`ha`l –a, -y affiksi menen jasalg`an tu`birge betlik jalg`awi` qosi`li`p ayti`ladi`. A`sirese –t betlik jalg`awi`n qosi`p ali`p, qi`rg`i`z tilinin wo`zgesheligin ko`rsetedi. Mi`sallar:

*Emi o`zu`, ichten ki`n`ki`ldap, o`ku`nu`chtu`u` i`rdap olturat.* (T.Si`di`kbekov.) *Andasanda ontop, ti`k-ti`k jo`to`lu`p, sansi`z jatat.— Begim! To`tiginde o`rdo`k ju`ro`t... U`shintip Kani`bek, tattuu ki`yaldi`n kuchagi`nan chi`ga albay, kubani`chtuu turat.* (K.Janto`shev.)

3. Keler ma`ha`l basqa tu`rkiy tillerinde *kelasi zamon* (wo`zb.), *keler shaq* (qaz.), *keler chak* (qi`rg`.), *kelidigan zaman* (uyg`.), *geljek zaman* (tu`rkm.) dep atali`p, barli`g`i`nda da, is-ha`reketin` so`ylep turg`an waqi`ttan son` bolatug`i`ni`n ko`rsetedi.

Keler ma`ha`l wo`zbek tilinde *kelasi zamon maqsad* (–moqchi, -ajak, -gay qosi`mtalari`na betlik jalg`awlari`), *kelasi zamon gumon* (–(a)r qosi`mtasi` ha`m betlik jalg`awlari`) boli`p yekige bo`linedi. Qazaq tilinde– *boljaldi` keler shaq, senimdi keler shaq, maqsatti` keler shaq, aui`spali` keler shaq* boli`p, al qi`rg`i`z tilinde — *ayki`n keler chak, arsar keler chak*, uyg`i`r tilinde — *aniq kelidigan zaman, guman keladigan zaman, ma`xsa`t kelidigan zaman, sha`rtlik keladigan zaman* boli`p bo`linedi.

Bulardan basqa tu`rkiy tillerde de keler ma`ha`l grammatikali`q usi`llar, kontekst, situaciyanin` esapke ali`p, birde ko`p, birde az boli`p bo`lingenin ko`ri`wge boladi`.

Sali`sti`ri`lg`an tillerdin` barli`g`i`nda da feyildin` tu`birine –ar, -er, -r qosi`mtalari`nn` qosi`li`p ayti`li`wi` arqali` keler ma`ha`l jasaladi`, buni` wo`zbek tili grammatikasi` – *gu`mon*, qazaq tili – *boljaldi`*, qi`rg`i`z tili *arsar* dep atali`wi`nan belgili, barli`g`i`nda da keler ma`ha`lde is-ha`reketin` wori`nlani`wi` ani`q yemesligi bilinedi. Mi`sallar:

*Mexnatdan dust ortar, g`iybatdan dushman. Baxil exsondan kochar, xasis mexmondan. Anov erda usta Toshpulat bor, bilarsiz.* (Oybek.) – wo`zb.;

Jen`il mashinalardi`n` ko`bi bos, biraq eshkim toqtag`an joq, toqtar yemes, moyi`n burar yemes. (G`. Mu`sirepov.) – qaz.

I`ras, jurt emi dalay oorduktu tartar: Sogushtun ki`yi`nchi`li`gi`n ko`to`ro`rsu`n`o`r. (T. Si`di`kbekov.) – qi`rg`;

*A`ger o`lsa`m, chelishtila o`la`rma`n, zaya` qilmay sheir yazgan qenimdin... checha`k tera`rsa`n menin` so`yga`n seyimdim.* (Muha`mma`-diy.) – Uyg`.

*Yaki`mli` yi`lgi`rmadan yaki`mli` so`zu`n` i`si` geler. Durmush – menin` seni a`pet okena men`zedesim gelya`r.* (G. Seyitma`dov.) – tu`rkm.

Sali`sti`ri`lg`an tillerdin` ha`r qaysi`si`nda feyildin` keler ma`ha`l formasi` jasali`w usi`li` ha`m bildiretug`i`n ma`nileri jag`i`nan ha`r tu`rli wo`zgesheliklerge iye. Bul a`sirese bir neshe tillerdi sali`sti`ri`p izertlegende seziledi.

5-lekciya.

Tu`rkiy tillernde ra`wish, ko`mekshi so`zler.

Jobasi`:

1. Tu`rkiy tillerdegi ra`wishlerdin` jasaliwı, ra`wishtin` da`rejeleri haqqında
2. Tu`rkiy tillerdegi ko`mekshi so`zler. Da`nekerler; Tirkewishler; Janapaylar.

1. Tu`rkiy tillerdegi ra`wishlerdin` jasaliwı, ra`wishtin` da`rejeleri haqqında

Qaraqalpaqsha ra`wish wo`zbek ha`m uyg`i`r tillerinde – *ravish*, *ra`vish*, qazaq tilinde – *ycmey*, qı`rg`i`z tilinde – *makmooy*, tu`rkmen tilinde – *xallar* boli`p ataladı`.

Sali`sti`ri`lg`an tillerde ra`wishler izertlenip, belgili bir sestemag`a tu`sken. Wolar barli`q tu`rkiy tillerde is-ha`rekettin` belgilerin, ma`selen, si`ni`n, waqti`n, worni`n, maqsetin, mug`dari`n t.b. bildiredi. Geyde bir so`zdin` wo`zi birde kelbetlik, birde ra`wish boladı`. Ma`selen, Jaqsi` bala jaqsi` oqi`ydi`. Sonday-aq, ra`wishler birde ko`mekshi so`zdin` xi`zmetin de atqaradı`. Mi`sali`, Wol son` keldi (ra`wish). Wol bilmegen son` u`ndemedi (tirewish) t.b. Sol ushi`n tu`rkiy tillerde ra`wishler qurami` jag`i`nan da, rawajlani`wi` da ha`r tilde ha`r qi`yli`.

Solay da sali`sti`ri`lg`an tillerdegi tu`bir ha`m do`rendi ra`wishlerdin` ko`pshiligi ma`nisi menen atqaratug`i`n xi`zmeti jag`i`nan bir-birine jaqi`n keledi. Bul tillerde ra`wishler jiyi qollani`ladi`. Sebebi tiykarg`i` ra`wishler menen birge basqa so`z shaqapları`nan jasalg`an ra`wishler de ko`pshilikti quraydı`. Do`rendi ra`wishler affiklerdin` qosi`li`wi` menen (qazaqsha, qaraqalpaqsha), birikken ra`wishler yeki so`zdin` wo`zara birigiwinen jasaladı` (bi`yi`l, bu`gin). Tu`rkiy tillerde ra`wishler so`zlerdin` ta`kirarlani`p keliwinen de jasaladı` (ku`nnen-ku`nge, ju`zbe-ju`z t.b.). Ayi`ri`m frazeologizmler de ra`wishlertin` sorawları`na juwap beredi (ko`zdi ashi`p jumg`ansha, qami`rdan qıl suwi`rg`anday).

Ra`wishtin` ma`nisine qaray tu`rleri

Sali`sti`ri`lg`an tillerde ra`wishlerdi ma`nisine qaray toparlarg`a bo`lgende semantikasi` bas ori`nda turadı`. Ra`wishlerdin` ma`nisine qaray bo`liniwleri atalg`an tillerde bir-birine og`ada jaqi`n keledi. Qaraqalpaq tilinde ra`wishler ma`nisine qaray alti` toparg`a (waqi`t, ori`n, mug`dar-da`reje, si`n, sebep, sebep), wo`zbek tilinde alti`g`a bo`linedi:

1. Holat ravishi – is-ha`rekettin` qalay islengenin bildiredi. Sorawları` *qanday?*, *qay holda?*, *qay tarzda?* Mi`sali`, *asta*, *sekin*, *tez*, *birdan*, *ilkis*, *qo`qqisdan*, *to`satdan*, *yonmayon*, *qo`lma-qo`l*, *omon-eson*, *zo`rg`a*, *piyoda*, *yayov*, *do`stona*, *qahramonona*, *qadrdonlarcha*, *naridan-beri*, *ketma-ket*, *darhol*, *zimdan*.

2. Payt ravishi – is-ha`rekettin` isleniw waqti`n bildiredi. Sorawları` *qachon?*, *qachongacha?*, *qachondan?*, *qachondan beri?* Mi`sali`, *avval*, *oldin*, *ilgari*, *so`ng*, *keyin*, *kechgacha*, *kechadan*, *hozir*, *doimo*, *tez-tez*, *tez orada*, *bugun-erta*, *shu kuni*, *o`sha kundan buyon*, *bu orada*, *bugun-erta*, *kundan-kunga*, *saharlab*, *boya*, *endi*, *indin*, *hali-beri*, *kechalari*, *hanuz*, *hanuzgacha*, *halitdan*, *azondan*, *so`ngra*, *qishin-yozin*, *ertayu kech*, *uzzukun*, *tun-kun*, *hali zamon*.

**3. O`rin ravishi** – is-ha`rekettin` isleniw waqti`n worni`n bildiredi Sorawları` *qaerda?*, *qaerdan?*, *qaerga?* Mi`sali`, *oldinda*, *orqada*, *o`ngda*, *chapda*, *quyidan*, *uzoqdan*, *ichkaridan*, *yuqoriga*, *berida*, *pastda*, *o`rtada*, *tashqarida*, *olg`a*, *u yoq-bu yoqqa*, *quyida*, *tubanda*, *unda-bunda*, *uzoqda*, *orqavorotdan*, *bunda*.

4. Maqsad ravishi - is-ha`rekettin` isleniw maqsetin worni`n bildiredi. Sorawları` *Nega?*, *nima maqsadda?* Mi`sali`, *atayin*, *ataylab*, *jo`rttaga*, *qasddan*, *qasdma-qasdiga*, *azza-bazza*.

5. Miqdor-daraja ravishi – is-ha`rekettin` isleniw mug`dari`n bildiredi. Sorawları *qancha?*, *qay darajada?* Mi`sali`, *picha, qittak, biroz, sal, xiyol, soatlab, oylab, yana, tag`in, chamalab, ozmuncha, mumkin qadar, imkon qadar, aslo, sira, qisman, oz-moz, salpal, ko`p, mo`l, bir talay, benihoya, ko`plab, siqimlab, hovuchlab si`yaqli`*.

6. Sabab ravishi – is-ha`rekettin` isleniw sebebin bildiredi. Sorawları *nega?*, *nima sababdan?* Mi`sali`, *chorasiz(likdan), noiloj, ilojsiz(likdan), qo`rqqanidan, kuyganidan si`yaqli`*.

Qazaq tilinde ra`wishler ma`nisine qaray jetige bo`linedi. Wolar to`mendegishe:

1. Mezgil ۇsteuler – is-ha`rekettin` isleniw waqi`ti`n bildiredi, *qashan?* *qay uaqyttta?* *qashannan?* degen sorawlarg`a juwap beredi. Mi`sali`, *bۇgin, byltyr, biyl, erтең, таңертең, кеше, күндіз, күндізgi, күні-түні, қысы-жазы, анда-санда, оқта-текте, енді-енді, ала жаздай* t.b.

2. Meken ۇsteuler – is-ha`rekettin` isleniw worni`n, bag`i`ti`n bildiredi, *qayda?* *qайдан?* *qалай?* degen sorawlarg`a juwap beredi. Mi`sali`, *ilgeri, кейінде, әрмен, бері, асқа, үске, сонда, былай, алда* t.b.

3. Mәliher ۇsteuler – is-ha`rekettin` isleniw mug`dari`n, ko`lemin bildiredi, *qaniша?* *qанишалық?* *нешелеп?* *qанишалап?* si`yaqli` sorawlarg`a juwap beredi. Mi`sali`, *оңшама, мұншама, бірталай, сондайлық, сонша, бірән-саран* t.b.

4. Syn (ya beyne) ۇsteuleri – is-ha`rekettin` isleniw, halati`n, si`ni`n, usi`li`n bildiredi, *qалай?* *qайтін?* *qалайша?* sorawları`na juwap beredi. Mi`sali`, *осылай, осылайша, бірте-бірте, ойша, бұрынғыша, өзінше, кезек-кезек, әрең-әрең, келе сала, билеп-төстеп* t.b.

5. Kúsheytu (ya ۇlғайту) ۇsteuleri – is-ha`rekettin` belgisin yamasa sapasi`n ku`sheyetip yaki pa`seytip ko`rsetedi, *qалай?* sorawı`na juwap beredi. Mi`sali`, *ең әдемі, тым биік, өте жақсы, аса терең, орасан зор* t.b..

6. Maqsat ۇsteuleri – is-ha`rekettin` isleniw maqsetin bildiredi, *qалай?* *не мақсатпен?* degen sorawlarg`a juwap beredi. wolar sani` jag`i`nan ko`p yemes. Mi`sali`, *әдейі, жорта, әдейлеп, қасақана* t.b.

7. Seben-saldar ۇsteuleri – is-ha`rekettin` isleniw sebebin bildiredi, *не себепті?* *неге?* *qалай?* degen sorawlarg`a juwap beredi. Mi`sali`, *босқа, қур босқа, амалсыздан, лажсыздан, шарасыздан, бекерге* t.b.

2. Tu`rkiy tillerdegi ko`mekshi so`zler.

Da`nekerler; Tirkewishler; Janapaylar.

Sali`sti`ri`lg`an tillerde ko`mekshi so`zlerdin` izertlew obekti birdey boli`wi`na qaramastan, birewinde *yordamchi so`zlar* (wo`zbek tilinde), *kөmekshi (шылау) сөздер* (qazaq tilinde), *yuklamilar turkumi* (tu`rkmen tilinde) boli`p ha`r bir ko`mekshi so`z ayi`ri`m tillerde wo`z aldi`na so`z shaqa`i` retinde, al basqaları`nda barli`g`i` birigip bir so`z shaqabi` yag`ni`y ko`mekshi so`zler topari` boli`p u`yreniledi. Solay bolsa da barli`q tu`rkiy tillerde ko`mekshi so`zler so`z benen so`zdi, qospa ga`plerdi baylani`sti`ri`w, yamasa so`zlere qosi`msha ma`ni beriw ushi`n qollani`ladi`. Sol ushi`n ko`mekshi so`zler atalg`an tillerde wo`z aldi`na qollani`li`p ma`ni an`latpaydi`. Wolar (ko`mekshi so`zler) tildin` rawajlani`w basqi`shları`nda wo`z ma`nisin joyti`p ko`mekshilik wazi`ypag`a o`tken. Bunday ko`mekshi so`zlerge tirkewishler, da`nekerler ha`m janapaylar kiredi.

Tirkewishler - wo`zbek tilinde – *ko`makchi so`zlar*, qazaq tilinde – *септеуліктер*, qirg`iz tilinde – *жантоочтар*, uyg`i`r tilinde – *тиркэмиләр*, tu`rkmen tilinde – *so`z son`i` ko`mekchileri* dep atali`p, bul tillerdin` barli`g`i`nda tirkewishler jeke turi`p ma`ni an`latpaydi` da, so`z benen so`zdin` arasi`ndag` i` grammatikali`q baylani`sti` ta`miyinleydi.

Wolar seplenbeydi. Ga`pte wo`zi qatnasli` so`z benen birge bir sorawg`a juwap beredi.

Sali`sti`ri`lg`an tillerde tirkewishler ma`nisi menen atqaratug`i`n xi`zmeti jag`i`nan bir-birine jaqi`n keledi yag`ni`y ayi`rmashi`li`qlari`nan go`re uqsasli`q ta`repleri ko`p. biraq wo`zbek tiline arap-parsi` tillerinen bir qatar tirkewish so`zler wo`zlesken, wolar wo`zbek a`debiy tilinde ken` qollani`ladi`.

Tirkewishler so`zdin` qaysi` seplikte turi`wi`na qaray jalg`anadi`. To`mendegi kestedede tirkewishlerdin` qaysi` sepliktegi so`zler menen baylani`sli` qollani`latug`i`ni` ani`q ko`rsetilgen.

Ataw sepligindegi so`zler menen dizbeklesip keletug`i`n tirkewishler		
Wo`zbek	Qazaq	Tu`rkmen
bilan	арқылы	haqqinda
uchun	жайында	dogrusinda
kabi	жайлы	barsinda
singari	жөнінде	bilen
sari	сияқты	bile
sayin	секілди	
orqali	тәрізди	
qadar	туралы	
bo`ylab	сайын	
bo`icha	үшін	
o`zra		

Bari`s sepligindegi so`zler menen dizbeklesip keletug`i`n tirkewishler		
qadar	дейін	garaganda
tomon	шейін	seredende
ko`ra	деген	go`ra`
yarahsa	деп	garshi
qarab		baka
qaramasdan		
qaramay		
yarahsa		

Shi`g`i`s sepligindegi so`zler menen dizbeklesip keletug`i`n tirkewishler		
boshqa	бери	o`n`
tashqari	кейин	son`
o`zga	соң	oval
ilgari	илгери	ozal
burun		ba`ri
avval		ilgiri
oldin		
keyin		
so`ng		
beri		

Demek, mi`sallardan ko`rgenimizdey tu`rkiy tillerdegi tirkewishler ma`nisi ha`m atqaratug`i`n xi`zmeti jag`i`nan bir-biroine jaqi`n keledi. Wolar tek ayi`ri`m fonetikali`q wo`zgerislerge ushi`rag`an.

Ko`pshilik tyurkologlar tirkewishlerdin` da`slep ma`nili so`z si`pati`nda qollani`lg`ani`n aytadi`. Bul wolardi`n` etimologiyasi`nan bilinedi.

Da`nekerler** – wo`zbek tilinde – *bog`lovchilar*, qazaq tilinde – *жалғаулық шылаулар*, qi`rg`i`z tilinde – *байламталар*, **UYG`I`R TI`LI`NDE –, tu`rkmen tilinde – *baglayji`ko`mekchiler* dep ataladi`. Bul tillerde da`nekeler so`z benen so`zdi, ga`p penen ga`pti (qospa ga`p qurami`ndag`i` jay ga`plerdi) baylani`sti`ri`w ushi`n qollani`ladi`. Wolar grammatikali`q jaqtan wo`zgermeydi ha`m wo`z aldi`na ma`ni an`latpaydi`. Ga`pte jekke yamasa ta`kirarlani`p qollani`li`wi` mu`mkin.

Da`nekerler tu`rkiy tillerde xi`zmetine qaray bir neshe toparlarga bo`linedi.

Ma`selen, wo`zbek tilinde u`lken yeki toparg`a bo`linedi:

1. Teng bog`lovchilar

**Biriktiruv bog`lovchilari:** *va, hamda (bog`lovchi vazifasidagi bilan ko`makchisi, ham yuklamasi).*

Zidlov bog`lovchilari: *ammo, lekin, biroq, balki, holbuki.*

**Ayiruv bog`lovchilari:** *yo, yoki, dam, goh, ba`zan, bir.*

I`nkor bog`lovchisi: *-na.*

2. Ergashtiruvchi bog`lovchilar:

**Aniqlov bog`lovchisi:** *-ki (-kim), ya`ni.*

Sabab bog`lovchilari: *chunki, shuning uchun, negaki.*

Shart bog`lovchilari: *agar, agarda, basharti, garchi, mabodo, gar, garchand*

Chog`ishtiruv bog`lovchilari: *go`yo, go`yoki.*

Qazaq tilinde beske toparg`a bo`linedi:

1. Ыңғайластық жалғаулықтар; *мен, пен, да, де т.б.*

2. Қарсылықты жалғаулықтар; *дегенмен, сонда да, бірақ т.б.*

3. Талғаулықты жалғаулықтар; *не, кейде, әлдене т.б.*

4. Себеп-салдар жалғаулықтар; *өйткені, сол себепті, сол үшін т.б.*

5. Шартты жалғаулықтар; *егер, әйтпесе, онда т.б.*

Janapaylar – wo`zbek tilinde – *yuklama*, qazaq tilinde – *демеуліктер*, qi`rg`i`z tilinde – *бөлүкчөлөр*, **UYG`I`R TI`LI`NDE** –, tu`rkmen tilinde – *goshi`lmalar* dep ataladi`.

Janapay bul tillerdin` barli`g`i`nda da so`z yamasa gaplerdin` mazmuni`na qosi`msha ma`ni beriwege xi`zmet qi`latug`i`n ko`mekshi so`zler topari`. Janaapylar da`slep ma`ni an`latatug`i`n so`zler bolg`an, biraq waqi`tti`n` wo`tiwi menen ha`zirgi tillerge ko`mekshi so`z esabi`nda jetip kelgen.

Tu`rkiy tillerdegi janapaylardag`i` ayi`rmashi`li`qlar tillerdin` rawajlani`w yuasqi`shlari`nda payda boladi`, yeskisi qollani`li`wdan shi`g`i`p qaladi`, woni`n` worni`na jan`a janapaylar qollani`ladi` yamasa basqa tillerden awi`sadi`. Geyde kerisinshe bir waqi`tlari` jiyyi qollani`lg`an janapaylar ayi`ri`m tillerde ha`zirme shekem saqlang`an boladi`, basqalari`nda qollani`wdan shi`g`i`p qaladi`.

Sali`sti`ri`li`p ati`rg`an tillerde janapaylar leksika-grammatikali`q ma`nilerine qaray bir neshe toparlarga bo`linedi.

Ma`selen, wo`zbek tilinde:

1. So`roq va taajjub yuklamalari: *-mi, -chi, -a, -ya.*

2. Kuchaytiruv va ta`kid yuklamalari: *-ku, ham, -yu, -da, -oh, -yoq, -ki, -kim, hatto, axir, nahotki, hattoki, -oq, -yoq;*

3. Ayiruv va chegaralov yuklamalari: *-gina (-kina, qina), faqat, yolg`iz;*

4. Aniqlov yuklamasi: *xuddi, naq;*

5. Gumon yuklamasi: *-dir;*

6. I'ntkor yuklamasi: na-na.

Wo'zbek tilinde janapaylar quri'li'si'na qaray to'mendegishe bo'linedi.

1. So'z – **yuklamalar**: faqat, hatto, hattoki, nahotki, chunki, axir, naq, yolg'iz, ham, na.

2. **Qo'shimcha shaklidagi yuklamalar**: -mi, -chi, -oq, -yoq, -gina, -dir, -ku, -da, -u, -yu, -a, -ya.

-mi, -oq (-yoq), -gina (-kina, -qina) si'yaqli janapaylar so'z t'ubirine qosi'li'p jazi'ladi: ko'rdingmi?, bugunoq, kechagina t.b. Qal'ganlari' ci'zi'ksha menen bo'linib jazi'ladi: sen-chi?, aytdim-ku! t.b. So'z t'urindegi janapaylar o'zi dizbekslesken so'zden bo'lek jazi'ladi.

Qazaq tilinde janapaylar leksika-grammatikali'q ma'nilerine qaray bir neshe toparlarg'a bo'linedi.

1. **S'uraulyk dемеуліктер**: -ma, -me, ba, -be, na, -ne;

2. **K'usheytkiш dемеуліктер**: ay, ай, aq, da, me;

3. **Naq'tylyk dемеуліктер**: -qoy, -гой, -dy, -di, -ty, -ti;

4. **Shek'tik dемеуліктер**: -qana, -zana, -aq;

5. **Bo'ljalдық dемеуліктер**: -mys, -mis, -ay;

6. **Bo'lymsyzдық dемеуліктер**: t'ugil;

7. **Qom'synu dемеулігі**: ekesi

Al, uyg'i'r, tu'rkmn tilleri janapaylardi' ma'nisine qaray bo'lmey-aq, ha'r bir janapaylardi'n' wo'zine toqtaydi'.

Uli'wma alg'anda, tu'rkiy tillerdegi janapaylardi' sali'sti'ri'p izertlegende wolardi'n' ayi'ri'm ayi'rmashi'li'qlari' menen uqsasli'qlari'ni'n' bar yekenin ko'riwge boladi'.

6-lekciya.

Tu'rkiy tillernde tan'laq, eliklewish ha'm modal' so'zler

Jobasi':

1. Tu'rkiy tillerdegi tan'laq so'zler, eliklewish so'zler
2. Tu'rkiy tillerdegi modal' so'zler.

1. Tu'rkiy tillerdegi tan'laq, yeliklewish so'zler

Tan'laq so'zler. Adamni'n' ishki sezimi, tuyg'i'si', quwani'sh, qayg'i', shaqi'ri'q t.b. ma'nilerdi bildirip, ga'p penen grammatikali'q jaqtan baylani'sqa tu'speytug'i'n so'zler tan'laq so'zler dep ataladi'. Wo'zbek tilinde – undov so'zlar, qazaq tilinde – *одағай қи'rg'i'z tilinde* - _____, *uyg'i'r tilinde* - _____, *tu'rkmn tilinde* - _____ boli'p ataladi'. Tan'laq so'zlerge:

Wo'zbek tilinde: eh, uh, o, e, uf, voy, ura, ofarin, salom, obbo, ey, eh he, i-i, allo, o'h ho', be, tur, hah, iyi, hormang, rahmat, alvido, hoy-hoy;

Qazaq tilinde: ay, na, ей, ай, я, ya, yaу, уай, я, пай, ә, o, oхo, ой, әй, ue, аха, ау, беу (tu'bir), мәссаған, бәрекелді, әттеген-ай, жәрекімалла, масқарай, o тоба, астапыралла, япырмай, ойпырмай, o дариға (qospa).

Qazaq tilinde tan'laq so'zler ma'nisine qaray toparlarg'a bo'linbeydi. Al, wo'zbek tan'laqlar ma'nisine qaray bir neshe toparlarg'a bo'lip qaraladi'.

1. **Holat undovlari**: ie, o, voy, eh, hay-hay, o', voh-voh. Bunda su'ysiniw, tan' qali'w, ha'z etiw t.b. ma'niler an'lati'ladi'.

2. **Xitob undovlari**: hey, hoy, allo, ey, kisht, ishsh, bah-bah, tu-tu-tu, qurey-qurey, chuh t.b. Bunda adamlar itibari'n tarti'w, quslar yamasa haywanlarg'a qatnas jasaw (wolardi' quwi'w, shaqi'ri'w, ju'riwge ma'jbu'rlew t.b.) ma'nilerin bildiredi.

3. **Ko'rsatish, ta'kid undovlari**: hu, huv, hovy, ha, xo'sh, labbay. Bunda belgi beriw, juwap, shaqi'ri'qqqa juwap beriw, giyne qi'li'w ma'nileri bildiriledi.

Wo'zbek tilinde tan'laq so'zler ga'p ishinde jeke, ta'kirar ha'm juplasi'p qollani'ladi':

chuh, bay-bay, oh-oh, ey-voh, voy-dod si'yaqli'.

Tan'laq so'zlar ga'ptin' basi'nda, ortasi'nda ha'm aqi'ri'nda keledi. Ga'p mazmuni menen baylani'sli' bolsa da grammatikali'q jaqtan baylani'sli' bolmaydi'.

Yeliklewish so'zlar. Tu'rli ses yaki ha'reketlerge yeliklewden payda bolg'an so'zlar topari' yeliklewish dep ataladi'. Bunday so'zlar tu'rkiy tillerdi'n leksikasi'nda ken' qollani'ladi'. Wolar wo'zinin' ayi'ri'qsha seslik quri'li'si'na ha'm geypara grammatikali'q wo'zgesheliklerine iye. Yeliklewishler ses yaki ko'rinisti bildiriwine qaray seske yeliklewishler ha'm ko'riniske yeliklewishler boli'p yekige bo'linedi.

Seske yeliklewishler janli predmetlerdi'n seslerine yeliklewdi bildiredi.

Ko'riniske yeliklewishler predmetlerdi'n ha'reketinin' si'rtqi' ko'rinisinin' obrazli tu'rde bildiriliwi na'tiyjesinde payda boladi'.

Wo'zbek tilinde – *taqlid so'zlar*, qazaq tilinde – *еликмей сөздер*, **qi'rg'i'z tilinde - _____, uyg'i'r tilinde - _____, tu'rkmén tilinde - _____** boli'p ataladi'.

Wo'zbek tilinde yeliklewish so'zlar:

1. Tovushga taqlid: *qars-qars, gumbur-gumbur, chug'ur-chug'ur, taq- tuq, g'arch-g'urch* t.b..

2. Harakat-holatga taqlid: *apil-tapil, milt-milt, g'uj-g'uj, yalt-yult* t.b.

Qolani'wi'na qaray *jeke, jup* ha'm ta'kirarlani'p qollanadi': *pirr, g'ovur-g'uvur, qalt-qalt* si'yaqli'.

Qazaq tilinde yeliklewish so'zlar: *dars, gu'rs, du'rs, qors, tars, ыrs, barq, arban' - arban', bu'gjen' - bu'gjen', arsalan'-arsalan', ытjын' - тытjын'* t.b.

2. Tu'rkiy tillerdegi modal so'zlar

Modal so'zlar – wo'zbek tilinde – *modal so'zlar* (qazaq tilinde joq), **qi'rg'i'z tilinde - _____, uyg'i'r tilinde - _____, tu'rkmén tilinde - _____** boli'p ataladi'.

Tu'rkiy tillerde modal so'zlar wo'zlerinin' semantikali'q ma'nisi, leksikali'q qurami' jag'inan ha'm ga'ptegi qollaniliw wo'zgesheligi jag'inan ha'r qanday basqa so'z shaqaplari'ni'n birewine de usamaytug'i'n so'z shaqaplari'ni'n ayi'ri'qsha bir tu'ri. Wolar ga'ptegi aytilg'an oy-pikirge *ani'qli'q, gu'man, talap, sha'rt, tasti'yi'qlaw, biykarlaw, juwmaq, eske tu'siriw, o'kiniw* si'yaqli' ma'nilerdi beredi. sog'an baylani'sli' wolar tu'rkiy tillerde bir neshe toparlarg'a bo'linedi. Ma'selen, wo'zbek tilinde:

1. Fikr aniqligini ifodalovchi modal so'zlar: *darhaqiqat, haqiqatan, haqiqatda, shubhasiz, so'zsiz, shaksiz, albatta, albat, aslida, darvoqe* t.b.

2. Fikr noaniqligini ifodalovchi modal so'zlar: *shekilli, chog'i, chamasi, ehtimol, balki, har holda, har qalay, hoyna-hoy, aftidan, mazmuni* t.b.

3. Fikr tartibi va so'zlovchi munosabatini bildiruvchi modal so'zlar: *birinchidan, ikkinchidan, avvalo, xullas, binobarin, masalan, jumladan, zero, zotan* t.b.

4. Hissiy holat ma'nosini ifodalovchi modal so'zlar: *attang, ajabo, hayriyat, afsus, essiz* t.b.

5. Tasdiq, mavjudlik va mavjud emaslik ma'nolarini ifodalovchi modal so'zlar: *mayli, xo'p, bor, yo'q* t.b.

Tu'rkiy tillerdegi modal so'zlerdin' ko'pshiligi ma'nili so'z shaqaplari'nan kelip shi'qqan.

O'zbekistan Respublikasi Xalq Bilimlendiriw Ministrliqi
A'jiniyaz ati'ndag'i No'kis ma'mleketlik pedagogikaliq instituti

Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati fakulteti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrasi

«Tu'rkiy tillerinin sali'sti'rma grammatikasi» pa'ninen

ShET YEL DEREKLERI

5111300 – Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati qa'nigeliginin 4-kursi ushi'n

Woqi'ti'wshi:

f.i.k. M.Qurbanov

No'kis-2015

ShET YEL DEREKLERI

Elektron ta`lim resurslari

1. www.tdpu.uz
2. www.pedagog.uz
3. www.ziyonet.uz
4. www.cholar.com

O'zbekistan Respublikasi Xalq Bilimlendiriw Ministrliqi
A'jiniyaz ati'ndag'i No'kis ma'mleketlik pedagogikaliq instituti

Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati fakulteti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrasi

«Tu'rkiy tillerinin sali'sti'rma grammatikasi» pa'ninen

ANNOTATSIYA

5111300 – Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati qa'nigeliginin 4-kursi ushi'n

Woqi'ti'wshi:

f.i.k. M.Qurbanov

No'kis-2015

Du'ziwshi:

Filologiya ilimlerinin` kandidati` M.Qurbanov

Pikir bildiriwshiler:

Filologiya ilimlerinin kandidati`, docent E.Xojaniyazov
Filologiya ilimlerinin kandidati`, docent Q.Paxratdinov

Kirisiw

Tu'rkiy tillerinin` sali'sti`rma grammatikasi` joqarg'i` woqi`w ori`nlari`ni`n` bakalavriat bag`dari` ushi`n du`zilgen woqi`w rejesinen ori`n alg`an tiykarg'i` pa`nlerdin` biri. Qaraqalpaq tili boyi`nsha qa`nige boli`wga tayarlanı`p ati`rg`an talabalar tu'rkiy tillerinin` tariyxı`n, tu'rkiy tillerinin` tarqalı`w shegaraları`n, tu'rkiy tillerdegi fonetikalı`q, morfologiyalı`q ha`m sintaksislik birliklerdin` tipologiyası`n biliwleri sha`rt. Bul wo`z gezeginde qaraqalpaq tilinin` basqa tu'rkiy tilleri arası`nda tutqan worni`n` ani`qlap ali`wga ja`rdem beredi.

Woqi`w pa`ninin` maqseti ha`m wazi`ypalari`

Tu'rkiy tillerinin` sali'sti`rmalı` grammatikasi` pa`nin woqi`w watani`mi`zdag'i` tiykarg'i` maqsetimiz. Tu'rkiy tillerinin` bir topardan payda bolg`anli`g'i`, wolardi`n` tariyxı`y kelip shi`g'i`wi`ndag'i` uqsaslı`q haqqı`nda tolı`q mag`li`wmat ali`wdan ibarat. Sonlı`qtan da bul pa`ndi u`yreniwimiz ushi`n bizin` aldi`mi`zg`a to`mendegidey wazi`ypalardi` ju`kleydi.

- bakalavr basqı`shi`nda ta`lim alg`an talabalardi` tu'rkiy tiller semyası`ni`n` izertleniw ha`m u`yreniliw tariyxı`, kelip shi`g'i`w derekleri menen tani`sti`ri`w;
- tu'rkiy tiller, sol si`yaqlı` qaraqalpaq tilinin` buri`ng'i` jag`dayı` haqqı`nda mag`li`wmat beriw;
- tu'rkiy tillerindegi dawı`slı` ha`m dawı`ssi`z sesler, fonetikalı`q ni`zamli`li`qlar haqqı`nda tolı`q tu`sinik ali`w;
- tu'rkiy tillerinin` morfologiyalı`q quri`li`si`ni`n` rawajlanı`w jolları`n sali'sti`ri`p u`yreti`w.

Pa`n boyi`nsha talabalardi`n` bilimne, ko`nlikpe ha`m qa`nigeligine qoyi`latug`i`n talaplar

- sali'sti`rma metod ha`m woni`n` izertlew obekti ha`m payda boli`wi`;
- a`yyemgi ha`m ha`zirgi tu'rkiy tillerinin` izertleniw, u`yreniliw o`zgeshelikleri;
- tu'rkiy tiller sem`yasi`;
- tu'rkiy tillerindegi dawı`slı` ha`m dawı`ssi`z seslerdin` du`zilisi ha`m wolardi`n` qollanı`li`w o`zgesheligin ko`rsetiw;
- tu'rkiy tillerdegi fonetikalı`q ni`zamli`li`qlardi` u`yreniw;
- so`z formaları`ni`n` quri`li`slı`q wo`zgesheliklerin u`yreniw;
- so`z shaqpları` ha`m wolardi`n` so`z jasaw usı`li` menen baylanı`si`;

Pa`nnin` woqi`w rejesindegi basqa pa`nler menen wo`z ara baylanı`si` ha`m izbe-izligi

Pa`nin tiykarg'i` maqseti ha`zirgi tu'rkiy tiller grammatikasi`n sali'sti`rmalı` u`yreniw bolg`anli`qtan woni` tek g`ana bir til materialları`na g`ana tiykarlanbay, ilimnin` basqa da tarawları` menen baylanı`slı` izertlense jemisli boladı`. Sebebi, tu'rkiy tillerinin` tariyxı` etnografiyası`, iskustvosı` ha`m ruwxı`y turmi`si` bir-biri menen de ti`g'i`z baylanı`slı`. Ha`r bir xalı`q tilinin` tariyxı`n u`yregende sol xalı`qtı`n` tariyxı`, etnografiyası`, geografiyalı`q jaylası`w worni` ha`m basqa da materialları`z mu`mkin yemes. Sonı`n` ushi`n da tu'rkiy tillerinin` sali'sti`rmalı` grammatikasi` yen` aldi` menen tariyx, etnografiya, dialektologiya ilimleri menen ti`g'i`z baylanı`sta boladı`.

Pa`ndi woqi`ti`wda paydalani`latug`i`n zamanago`y xabar ha`m pedagogikalı`q texnologiyalar

Ta`limnin` joqarg'i` basqı`shi`nda tu'rkiy tillerinin` sali'sti`rmalı` grammatikasi` woqi`ti`wdi`n` mazmunı`n ja`ne de teren`lestiredi. Tu'rkiy tillerinin` sali'sti`rmalı` grammatikasi` pa`ninin` mazmunı`n talabalardi`n` so`ylew sawatlı`li`g'i`n, grammatikani` woqi`ti`w arqalı` yemes, turmi`s ha`m miynet iskerligindegi so`ylesiwdin` shegarası`n ja`ne de ken`eytiw, qa`nigelikke sa`ykeslestirilgen sawatlı` jazı`w ha`m so`ylew ko`nlikpelerin ulı`wmalastı`rı`p u`yreti`w menen ajı`ralı`p turadı`. Bunda ilimiy ko`rkem a`debiyatlarda oqi`p, tu`siniw, qa`nigeligi boyi`nsha tekst du`ziw, xu`jjetler du`ziw, forması` ha`m mazmunı` jag`i`nan wo`zgeritiw, basqa so`ylew uslubı`na ko`shire ali`w si`yaqlı` quramalı` talaplar qoyı`ladı`. Bulardi`n` barlı`g'i` ta`limnin` joqarı` basqı`shi`nda tu'rkiy tillerinin` sali'sti`rmalı` grammatikasi`nan beriletug`i`n bilimnin` ku`ndelikli turmi`sqa baylanı`slı`li`g'i`, ken`ligi ha`m qı`zi`qli`li`g'i`, woqi`ti`w usı`li`ni`n` zamanago`yligi, audio-vizual` quralları`ni`n` na`tiyjeli qollanı`li`wi` menen ta`miyinlenedi.

O'zbekistan Respublikasi Xalq Bilimlendiriw Ministrliqi

A'jiniyaz ati'ndag'i No'kis ma'mleketlik pedagogikaliq instituti

Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati fakulteti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrasi

«Tu'rkiy tillerinin sali'sti'rma grammatikasi» pa'ni

WOQI'TIWSHISI HAQQI'NDA MAG'LI'WMAT

5111300 – Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati qanigeliginin 4-kursi ushin

Woqi'ti'wshi:

f.i.k. M.Qurbanov

No'kis-2015

MAG`LI`WMATNAMA
Qurbanov Muxtarbay Dauletbaevich

2011-ji`ldi`n` 10-yanvari`nan:
No`kis ma`mleketlik pedagogikali`q instituti`
«Qaraqalpaq til bilimi» kafedrası`ni`n` woqi`ti`wshi`si`

Tuwi`lg`an ji`li`:
12.12.1982

Tuwi`lg`an jeri:
Qaraqalpaqstan Respublikasi`,
Xojeli rayoni`

Milleti:
qaraqalpaq

Partiyaliq`i`:
joq

Mag`li`wmati`:
joqari`

Tamamlagan:
2006-ji`l, No`kis ma`mleketlik pedagogikali`q
instiutti` (ku`ndizgi)

**Mag`li`wmati` boyi`enasha qa`nigeliq:** qaraqalpaq tili oqi`ti`wshi`si`

Ilimiy da`rejesi:
filologiya ilimlerinin` kandidati`

Ilimiy atag`i`:
joq

Qaysi` shet tillerin bileli:
rus tili

Ma`mleketlik si`yli`qlar menen si`yli`qlang`an ba (qanday):
joq

Xali`q deputatlaru`, respublika, wa`layat, qala ha`m rayon Ken`esi deputati` ma yaki basqa saylanatug`i`n organlardi`n` ag`zasi` ma (toli`q ko`rsetiliwi kerek):

joq

MIYNET JOLI`

2000 - 2004 jj. – No`kis ma`mleketlik pedagogikali`q instituti`ni`n` talabasi`

2004 - 2006 jj. - No`kis ma`mleketlik pedagogikali`q instituti`ni`n` magistranti`

2006 - 2007 jj. - No`kis ma`mleketlik pedagogikali`q instituti`ni`n` qaraqalpaq
til bilimi kafedrası` woqi`ti`wshi`si`

2007 - 2010 jj. - No`kis ma`mleketlik pedagogikali`q instituti`ni`n` aspiranti`

2011 j.- h.sh. - No`kis ma`mleketlik pedagogikali`q instituti`ni`n` qaraqalpaq
til bilimi kafedrası` woqi`ti`wshi`si`

O'zbekistan Respublikasi Xalq Bilimlendiriw Ministrliqi
A'jiniyaz ati'ndag'i No'kis ma'mleketlik pedagogikaliq instituti

Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati fakulteti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrasi

«Tu'rkiy tillerinin sali'sti'rma grammatikasi» pa'ninen

NORMATIV HU'JJETLER

5111300 – Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati qanigeliginin 4-kursi ushin

Woqi'ti'wshi:

f.i.k. M.Qurbanov

No'kis-2015

I. УМУМҲҲ ҚОИДАЛАР

1-модда. Ушбу Қонуннинг мақсади

Ушбу Қонун фуқароларга таълим, тарбия бериш, касб-хунар ўргатишнинг ҳуқуқий асосларини белгилайди ҳамда ҳар кимнинг билим олишдан иборат конституциявий ҳуқуқини таъминлашга қаратилган.

2-модда. Таълим тўғрисидаги қонун ҳужжатлари

Таълим тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ушбу Қонундан ҳамда бошқа қонун ҳужжатларидан иборат. Қорақалпоғистон Республикасида таълим соҳасидаги муносабатлар Қорақалпоғистон Республикасининг қонун ҳужжатлари билан ҳам тартибга солинади. Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида таълим тўғрисидаги қонун ҳужжатларидагидан ўзгача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома қоидалари қўлланилади.

3-модда. Таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари

Таълим Ўзбекистон Республикаси ижтимоий тараққиёти соҳасида устувор деб эълон қилинади. Таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари қуйидагилардан иборат:

таълим ва тарбиянинг инсонпарвар, демократик характерда эканлиги;
таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги;
умумий ўрта, шунингдек ўрта махсус, касб-хунар таълимининг мажбурийлиги;
ўрта махсус, касб-хунар таълими йўналишини: академик лицейда ёки касб-хунар коллежида ўқишни танлашнинг ихтиёрийлиги;
таълим тизимининг дунёвий характерда эканлиги;
давлат таълим стандартлари доирасида таълим олишнинг ҳамма учун очиклиги;
таълим дастурларини танлашга ягона ва табақалаштирилган ёндашув;
билимли бўлишни ва истеъдодни рағбатлантириш;
таълим тизимида давлат ва жамоат бошқарувини уйғунлаштириш.

4-модда. Билим олиш ҳуқуқи

Жинси, тили, ёши, ирқий, миллий мансублиги, эътиқоди, динга муносабати, ижтимоий келиб чиқиши, хизмат тури, ижтимоий маъқеи, турар жойи, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қанча вақт яшаётганлигидан қатъи назар, ҳар кимга билим олишда тенг ҳуқуқлар қафолатланади. Билим олиш ҳуқуқи:

давлат ва нодавлат таълим муассасаларини ривожлантириш;
ишлаб чиқаришдан ажралган ва ажралмаган ҳолда таълим олишни ташкил этиш;
таълим ва кадрлар тайёрлаш давлат дастурлари асосида бепул ўқитиш, шунингдек таълим муассасаларида шартнома асосида тўлов эвазига касб-хунар ўргатиш;
барча турдаги таълим муассасаларининг битирувчилари кейинги босқичдаги ўқув юртларига киришда тенг ҳуқуқларга эга бўлиши;
оилада ёки ўзи мустақил равишда билим олган фуқароларга аккредитациядан ўтган таълим муассасаларида экстернат тартибида аттестациядан ўтиш ҳуқуқини бериш орқали таъминланади.

Бошқа давлатларнинг фуқаролари Ўзбекистон Республикасида халқаро шартномаларга мувофиқ билим олиш ҳуқуқига эга.

Республикада истиқомат қилаётган фуқаролиги бўлмаган шахслар билим олишда Ўзбекистон Республикаси фуқаролари билан тенг ҳуқуқларга эга.

5-модда. Педагогик фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқи

Тегишли маълумоти, касб тайёргарлиги бор ва юксак ахлоқий фазилатларга эга бўлган шахслар педагогик фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқига эга. Педагог ходимларни олий ўқув юртларига ишга қабул қилиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлаган **Низомга** мувофиқ танлов асосида амалга оширилади. Педагогик фаолият билан шуғулланиш суд ҳукмига асосан ман этилган шахсларнинг таълим муассасаларида бу фаолият билан шуғулланишига йўл қўйилмайди.

6-модда. Таълим муассасасининг ҳуқуқий мақоми

Таълим муассасасини аккредитациялаш ваколатли давлат органи томонидан аттестацияга асосан амалга оширилади. Таълим муассасаси юридик шахс бўлиб, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда барпо этилади. Нодавлат таълим муассасаси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгилаган тартибда давлат аккредитациясидан ўтган пайтдан бошлаб юридик шахс ҳуқуқлари ва таълим фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқига эга бўлади. Таълим муассасаси қонун ҳужжатларига мувофиқ ишлаб чиқилган устав асосида фаолият кўрсатади.

Таълим муассасаси аттестация натижаларига биноан давлат аккредитациясидан маҳрум этилиши мумкин.

Таълим муассасалари ўқув-тарбия мажмуиларига ҳамда ўқув-илмий-ишлаб чиқариш бирлашмалари ва уюшмаларига бирлашишга ҳақли.

Таълим муассасалари уставда белгиланган вазифаларига мувофиқ пулли таълим хизматлари кўрсатиш, шунингдек тадбиркорлик фаолиятининг бошқа турлари билан шуғулланишга ҳақли.

7-модда. Давлат таълим стандартлари

Давлат таълим стандартлари умумий ўрта, ўрта махсус, касб-хунар ва олий таълим мазмунига ҳамда сифатига қўйиладиган талабларни белгилайди.

Давлат таълим стандартларини бажариш Ўзбекистон Республикасининг барча таълим муассасалари учун

мажбурийдир.

8-модда. Таълим бериш тили

Таълим муассасаларида таълим бериш тилидан фойдаланиш тартиби Давлат тили ҳақидаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни билан тартибга солинади.

II. ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ВА ТУРЛАРИ

9-модда. Таълим тизими

Ўзбекистон Республикасининг таълим тизими қуйидагиларни ўз ичига олади:

давлат стандартларига мувофиқ таълим дастурларини амалга оширувчи давлат ва нодавлат таълим муассасалари;

таълим тизимининг фаолият кўрсатиши ва ривожланишини таъминлаш учун зарур бўлган тадқиқот ишларини бажарувчи илмий-педагогик муассасалар;

таълим соҳасидаги давлат бошқарув органлари, шунингдек уларга қарашли корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар.

Ўзбекистон Республикасининг таълим тизими ягона ва узлуксиздир.

10-модда. Таълим турлари

Ўзбекистон Республикасида таълим қуйидаги турларда амалга оширилади:

мактабгача таълим;

умумий ўрта таълим;

ўрта махсус, касб-ҳунар таълими;

олий таълим;

олий ўқув юртидан кейинги таълим;

кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш;

мактабдан ташқари таълим.

11-модда. Мактабгача таълим

Мактабгача таълим бола шахсини соғлом ва етук, мактабда ўқишга тайёрланган тарзда шакллантириш мақсадини кўзлайди. Бу таълим олти-етти ёшгача оилада, болалар боғчасида ва мулк шаклидан қатъи назар, бошқа таълим муассасаларида олиб борилади.

12-модда. Умумий ўрта таълим

Умумий ўрта таълим босқичлари қуйидагича:

бошланғич таълим (I—IV синфлар);

умумий ўрта таълим (I—IX синфлар).

Бошланғич таълим умумий ўрта таълим олиш учун зарур бўлган саводхонлик, билим ва қўникма асосларини шакллантиришга қаратилгандир. Мактабнинг биринчи синфига болалар олти-етти ёшдан қабул қилинади.

Умумий ўрта таълим билимларнинг зарур ҳажмини беради, мустақил фикрлаш, ташкилотчилик қобилияти ва амалий тажриба қўникмаларини ривожлантиради, дастлабки тарзда касбга йўналтиришга ва таълимнинг навбатдаги босқичини танлашга ёрдам беради.

Болаларнинг қобилияти, истеъдодини ривожлантириш учун ихтисослаштирилган мактаблар ташкил этилиши мумкин.

13-модда. Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими

Ўрта махсус, касб-ҳунар таълим олиш мақсадида ҳар ким умумий ўрта таълим асосида академик лицейда ёки касб-ҳунар коллежида ўқишнинг йўналишини ихтиёрий равишда танлаш ҳуқуқига эга.

Академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежлари эгалланган касб-ҳунар бўйича ишлаш ҳуқуқини берадиган ҳамда бундай иш ёки таълимни навбатдаги босқичда давом эттириш учун асос бўладиган ўрта махсус, касб-ҳунар таълими беради.

Академик лицей ўқувчиларнинг интеллектуал қобилиятларини жадал ўстиришни, уларнинг чуқур, табақалаштирилган ва касб-ҳунарга йўналтирилган билим олишларини таъминлайдиган уч йиллик ўрта махсус ўқув юртидир.

Касб-ҳунар коллежи ўқувчиларнинг касб-ҳунарга мойиллиги, маҳорат ва малакасини чуқур ривожлантиришни, танланган касблар бўйича бир ёки бир неча ихтисос олишни таъминлайдиган уч йиллик ўрта касб-ҳунар ўқув юртидир.

14-модда. Олий таълим

Олий таълим юқори малакали мутахассислар тайёрлашни таъминлади.

Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш олий ўқув юрларида (университетлар, академиялар, институтлар ва олий мактабнинг бошқа таълим муассасаларида) ўрта махсус касб-ҳунар таълими асосида амалга оширилади.

Олий таълим икки босқичга: давлат томонидан тасдиқланган намунадаги олий маълумот тўғрисидаги ҳужжатлар билан далилланувчи бакалаврият ва магистратурага эга.

Бакалаврият олий таълим йўналишларидан бири бўйича пухта билим берадиган, ўқиш муддати камида тўрт йил бўлган таянч олий таълимдир.

Магистратура аниқ мутахассислик бўйича бакалаврият негизида камида икки йил давом этадиган олий таълимдир.

Фуқаролар иккинчи ва ундан кейинги олий маълумотни шартнома асосида олишга ҳақлидирлар.

15-модда. Олий ўқув юртидан кейинги таълим

Олий ўқув юртидан кейинги таълим жамиятнинг илмий ва илмий-педагогик кадрларга бўлган эҳтиёжларини таъминлашга қаратилгандир. Олий ўқув юртидан кейинги таълим олий ўқув юртилари ва илмий-тадқиқот муассасаларида (аспирантура, адъюнктура, докторантура, мустақил тадқиқотчилик) олиниши мумкин.

Илмий ва илмий-педагогик кадрларни тайёрлаш, илмий даражалар ва унвонлар бериш тартиби қонун ҳужжатларида белгиланади.

16-модда. Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш

Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш касб билимлари ва кўникмаларини чуқурлаштириш ҳамда янгилашни таъминлайди.

Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

17-модда. Мактабдан ташқари таълим

Болалар ва ўсмирларнинг яқка тартибдаги эҳтиёжларини қондириш, уларнинг бўш вақти ва дам олишини ташкил этиш учун давлат органлари, жамоат бирлашмалари, шунингдек бошқа юридик ва жисмоний шахслар маданий-эстетик, илмий, техникавий, спорт ва бошқа йўналишларда мактабдан ташқари таълим муассасаларини ташкил этишлари мумкин.

Мактабдан ташқари таълим муассасаларига болалар, ўсмирлар ижодиёти саройлари, уйлари, клублари ва марказлари, болалар-ўсмирлар спорт мактаблари, санъат мактаблари, мусиқа мактаблари, студиялар, кутубхоналар, соғломлаштириш муассасалари ва бошқа муассасалар қиради.

Мактабдан ташқари таълим муассасаларининг фаолият кўрсатиш тартиби қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилади.

18-модда. Оиладаги таълим ва мустақил равишда таълим олиш

Давлат оилада таълим олишга ва мустақил равишда таълим олишга кўмаклашади. Болаларни оилада ўқитиш ва мустақил равишда таълим олиш тегишли таълим муассасаларининг дастурлари бўйича амалга оширилади. Таълим олувчиларга ваколатли давлат муассасалари томонидан услубий, маслаҳат ва бошқа йўсинда ёрдам кўрсатилади.

19-модда. Таълим тўғрисидаги ҳужжатлар

Аккредитация қилинган таълим муассасаларининг битирувчиларига давлат томонидан тасдиқланган намунадаги маълумот тўғрисидаги ҳужжат (шаҳодатнома, диплом, сертификат, гувоҳнома) берилади. Давлат томонидан тасдиқланган намунадаги маълумот тўғрисидаги ҳужжат оилада таълим олган ёки мустақил равишда билим олган ва аккредитация қилинган таълим муассасаларининг тегишли таълим дастурлари бўйича экстерн тартибда имтиҳонлар топширган шахсларга ҳам берилади, давлат таълим муассасаларида ўқитилиши шарт бўлган ва рўйхати Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгилаб қўйиладиган мутахассисликлар бундан мустасно.

Олий маълумот тўғрисидаги дипломга ўзлаштирилган фанлар рўйхати, уларнинг ҳажмлари ва фанларга қўйилган баҳолар ёзилган варақа илова қилинади.

Диссертация ҳимоя қилган шахсларга белгиланган тартибда фан номзоди ёки фан доктори илмий даражаси берилади ва давлат томонидан тасдиқланган намунадаги диплом топширилади.

Давлат таълим стандартларига мос келган тақдирда Ўзбекистон Республикаси билан хорижий давлатларнинг ҳукуматлари ўртасидаги икки томонлама битимлар асосида ҳар икки томоннинг маълумот тўғрисидаги ҳужжатлари белгиланган тартибда ўзаро тан олиниши мумкин.

Тегишли босқичдаги таълимни тугалламаган шахсларга белгиланган намунадаги маълумотнома берилади.

Давлат тасдиқлаган намунадаги маълумот тўғрисидаги ҳужжат навбатдаги босқич таълим муассасаларида таълим олишни давом эттириш ёки тегишли ихтисослик бўйича ишлаш ҳуқуқини беради.

III. ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИ ҚАТНАШЧИЛАРИНИ ИЖТИМОЙ ҲИМОЯ ҚИЛИШ

20-модда. Таълим олувчиларни ижтимоий ҳимоя қилиш

Таълим муассасасида таълим олувчилар қонун ҳужжатларига ва норматив ҳужжатларга мувофиқ имтиёзлар, стипендия ва ётоқхонада жой билан таъминланади.

21-модда. Таълим муассасалари ходимларини ижтимоий ҳимоя қилиш

Таълим муассасалари ходимларига иш вақтининг қисқартирилган муддати белгиланади, ҳақи тўланадиган йиллик узайтирилган таътиллار ҳамда қонун ҳужжатларида назарда тутилган имтиёзлар берилади.

Таълим муассасалари иш ҳақиға мўлжалланган мавжуд маблағлар доирасида мустақил равишда ставкалар, мансаб окладларига табақалаштирилган устама белгилашга ҳамда меҳнатга ҳақ тўлаш ва уни рағбатлантиришнинг турли шакллари қўллашга ҳақли.

22-модда. Етим болаларни ва ота-оналарининг ёки бошқа қонуний вакиллариининг васийлигисиз қолган болаларни ўқитиш

Етим болаларни ва ота-оналарининг ёки бошқа қонуний вакиллариининг васийлигисиз қолган болаларни ўқитиш ва уларни боқиш давлатнинг тўла таъминоти асосида қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

23-модда. Жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсони бўлган болалар ва ўсмирларни ўқитиш

Жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсони бўлган, шунингдек узоқ вақт даволанишга муҳтож бўлган болалар ва ўсмирларни ўқитиш, уларни тарбиялаш ҳамда даволаш учун ихтисослаштирилган таълим муассасалари ташкил этилади. Болалар ва ўсмирларни ушбу таълим муассасаларига юбориш ва улардан чиқариш ота-оналарининг ёки бошқа қонуний вакиллариининг розилиги билан психологик-тиббий-педагогик комиссиянинг ҳулосасига биноан амалга оширилади.

Ихтисослаштирилган таълим муассасаларининг ўқувчилари қисман ёки тўла давлат таъминотида бўлади.

24-модда. Ижтимоий ёрдамга ва тикланишга муҳтож бўлган шахслар учун ўқув-тарбия муассасалари

Алоҳида шароитларда тарбияланиш ва ўқишга муҳтож бўлган болалар ва ўспиринлар учун уларнинг билим олиши, касб тайёргарлиги ва ижтимоий тикланишини таъминлайдиган ихтисослаштирилган ўқув-тарбия муассасалари ташкил этилади.

Озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазони ўташ муассасаларида сақланаётган шахсларнинг таълим олиши ва мустақил билим олиши учун қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда шароитлар яратилади.

IV. ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИ БОШҚАРИШ

25-модда. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таълим соҳасидаги ваколатлари

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таълим соҳасидаги ваколатларига қуйидагилар киради:

таълим соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга ошириш;
таълим соҳасидаги давлат бошқаруви органларига раҳбарлик қилиш;
таълимни ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;
таълим муассасаларини ташкил этиш, қайта ташкил этиш ва тугатиш тартибини белгилаш;

таълим муассасаларини аккредитациядан, педагог, илмий кадрларни аттестациядан ўтказиш тартибини белгилаш;

бошқа давлатларнинг таълим муассасаларига Ўзбекистон Республикасининг ҳудудида таълим фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи рухсатномалар бериш;

қонун ҳужжатларига мувофиқ хорижий давлатларнинг таълим тўғрисидаги ҳужжатларини тан олиш ва ҳужжатларнинг эквивалент эканлигини қайд этиш тартибини белгилаш;

давлат таълим стандартларини тасдиқлаш;

давлат томонидан тасдиқланган намунадаги маълумот тўғрисидаги ҳужжатларни тасдиқлаш ва уларни бериш тартибини белгилаш;

давлат грантлари миқдори ва таълим муассасаларига қабул қилиш тартибини белгилаш;

давлат олий таълим муассасасининг ректорларини тайинлаш;

таълим олувчиларни аккредитация қилинган бир таълим муассасасидан бошқасига ўтказиш тартибини белгилаш;

қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатлар.

26-модда. Таълимни бошқариш бўйича махсус ваколат берилган давлат органларининг ҳуқуқ доираси

Таълимни бошқариш бўйича махсус ваколат берилган давлат органларининг ҳуқуқ доирасига қуйидагилар киради:

таълим соҳасида ягона давлат сиёсатини рўёбга чиқариш;

таълим 05.6 20 муассасалари фаолиятини мувофиқлаштириш ва услуб масалаларида уларга раҳбарлик қилиш;

давлат таълим стандартлари, мутахассисларнинг билим савияси ва касб тайёргарлигига бўлган талаблар бажарилишини таъминлаш;

ўқитишнинг илғор шакллари ва янги педагогик технологияларни, таълимнинг техник ва ахборот воситаларини ўқув жараёнига жорий этиш;

ўқув ва ўқув-услугият адабиётларини нашр этишни ташкил қилиш;

таълим олувчиларнинг якуний давлат аттестацияси ва давлат таълим муассасаларида экстернат тўғрисидаги низомларни тасдиқлаш;

давлат олий таълим муассасасининг ректорини тайинлаш тўғрисида Вазирлар Маҳкамасига таклифлар киритиш;

педагог ходимларни тайёрлашни, уларнинг малакасини оширишни ва қайта тайёрлашни ташкил этиш;

қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатлар.

27-модда. Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг таълим соҳасидаги ваколатлари

Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари:

таълим муассасалари фаолиятининг минтақаларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш эҳтиёжларига мувофиқлигини таъминлайдилар;

таълим муассасаларини ташкил этадилар, қайта ташкил этадилар ва тугатадилар (республика тасарруфида бўлган муассасалар бундан мустасно), уларнинг уставларини рўйхатга оладилар;

ўз ҳудудларидаги таълим муассасаларини ваколат доирасида молиялаш миқдорларини ва имтиёзларни белгилайдилар;

таълим сифати ва даражасига, шунингдек педагог ходимларнинг касб фаолиятига бўлган давлат талабларига риоя этилишини таъминлайдилар;

қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни ҳам амалга оширадилар.

28-модда. Таълим муассасасини бошқариш

Таълим муассасасини унинг раҳбари бошқаради.

Таълим муассасаларида қонун ҳужжатларига мувофиқ фаолият кўрсатадиган жамоат бошқаруви органлари ташкил этилиши мумкин.

29-модда. Таълим соҳасидаги давлат бошқаруви органлари билан нодавлат таълим муассасалари ўртасидаги ўзаро муносабатлар

Таълим соҳасидаги давлат бошқаруви органлари нодавлат таълим муассасаларида таълим тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилишини назорат қилади.

Нодавлат таълим муассасалари таълим тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузган тақдирда, аккредитация қилган органлар уларнинг фаолиятини қонун ҳужжатларига мувофиқ тўхтатиб қўйишга ҳақли.

Нодавлат таълим муассасаларига қабул давлат ўқув юртлари учун белгиланган тартибда ва муддатларда амалга оширилади.

V. ЯКУНЛОВЧИ ХУЛОСАЛАР

30-модда. Ота-оналар ёки қонуний вакилларнинг вазифалари

Вояга етмаган болаларнинг ота-оналари ёки қонуний вакиллари боланинг қонуний ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилишлари шарт ҳамда уларнинг тарбияси, мактабгача, умумий ўрта, ўрта махсус, касб-хунар таълими олишлари учун жавобгардирлар.

31-модда. Таълимни молиялаш

Давлат таълим муассасаларини молиялаш республика ва маҳаллий бюджетлар маблағлари, шунингдек бюджетдан ташқари маблағлар ҳисобидан амалга оширилади.

32-модда. Таълимни ривожлантириш фондлари

Таълимни ривожлантириш фондлари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда юридик ва жисмоний шахсларнинг шу жумладан чет эллик юридик ва жисмоний шахсларнинг ихтиёрий бадаллари ҳисобидан ташкил этилиши мумкин.

33-модда. Халқаро ҳамкорлик

Таълим муассасалари таълим муаммолари юзасидан халқаро ҳамкорликда иштирок этадилар, чет давлатларнинг тегишли ўқув юртлари билан бевосита алоқалар ўрнатиш, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда улар билан қўшма ўқув юртлари ташкил этиш ҳуқуқига эга.

34-модда. Таълим тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик

Таълим тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузишда айбдор бўлган шахслар белгиланган тартибда жавобгар бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. КАРИМОВ

Тошкент ш.,
1997 йил 29 август,
464-І-сон

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ЎҚУВ РЕЖА

Таълим йўналиши: *5111.100 - Ора тили ва адабиёти*

(Қорақалпоқ тили ва адабиёти)

Академик даража - БАКАЛАВР

Ўқув муддати - 4 йил

Таълим шакли - кундузги

1. ЎҚУВ ЖАРАЁНИ ЖАДВАЛИ

Курс	Хафталар																Ўқув жараёни					Тўғри	Хато																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																							
																	Жами	Ўқув жараёни																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																												
																		Ўқув жараёни	Ўқув жараёни																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																											
																			Ўқув жараёни	Ўқув жараёни	Ўқув жараёни																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																									
Сентябр	Октябрь	Ноябр	Декabr	Январ	Феврал	Март	Апрел	Май	Июн	Июль	Август	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																				
I																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																														

☐	Назарий таълим	☐	А	☐	Амалий таълим	☐	Д	☐	Давлат аттестацияси	☐	Б	☐	Ветеринар таълим	☐	Т	Таълим
--------------------------	----------------	--------------------------	---	--------------------------	---------------	--------------------------	---	--------------------------	---------------------	--------------------------	---	--------------------------	------------------	--------------------------	---	--------

II. ЎҚУВ РЕЖАСИ

Тр	Ўқув жараёни, факультет таълими	Таълимнинг йўналиши (қўли)									Семестрнинг йўналиши (қўли)															
		Ўқув жараёни (қўли)	Адабиётнинг йўналиши (қўли)						Ўқув жараёни (қўли)	Ўқув жараёни (қўли)	1-курс				2-курс				3-курс				4-курс			
			Адабиётнинг йўналиши (қўли)								Ўқув жараёни (қўли)															
			Адабиётнинг йўналиши (қўли)								Ўқув жараёни (қўли)															
			Адабиётнинг йўналиши (қўли)								Ўқув жараёни (қўли)															
			Адабиётнинг йўналиши (қўли)								Ўқув жараёни (қўли)															
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20							
1.00	Ўқув жараёни ва таълимнинг йўналиши	1704	23,2	1028	272	482	0	284	0	666	10	10	7	11	4	8	3	12								
1.01	Ўзбекистон тарихи	116		58	28			30		58	X															
1.02	Ўзбекистон тарихи, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси	116		58	28			30		58		X														
1.03	Ўзбекистон тарихи, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси	148		74	48			48		72				X												
1.04	Ўзбекистон тарихи, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси	92		46	28			30		58		X														
1.05	Ўзбекистон тарихи, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси	56		28	18			20		28				X												
1.06	Ўзбекистон тарихи, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси	116		58	28			30		58								X								
1.07	Ўзбекистон тарихи, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси	56		28	18			20		28					X											
1.08	Ўзбекистон тарихи, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси	120		60	30			30		60						X										
1.09	Ўзбекистон тарихи, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси	60		30	18			20		32									X							
1.10	Ўзбекистон тарихи, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси	112		56	28			28		56									X							
1.11	Ўзбек (рус) тили	116		58		58				40	X	X														
1.12	Ўзбек тили	160		80		80				160	X	X	X	X	X	X										
1.13	Ўзбек тили ва адабиёти	128		64		64				84	X	X	X	X												
1.14	Ўзбек тили ва адабиёти	196	10,3	416	170	118	800	28		340	3	4	8	7	0											
1.15	Ўзбек тили ва адабиёти	104		52	28	30				48	X															
1.16	Ўзбек тили ва адабиёти	142		71	35	35	70			140		X	X													
1.17	Ўзбек тили ва адабиёти	104		52	28	30		28		48				X												
1.18	Ўзбек тили ва адабиёти	70		35	18	30	10			32			X													
1.19	Ўзбек тили ва адабиёти	136		68	30	30	30			60				X												
1.20	Ўзбек тили ва адабиёти	3698	50,4	2238	890	438	68	738		1408	19	18	11	14	26	22	7									
1.21	Ўзбек тили ва адабиёти	140		70	30	30		30		108	X				X											
1.22	Ўзбек тили ва адабиёти	278		139	70	30	40	42		124			X	X												
1.23	Ўзбек тили ва адабиёти	116		58	28	30	30	30	6 ка	96								X								
1.24	Ўзбек тили ва адабиёти	148		74	48	30		30		90	X															
1.25	Ўзбек тили ва адабиёти	160		80	40	30		30		64									X							
1.26	Ўзбек тили ва адабиёти	616		308	184	140		64	7 ка	228		X	X	X	X	X	X									
1.27	Ўзбек тили ва адабиёти	128		64	30	30		30		60	X															
1.28	Ўзбек тили ва адабиёти	292		146	70	30		30		126								X	X							
1.29	Ўзбек тили ва адабиёти	128		64	30	30		30		60		X														
1.30	Ўзбек тили ва адабиёти	160		80	40	30		30		64	X															
1.31	Ўзбек тили ва адабиёти	628		314	186			204	7 ка	228		X	X	X	X	X	X	X								

ИСТИН ОҚУМ ЖОБА
Талаб бағдары: **ТИЖАН – Ақ мағыл хам ақылдануы**
(Ақылдануы: ақылға қамалған)
ТИЖАН ақылдануында дағды

Академиялық дәресі - БАКАЛАВР
Оқығаны - 4 жыл
Оқығаны - 120 кредит
Түрлі тілді - 1000 сағат

[illegible]

№	Наименование продукции	Стратегические показатели (показатели)									Объемы	Сводный, курс, статус или статус															
		Классификация продукции (показатели)										Сводный, курс, статус или статус															
		Исходные		Классификация продукции (показатели)								Сводный, курс, статус или статус															
		Исходные	Исходные	Исходные	Исходные	Исходные	Исходные	Исходные	Исходные	Исходные		Сводный, курс, статус или статус															
												Сводный, курс, статус или статус															
		Сводный, курс, статус или статус																									
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20								
1.01	Группировка в области (показатели) (показатели)	1794	23.2	1818	273	508		265		665	12	13	14	15	16	17	18	19	20								
1.02	Группировка в области (показатели) (показатели)	106		94	26			26		31	1	1															
1.03	Группировка в области (показатели) (показатели)	106		94	26			26		51	2	1															
1.04	Группировка в области (показатели) (показатели)	106		94	26			26		80			1	2													
1.05	Группировка в области (показатели) (показатели)	88		94	26			26		24			1	2													
1.06	Группировка в области (показатели) (показатели)	36		94	18			18		18				2													
1.07	Группировка в области (показатели) (показатели)	110		94	18			18		58					5	5											
1.08	Группировка в области (показатели) (показатели)	34		94	18			18		18					2												
1.09	Группировка в области (показатели) (показатели)	118		94	26			26		54						5											
1.10	Группировка в области (показатели) (показатели)	56		94	18			18		28								6									
1.11	Группировка в области (показатели) (показатели)	100		94	26			26		58								9	2								
1.12	Группировка в области (показатели) (показатели)	108		94						38	1	2															
1.13	Группировка в области (показатели) (показатели)	108		94						38	1	2															
1.14	Группировка в области (показатели) (показатели)	134		218		218				200	3	3	2	1	1	1											
1.15	Группировка в области (показатели) (показатели)	222		218	18	126				82	2	2	2	2													
1.16	Группировка в области (показатели) (показатели)	756	10.3	616	278	118	180	36		348	4	4	6	8													
1.17	Группировка в области (показатели) (показатели)	445		218	85	80	80			208																	
1.18	Группировка в области (показатели) (показатели)	104		36	26	18				48	1																
1.19	Группировка в области (показатели) (показатели)	280		118	20	24	68			92	2	2	2														
1.20	Группировка в области (показатели) (показатели)	240		240	212	54	28	10		328																	
1.21	Группировка в области (показатели) (показатели)	104		36	26			26		48				2													
1.22	Группировка в области (показатели) (показатели)	68		36	20	18				80			2														
1.23	Группировка в области (показатели) (показатели)	78		36	18	18	18	18		92			1														
1.24	Группировка в области (показатели) (показатели)	108		76	26	20	20	20		60																	
1.25	Группировка в области (показатели) (показатели)	68		36	28	18				20																	
1.26	Группировка в области (показатели) (показатели)	68		36	18	18				30				2													
1.27	Группировка в области (показатели) (показатели)	7284	88.2	1814	684	118	118	684		18	18	18	18	18	14	6	18										
1.28	Группировка в области (показатели) (показатели)	818		282	284	20	212	1																			

Konzepte

O'zbekistan Respublikasi Xalq Bilimlendiriw Ministrliqi
A'jiniyaz ati'ndag'i No'kis ma'mleketlik pedagogikaliq instituti

Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati fakulteti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrasi

«Tu'rkiy tillerinin sali'sti'rma grammatikasi» pa'ninen

PAYDALI MA'SLA'HA'TLER

5111300 – Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati qanigeliginin 4-kursi ushin

Woqi'ti'wshi:

f.i.k. M.Qurbanov

No'kis-2015

«Tu`rkiy tillerinin` salistirmali grammatikasi » pa`ninen wo`z betinshe jumi`slardi` wori`nlaw boyi`nsha boyi`nsha paydali ma`sla`ha`tler ha`m ko`rsetpeler

Studentlerdin` wo`z betinshe jumi`si` woqi`w jobasi`ndag`i` pa`ndi wo`zlestiriw belgilengen woqi`w islerinin` aji`ralmas bo`legi boli`p, wol xabar resurslari` ta`repinen ta`miyinlenip, wori`nlani`wi` reyting sistemasi` talaplari` tiykari`nda qadag`alani`wi` tiyis.

Qag`i`ydag`a muwapi`k joqari` woqi`w wori`nlari`nda studenttin` ha`ptelik wo`z betinshe jumi`si`ni`n` ko`lemi bakalavrlardi`n` ku`ndizgi bo`liminde 6 saattan ibarat.

Woqi`w semestri juwmag`i`nda talabani`n` wo`z betinshe jumi`si` boyi`nsha toplang`an reyting ballari` ha`r bir pa`n boyi`nsha auditoriyadag`i` woqi`w islerine berilgen reyting ballari` menen birgelikte toparlardi`n` reyting qaydnamasida, talabalari`ni`n` da`ptershesinde ha`m woqi`wdi` pitkerengenligi tuwrali` beriletug`i`n diplom qosi`mshasi`na registraciyalani`wi` kerek.

Talabanin` wo`z betinshe jumisinin` maqseti

1. Woqi`ti`wshi`lardi`n` basshi`li`g`i`nda ha`m qadag`alawi` asti`nda student belgili bir woqi`w jumi`si`n` wo`z betinshe wori`nlaw ushi`n za`ru`r bolg`an bilim ha`m ko`nlikpelerdi sa`wlelendiriw ha`m rawajlandi`ri`w.

2. Woqi`ti`wshi`ni`n` qadag`alawi`si`z studenttin` belgili bir woqi`w jumi`si`n` wo`z betinshe izertlep, ilimnin` teoriyalı`q ta`repin wo`zlestirip, woni` a`melde qollani`wdan ibarat.

Studenttin` wo`z betinshe jumisinin` waziypalari

1. Woqi`w jumi`si`na muwapi`q jan`a bilimlerde wo`z betinshe puxta o`zlestiriw ko`nlikpelerine iye boli`w.

2. Kerekli mag`li`wmatlardi` izlep tabi`w, qolayli` usi`llardi` ani`qlaw.

3. Informaciya dereklerinen u`nemli paydalani`w.

4. Woqi`w, ilimiy a`debiyatlardan paydalani`p, tiyisli hu`jjetler menen islesiwdi qa`liplestiriw.

5. Kompyuterlerden paydalani`p, elektron woqi`w a`debiyatlari` ha`m mag`li`wmatlari` banki menen islesiwdi jolg`a qoyi`w.

6. Internet tarmag`i`nan maqsetli paydalani`w.

7. Mag`li`wmatlar bazasi`n sho`lkemlestiriw.

8. Tapsi`rmalardi` wori`nlawda izbe-izlik ha`m do`retiwshilik penen qatnasi`wdi` ta`miyinlew.

9. Islep shi`g`i`lg`an sheshim, joybar yamasa ideyani` talqi`law ha`m qa`niygeler ja`ma`a`tinde qorg`ap shi`g`i`w.

Studenttin` wo`z betinshe jumisin sho`lkemlestiriw formalari

Gumanitar ushi`n:

1. Ayi`ri`m teoriyalıq temalardi` woqi`w a`debiyatlari` ja`rdeminde wo`z betinshe o`zlestiriw;
2. A`meliy shi`ni`g`i`wlardi` wori`nlawg`a tayarli`q ko`riw;
3. U`y jumi`slari`n wori`nlap bari`w;
4. Ilimiy maqala, a`njumanlarg`a bayanat tezislerin tayarlaw;
5. Pitkeriw qa`nigelik jumi`si`n ha`m magistrlik dissertaciyasi`n tayarlaw.

Qa`nigelik pa`nler ushin:

1. Ayi`ri`m teoriyalıq temalardi` woqi`w a`debiyatlari` ja`rdeminde wo`z betinshe o`zlestiriw.
2. Berilgen tema boyi`nsha referat tayarlaw.
3. Seminar ha`m a`meliy shi`ni`g`i`wlarg`a tayarli`q ko`riw.
4. U`y jumi`slari`n wori`nlap bari`w.
5. Kurs jumi`si`n wori`nlaw.
6. Pitkeriw qa`nigelik jumi`si`n ha`m magistrlik dissertaciyasi`n tayarlaw.
7. Teoriyalıq bilimlerde a`meliyatda qollani`w.
8. A`meliyatdag`i` mu`mkin bolg`an mashqalalardi`n` sheshimin tabi`w.
9. Ko`rkem shi`g`arma tiline tallaw jasaw.
10. Ilimiy maqala, a`njumang`a bayanat tezislerin tayarlaw.

Woqi`ti`latug`i`n pa`nnin` wo`zgesheliklerinen kelip shi`g`i`p, student wo`z betinshe jumi`si`n sho`lkemlestiriwde basqa da formalardan paydalani`w mu`mkin.

Studenttin` wo`z betinshe jumi`si` ushi`n aji`rati`lg`an waqi`tqa sa`ykes ha`r bir pa`n boyi`nsha tiyisli kafedralarda wo`z betinshe jumi`sti`n` sho`lkemlestiriw formalari`, tapsi`rma variantlari` islep shi`g`i`li`p, fakultet ilimiy Ken`esinde tasti`yi`qlani`wi` tiyis.

Studentlerdin` wo`z betinshe jumi`sti` pa`nler boyi`nsha wori`nlanı`wi` ushi`n temag`a za`ru`r metodikalıq qollanba, ko`rsetpe ha`m usi`ni`slar islep shi`g`i`w kerek.

Talabanin` wo`z betinshe jumisin qadag`alaw ha`m bahalaw

1. Ha`r bir pa`n boyi`nsha student wo`z betinshe jumi`sqa basshi`li`q yetiw ju`klemesi professor-oqi`ti`wshi`ni`n` jeke is rejesinin` sho`lkemlestirilgen metodikalıq bo`liminde registraciyanadi`.

2. Studenttin` wo`z betinshe jumi`si`na basshi`li`q yetiw kafedrada du`zilgen ha`m fakultet ta`repinen tasti`yi`qlanatug`i`n ma`sla`ha`tlar kestesi tiykari`nda a`melge asi`ri`ladi`.

3. Studenttin` wo`z betinshe jumi`si` boyi`nsha ma`sla`ha`t saatlari` topar jurnali`nda registraciyanı`p bari`ladi`.

4. Studenttin` wo`z betinshe jumi`si`n qadag`alaw, woqi`w shi`ni`g`i`wlari`n ali`p bari`wshi` woqi`ti`wshi` ta`repinen a`melge asi`ri`ladi`.

5. Studenttin` wo`z betinshe jumi`si` pa`nnin` jumi`s bag`darlamasi`nda aji`rati`lg`an saatlarga sa`ykes reyting ballari` menen bahalani`p, na`tiyjesi pa`n boyi`nsha talabani`n` reytingine kiritiledi.

Studenttin` reyting ko`rsetkishleri wo`z betinshe jumi`si` boyi`nsha, da`sturge aylang`an topar reyting aynasi`nda ha`m fakultettin` arnawli` topar elektron tarmag`i`nda sa`wlelendirilip bari`ladi`.

6. Studenttin` wo`z betinshe jumi`si` tu`rleri ha`m oni` bahalaw kriteriyalari` tiyisli kafedra ta`repinen belgilenip, fakultet ilimiy ken`esinde tasti`yi`qlanadi`. Wo`z betinshe jumi`sti` bahalaw kriteriyalari` talabalarga woqi`w ji`li` (semestr) baslani`wi` aldi`nan metodikali`q materiallar menen birgelikte tarqati`ladi`.

7. Studenttin` wo`z betinshe jumi`si` pa`nler kesiminde talabalar toparlari`nda, kafedra ma`jilislerinde ha`m fakultet ilmiy ken`eslerinde dodalani`p bari`ladi`.

8. Studenttin` wo`z betinshe jumi`si` kafedra arxivinde dizimge ali`nadi` ha`m woqi`w ji`li` dawami`nda saqlanadi`.

Wo`z betinshe jumi`s boyi`nsha to`mendegi yeki sha`rt wori`nlang`an jag`dayda jaqsi` na`tiyjege iye boli`wi` mu`mkin.

1. Student jumi`si`ni`n` barli`q waqi`tta woqi`ti`wshi` ta`repinen baqlani`p bari`li`wi` lazi`m.

2. Jumi`s jobasi` talabalarda qi`zi`qsi`ni`w payda etiw kerek.

Birinshi jag`dayda student o`zinin` iyelep ati`rg`an bag`i`ti`ni`n` duri`sli`g`i`na isenim payda etedi. Woni`n` ushi`n oqi`ti`wshi` student penen pikirlesip, awi`zsha ha`m jazba tapsi`rmalar berip, studenttin` jumi`si`n ku`ndelikli qadag`alap baradi`.

Studenttin` wo`z betinshe jumi`si`n qadag`alap bari`wda wolardi`n` lekciya ha`m laboratoriyali`q jumi`slari`nan alg`an bilim, ko`nlikpelerin reyting qadag`alaw joli` menen tekseriwge boladi`.

O`zbekistan Respublikasi` Xali`q Bilimlendiriw Ministrliqi
A`jiniyaz atindag`i` No`kis ma`mleketlik pedagogikali`q instituti`

«Tasti`yi`qlayman»

Kafedra basli`g`i` _____ M.Qurbanov

«24» iyun 2015-ji`l

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati` fakul`teti
Qaraqalpaq til bilimi kafedrası`

5111300 – Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati bakalvr bag`dari` boyi`nsha
«**Tu`rkiy tillerinin` sali`sti`rmali` grammatikasi`**» pa`ninen studentlerdin` bilimin
bahalawdi`n` reyting wo`lshemleri

Fakultet	Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati`	Uli`wma woqiw saati`	28
Kafedra	Qaraqalpaq til bilimi	Lekciya	12
Kurs	4	A`meliy	10
Semestr	8	Wo`z betinshe jumi`s	6

No`kis - 2015

Bul reyting bahalaw wo'lshepleri O'zbekistan Respublikasi Joqari ha'm worta arnawli bilimlendiriw ministriginin «Studentlerdin bilimin qadag'alawdin ha'm bahalawdin reyting sistemasi haqqindag'i Ni'zami'na wo'zgerisler ha'm qosi'mshalar kirgiziw haqqinda» 2010-jil 5-avgusttag'i 333-sanli buyri'g'i menen tasti'yiq'lang'an Ni'zamg'a muwapi'q islep shi'g'i'li'p, institut rektori ta'repinen 2010-jil 15-oktyabrde tasti'yiq'lang'an «Studentlerdin bilimin qadag'alawdin reyting sistemasi» tiykari'nda islep shi'g'i'ldi'.

Reyting bahalaw wo'lshepi Qaraqalpaq til bilimi kafedrasini ma'jilisinde qarap shi'g'i'ldi, 2015-jil «24» iyundag'i №11-sanli protokoli menen tasti'yiq'landi'.

«Tu'rkiy tillerinin sali'sti'rmali grammatikasi» pa'ninen studentlerdin bilimin bahalaw kriteriyasini'n texnologiyli'q kartasi'

Auditoriya saatlarini'n is rejesi

Semestr	Ja'mi	Lekciya	A'meliy	Wo'z betinshe
VIII	28	12	10	6

Reyting qadag'alaw tu'rleri ha'm bahalaw o'lshepleri

KB – 40		JB	Ja'mi	Bahalaw kriteriyasi'			
1	2	1	1	0-55=2	56-70=3	71-85=4	86-100=5
35	35	30	100				

Wo'tiletug'n temalar ha'm wolarg'a ajirati'lg'an saatlardi'n' bo'listiriliwi

№	Pa'n boyi'nsha temalar	Saatlar	Ball
1 –ku'ndelik bahalaw			
1.	Kirisiw. Tu'rkiy tillerinin fonetikalıq sistemasi haqqında	2	5
2.	Morfolgiya. Tu'rkiy tillernde atlıq.	2	6
3.	Tu'rkiy tillernde kelbetlik.	2	6
4.	Tu'rkiy tillernde sanlıq, almasıq, feyil.	2	6
5.	Tu'rkiy tillernde ra'wish, ko'mekshi so'zler.	2	6
6.	Tu'rkiy tillernde tan'laq, eliklewish ha'm modal' so'zler.	2	6
Ja'mi		12	35
2–ku'ndelik bahalaw			
1.	Morfolgiya. Tu'rkiy tillernde atlıq.	2	5
2.	Tu'rkiy tillernde kelbetlik.	2	6
3.	Tu'rkiy tillernde sanlıq, almasıq, feyil.	2	6
4.	Tu'rkiy tillernde ra'wish, ko'mekshi so'zler.	2	6
5.	Tu'rkiy tillernde tan'laq, eliklewish ha'm modal' so'zler.	2	6
6.	Wo'z betinshe ta'lim tapsi'rmalari'ni'n ori'nlani'wi'	6	6
Ja'mi		16	35

1-Ku`ndelik bahalawlar – lekciya ha`m a`meliy sabaqlar ushi`n

Joqari` ball 35 ball	Baha	Talabani`n` bilim da` rejesi
31-35	ayri`qsha	A`meliy jumi`s lardi`n` jobasi` tiykari`nda ko`rsetilgen a`debiyatlardan paydalani`p, tema boyi`nsha tu`sinikke iye bolsa. Yerkin pikirley alsa, temani`n` a`hmiyetin tu`sinip, a`melde qollana bilse. Tema boyi`nsha juwmaqlar shi`g`ara alsa, wolardi` mi`sallar menen da`lilley alsa.
25-30	jaqsi`	A`meliy jumi`s rejesi tiykari`nda ko`rsetilgen a`debiyatlardan paydalani`p, tema boyi`nsha tu`sinikke iye bolsa. Yerkin pikirley alsa. temani`n` a`hmiyetin tu`sinip, a`melde qollana bilse.
20-24	Qanaatlandi`rarli`	A`meliy jumi`s larg`a tayarlani`p kelse, da`pteri bolsa, a`meliy jumi`s rejesi tiykari`nda ko`rsetilgen a`debiyatlardan paydalani`p, tema boyi`nsha tu`sinikke iye bolsa.
0-19	Qanaatlandi`rarsi` z	A`meliy jumi`s larg`a tayarli`qsi`z kelse, a`meliy jumi`s ushi`n da`pteri bolmasa yamasa a`meliy jumi`s ushi`n da`pteri boli`p tayarli`qsi`z kelgen bolsa.

Yesletpe: Pa`nge aji`rati`lg`an a`meliy jumi`s larda wo`tilgen temalar boyi`nsha talabalar`a soraw ha`m tapsi`rmalar beriledi ha`m de wolardi`n` wori`nlawi` awi`z eki soraw-juwap tu`rinde baqlap bari`ladi`.

Pa`n boyi`nsha juwmaqlawshi` bahalaw jumi`si`ni`n` kriteriyasi`.

Juwmaqlawshi` jazba jumi`sti`n` kriteriyasi`. Ja`mi 30 ball

№	Bahalaw kriteriyasi`	1-soraw	2-soraw	3-soraw	Ja`mi
1.	Temani`n` tiykari` ha`m mazmuni`	4	4	4	12
2.	Tema boyi`nsha pikirlewi	3	3	3	9
3.	Sawatli`li`g`i`	3	3	3	9
Ja`mi		10	10	10	30

Yesletpe: Juwmaqlawshi` jazba jumi`sta pa`n boyi`nsha u`sh sorawdan ibarat bolg`an variantlar beriledi ha`m talabani`n` temani`n` jazba bayan yetiwi bahalanadi`. Bunda ha`r bir sorawg`a 10 balldan aji`rati`ladi`.

«Tu`rkiy tillerinin` sali`sti`rmali` grammatikasi`» pa`ninen wo`z betinshe jumi`slar

№	Tema	Saat	Qadag`alaw formasi`	Joqari` ball (16)
1	Tu`rkiy tillerdegi atliqtin` ma`nisi, tiykarg`ı morfologiyalıq belgileri. Tu`rkiy tillerindegi kelbetliktin da`rejeleri. Tu`rkiy tillerinde sanlıq	2	Jazba	2
2	Tu`rkiy tillerindegi almasiq, feyil ha`m rawish	2	Jazba	2
3	Tu`rkiy tillerdegi ko`mekshi so`zler, Tu`rkiy tillerdegi tan`laq ha`m eliklewish so`zler. Tu`rkiy tillerdegi modal` so`zler	2	Jazba	2
Ja`mi		6		6

Pa`n woqi`ti`wshi`si`:

f.i.k. M.Qurbanov